नं: १४५-घ

काशिका वृत्तिः (व्याकरणम्)

पत्राणि १८०

नं० १४५-घ-१-क

काशिकावृत्तिः (व्याकरण)

पत्राणि १४०

नं० १४५-घ
काशिकावृत्तिः (व्याकरणम्)
पत्राणि १४०

लोपश्च ॥ १५ वृद्धिरादैच् । वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामा
न्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च तपरकरणमैजर्थम् तादपि परः तपर इति व
दैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसंगनिवृत्तये आश्वलायनः ऐतिकायनः औपगवः औप
मन्यवः शालीयो मालीयः वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु सामान्येन तद्भावितानां
मतद्भावितानां च तपरकरणम् । गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सा
मान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च तपरकरणमेचि एङ सवर्णार्थम् तरिता चेता लोता
पचंति पुठंति गुणप्रदेशाः मिदेर्गुणः गुणो यङ्लुकोः गुणोऽपृक्ते तन्मेव मादय । १६ इको
गुणवृद्धी परिभाषेयम् स्थानिनियमार्था वृद्धिगुणसंज्ञया । ... मात्रा विकल्प एव स्था
ने वेदितव्यो वक्ष्यति सार्वधातुकार्धधातुकयोः इगन्तस्य गुण इति स इकः स्थाने वेदित
व्यः नयति तयति भवति वृद्धिः अकार्षीत् अहार्षीत् इक इति किं आः संध्यक्ष
तु व्यंजनानाम् मा भूत् यानम् ग्लायति उम्भिते इति गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञाविधाने नियमा
र्थम् इह मा भूत् द्यौः पंथाः स इमिमिति ॥ १७ न धातुलोप आर्धधातुके धात्वेकदेशो धातुस्त
स्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकं तस्मिन्नार्धधातुके इग्लक्षणे गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भ
वतः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृजः लोलूयादिभ्यो यङ् ... वचा ... प्रतिषे
धे ... किमर्थं ... प्रतिषेधः धातुग्रहणं किम्
... अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् ... रिरिषति ... स्य ... यलो
प उदाहरणार्थम् ... आर्धधातुक इति किं त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति सार्वधातुके मा भूत् इ
कार्षीव गमो ... ॥ १८ क्ङिति च ... निमित्ते सति इग्लक्षणे गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः चितः चि
तवान् स्तुतः स्तुतवान् भिन्नः भिन्नवान् मृष्टः मृष्टवान् ङि- चिनुतः चिन्वंति
मृष्टः मृजंति ... निदिक्तम् ... जिष्णुः भूष्णुः इक इत्ये
व कामयते लोगवायते ... विभाषा वृद्धिं ... संक्रमे गुणवृद्धि

इति बोधाविमतुः । पारेस्य जति । परिमार्जति परिमसृजतु । परिमार्जतु । पुगन्तलघूपधगुणस्यात्र
प्रतिषेधः । ग्लाचिन्तवम् ककारङमित्याद्येलकारस्य स्थानिवद्ङिच्चेयास्तु योगे ङिन्नेव चेन्नास्ति
कङिति यत्कार्यं लकारे तन्न भवति ६ दीधीवेवीटाम् दीधीवेव्योः ङिति च यो गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते
न भवतः । आदीध्यनम् आदेव्यनम् । आदीध्यकः । आदेव्यकः । इटः खल्वपि कणिता । निपिवारिता
पूर्वः । वृद्धिरितिषेधेन संभवति ७ हलोऽनन्तराः संयोगः । ।।। भिन्नजातीयोऽज्भिरव्यवहिता । हलोऽच्छो
का मूष्टाहलः । संयोगसंज्ञा भवति समुदायः संज्ञी जातौ एकवचनम् तेन द्वयोर्बहूनां च
शि योगसंज्ञा सिद्धा भवति अग्निरिति मनो अश्व इति गौः कर्णाः इति रणौ इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति
का दराः । उष्ट्रः राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति बहुनाम् । नित्यान्त्यश्च भवति ससन्तरेयां । समस्योपा हल इति किम्
वृ तितउच्छत्रं संयोगान्तस्य लोपः । स्यात् संयोगसंज्ञायां संयोगान्तस्य लोपः इत्येवमादयः । ८ मु
खनासिकावचनोऽनुनासिकः । मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्यते तेन वर्णः । सोऽनुनासि
कः संज्ञो भवति आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रः । उग्रपुत्रेऽन्वनन्गा
णपः । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्येव मा भूत् । नासिकाग्रहणं किम् । कचटतपानां माभू
त् अनुनासिकप्रदेशाः । अञोऽनुनासिकश्छन्दसीत्येवमादयः । ९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् तु
ल्यशब्दः सदृशपर्यायः । आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम् प्रयत्नं न प्रयतनेन प्रयत्नः । स्पृष्टता
दिवर्णगुणाः । तुल्यमास्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य तेन समानजातीयो वर्णः सवर्णसंज्ञो भवति
वाचारस्याभ्यन्तराः प्रयत्नाः । सवर्णसंज्ञायामास्ये यत्ने स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता
तनाव अ अ अ इति त्रयोऽकाराः उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः । प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च
काश्च प्रत्यादीनां प्रभेदाः दशदशधा भिद्यन्ते तथा इवर्णादयः षट्ते लवर्णस्य
द्वेति संवृतादिप्रभेदमात्रवतां तेषां स्वरवर्णानां तु ख्यानमस्ति तेन्यपि भिन्नाः दशप्रभेदाः । ऋवर्णस्य दीर्घान
दिप्रभेदाः । सानुनासिकानि सानुनासिकानां तेषां सवर्णसंज्ञा । सा तद्वर्णतो ... स्तीत्व गच्छति वर्णवैसमव

ऐ। आ स्थगृहणां किमु कचटतपानां तुल्यप्रयत्नानां भिन्नस्थानानां मा भूत् किंच स्यात्
तयो तच्चामि न्यत्र जरो कृरि सवर्णो इति न कारेप कारस्य लोपः स्यात् प्रयत्नि ग्रहणं किं
इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् किंच स्यात् [illegible]ति अत्र मरोक
दि सवर्णो इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ऋकार लृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या हो
तृ लृकारे होतृकारः ऋमेयो लृकारस्य चोजरतमो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव भवति सवर्ण
प्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घः इत्येवमादयः २७ नाज्झलौ अच्च हल् च अज्झलौ तुल्यास्यप्रय
त्ना वपि सवर्णसंज्ञो न भवतः। अ वर्णो विवृत हकारोऽपि विवृत इति हकारो दधि ह्रीमान् सवर्णदीर्घ
त्वं न भवति वैपाशो मत्स्यः आनडुहं चर्मेति यस्येति च लोपो न भवति २८ ईदूदेद् द्विवचनं
प्रगृह्यम् ईत् ऊत् एत् इत्येवं संज्ञं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवति अग्नी इति वायू इति पचेवहि इति
माले इति पचेते इति पचेथे इति पचावहे इति [illegible] किमु वृक्षावत्र प्लक्षावत्र द्विवचन
मिति किमु कुमार्यत्र किशोर्यत्र तपरकरणमसंदेहार्थम् प्रगृह्यप्रदेशाः प्लुतप्रगृह्या अचि
नित्यमित्येवमादयः २९ अदसो मात् अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परे ये ईदूतौ ते प्रगृह्यसंज्ञौ भवतः अमी
अत्र अमी आसते अमू अत्र अमू आसाते एकारस्य नास्त्युदाहरणम् अदस इति किमु शम्यत्र दाड्यत्र सा
दित्ति किमु अमुकोऽत्र [illegible] इति चेन्मतं प्रगृह्यसंज्ञं भवति किमिदं भोः इति रूपमादेशः [illegible] पोऽपि नयुक्तेवा
ज्ञायते अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति युष्मे इति अस्मे इति त्वे मयो मे कायाः। [illegible] दसमे तदेवैकमु पाहरणं नमे
[illegible] इति तत्र तस्य पाठात् [illegible] किकमनुकरणम् [illegible] इति अस्मै इति [illegible] मे इति
३० निपात एकाजनाङ् एकश्चासावच् एकाच् निपात एकाच् आङ् [illegible] प्रगृह्यसंज्ञो भवति अअ
पठिति [illegible] मन्यसे आ एवं किल तत् नु निपातयति किमु [illegible] मात्र एका
जिति किमु प्रोक्तमेवं [illegible] वमीरयु अनाङिति किमु आ उदकान्तात् ओदकान्तात् [illegible] मन्त्रव
तेन ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् [illegible]
निपात इति वर्तते तन्त्रोकारान्तदन्तविधिः ओत् उतो निपातः प्रगृह्यसंज्ञो भवति आहो इति उताहो

इति ॥ १० ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ ओदिति वर्त्तते संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्या
चार्यस्य मतेन प्रगृह्यो भवति इताववैदिके परतः वायो इति वायविति भानो इति भान
विति संबुद्धाविति किमू गवित्ययमाह अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादस
त्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्नोत्पद्यते शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् इताविति किमू वायवत्र अनार्ष इति किमू
का एतस्मा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥ उञः ॥ शाकल्यस्येताविति वर्त्तते उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति उ इति
शि त्यस्य शाकल्यस्येति विभाषार्थात्वाम् उ इति विति ॥ ऊँ ॥ उञ इति वर्त्तते उञ ऊँ इत्य
का यमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञश्च शाकल्यग्रहणं विभाषार्थमितावित्यनुवर्त्तते ते
४ नत्रीणि रूपाणि भवन्ति ऊँ इति विति उ इति ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येतावित्यत इति निवृ
त्तम् ईदूदन्तं यत्सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति अध्यस्यां मामकी तनू मामकी तनू इति
न्वामेतनू मति सोमो गौरी अधि श्रितः ईदूताविति किमू प्रियः सप्तम्यर्थे प्रियो अग्नावनवाति गामग्ने गावौ न्य
वस्याः सप्तम्यां इदे भूः सप्तमीग्रहणं किमू धीती इति मती इति सुष्टुती इति धीत्या मत्या सुष्टुत्या अर्थग्र
हणं किमू वाप्यश्वो नद्योति तपरकरणमेसदेकान्त्यम् ईदूतौ सप्तमी त्येव लुक्कृते ग्रहणं देवेन
पूर्वस्य चेत्सवर्णो साबामूभावः प्रसज्यते वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि शापूर्वस्यापि दन
चैसावाप्नुवेपदस्य भूत ॥ दाधा घ्वदाप् ॥ दारूपाश्चत्वारो धातवः धारूपौ च द्वौ घुसंज्ञौ भवतः दाप्
दैपौ वर्जयित्वा डुदाञ् प्रणिदधाति दाण् प्रणिदाता दो प्रणिद्यति देङ् प्रणिदयते डुधाञ् प्रणिदधा
ति धेट् प्रणिधयति वत्सो मातरम् अदाविति किमू दाप् लवने दातं बर्हिः दैप् शोधने अवदात
मुखं घुप्रदेशाः नेर्गदनदपतपदघुमास्यति इत्येवमादयः घु आधन्ते घोदेकस्मिन् अन
र्थये स्याद्यन्तोपदिष्टाति कार्याणि नहि प्रत्ययतिदेशात् आद्यन्तवत् सप्तम्येवति आधे अन्ते
वन्मते इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति यथा कर्त्तव्यमिति तत्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एव मौप
गवमू तत्र यथा स्यात् यथा वक्तव्यं भ्राजमित्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति एवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्या
त् एकस्मिन्निति किं सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः आकारमात्रौत्पत्ति वृद्धसंज्ञा न भवति ॥ तरप्त
मपौ घः ॥ तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः कुमारितरा कुमारितमा ब्राह्मणितरा ब्राह्म

ऽनि समासे ऽप्रदेशाः। घुरूप कल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः इत्येवमादयः।
सू० बहुगणवतुडति संख्या। इत्येते संज्ञा भवन्ति बहुकृत्वः। बहुकः। बहुधा बहुशः। गणकृत्वः।
गणकः। गणधा गणशः। तावत्कृत्वः। तावत्कः। तावद्धा तावच्छः। कतिकृत्वः। कतिकः। कतिधा क
तिशः। बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये संघे च वर्तमानयोर्विद्यमानत्वाद् ग्रहणं नास्ति संख्यावाचिनोरेव तु
भूयादिति वृत्त्यर्थम्। संख्यासंज्ञाविधायने ऽर्धपूर्वपदपूरणप्रत्ययान्तं संख्यासंज्ञं भव
तीति वक्तव्यम्। समासकन् विध्यर्थम्। अर्धपंचमशूर्पः। अर्धपंचमकं संख्योपदेशाः। संख्यायाः
क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्येवमादयः। तावता बहुस्त्रीलिङ्गनिर्देशात् त्वेति संबध्य
ते षकारान्ता नकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवति। षकारान्ता षट्। नकारान्ता पंच नव दश। ग्रह
णं किं। उपदेशिकार्थम्। तेन एतन्न भवति। शतानि सहस्राणि। अष्टानां इत्यत्र नुट् भवति। षट्
प्रदेशाः। षड्भ्यो लुगित्येवमादयः। सू० डति च। डत्यन्ता च संख्या षट्संज्ञा भवति। कति तिष्ठन्ति क
ति पश्य। [illegible] बहुप्रत्यययोर्निषेधः संज्ञे भवतः। [illegible] किं कार्यं। किं त्वियोः। म
[illegible] उकारान्तं अग्निकार्यार्थं। निषेधपदेशाः। [illegible] इत्येवमादयः। सू० सर्वादी
नि सर्वनामानि। सर्वशब्दप्रभृतीनि यानि नामानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वः स
र्वौ सर्वे। सर्वस्मै सर्वस्मात्। सर्वस्मिन्। सर्वकः। सर्व विश्व उभ उभय [illegible] सर्व नाम [illegible]
[illegible] सर्वनाम्नः [illegible] चेति उभयः उभये उभयस्मिन्। डतर डतम् कतरस्मै कतमस्मै इतर अन्य अ
न्यतर इतरस्मै अन्यस्मै अन्यतरस्मै त्वत् [illegible] यमन्यं वा [illegible] एकोत्तर
[illegible] द्वितीयोऽनुपात्तः। केचित्तु तकारान्तं [illegible] पठन्ति त्वदिति [illegible] अनुपात्ताविति स्मरन्ति
नेम नेमस्मै वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति नेमे नेमाः इति समः समस्मै समस्मै कथ [illegible]
मनुदेशः। [illegible] समे देशे यजेमहि इति समस्य सर्वनामसंज्ञा [illegible] नसर्व
सिम सिमस्मै पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वमज्ञातिधनाख्या
याम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्

२ १ वत्तु किम् सर्वादिः सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ
न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो वक्ष्यते तस्मिन्नित्यप्राप्ते प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते दिङ्नामस
मासो दिक्समासः दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति
को उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै दक्षिणापूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै दिक्समासे किम् न बहुव्रीहावि
ति प्रतिषेधवचनात् तत्र ज्ञायते अविभाषा अप्रतिषेध इति दिक्ग्रहणं पुनः क्रियमाणं
शि ज्ञायते दिगुपदिष्टे समासे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेध इति समासग्रहणं किं समास एव यो
का बहुव्रीहिः तत्र विभाषा यथा स्यात् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिः तत्र मा भूत् ॥ न ब
४ हुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिरभ्युपगमात् बहुव्रीहावपि संज्ञा प्राप्नोति तस्य संज्ञा मा
भूदिति प्रतिषेध आरभ्यते बहुव्रीहौ समासे न सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति प्रिय
५ विश्वाय प्रियोभयाय द्व्यन्याय त्र्यन्याय त्वत्कपितृकाय मत्कपितृकाय इत्यकजन्मा मा
भूत् बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं किं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्
वस्त्रान्तरवसनान्तराय ॥ तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति मासपू
र्वाय संवत्सरपूर्वाय द्व्यहपूर्वाय समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमा
सार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् मासेन पूर्वाय पूर्वसदृशसमोनार्थ इति तृतीया
समासे प्रतिपदविधानात् तस्यैव ग्रहणं नान्यस्य कस्यचित् सर्वादीनां तृतीयासमास
स्य कर्तृकरणे कृता बहुलं इत्यस्य कोऽयं त्वया कृतमिति ॥ द्वन्द्वे च ॥ द्वन्द्वे समासे स
र्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति पूर्वापराणां कतरकतमानां ॥ विभाषा जसि ॥ पूर्वेण
नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते द्वन्द्वे समासे विभाषा जसि सर्वादीनि सर्वनाम
संज्ञानि भवन्ति कतरकतमे कतरकतमाः जसः कार्यं प्रति विभाषा अकच् तु जसि न भवति
दिक्प्र...

कतरक[illegible]तमाः ॥ ८७ प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ विभाषा जसीत्यनुवर्त्तते
धंधशति निवृत्तं प्रथम चरम तयप् अल्प अर्द्ध कतिपय नेम इत्येते विभाषा जसि सर्वना
मसंज्ञा भवन्ति प्रथमे प्रथमाः । द्वितये द्वितयाः । अल्पे अल्पाः । अर्द्धे अर्द्धाः । कतिपये कतिप
याः । नेमे नेमाः । तयप् प्रत्ययः पठितः प्रातिपदिकानि तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते
तस्य प्राप्ते विभाषा अन्येषामप्राप्ते उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्य गणपाठान्नित्या संज्ञा
इष्यते जसः । कार्यप्राप्तिविभावाकाकचोदेपायोगः ॥ ८८ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्य
वस्थायामसंज्ञायाम् ॥ पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणपाठात् नित्यं पूर्वेण प्रा
नित्यायां संज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा आरभ्यते पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्था पूर्वे पूर्वाः । परे पराः ।
अवरे अवराः । दक्षिणे दक्षिणाः । उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यवस्थायामिति किं द
क्षिणा गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किं उत्तराः कुरवः । तस्यामेव व्यवस्था
यामिति सिद्धं तेषां संज्ञा ॥ ८९ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अत्रापि नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां ज
सि विभाषा आरभ्यते स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज्ज्ञातिधन
योः । संज्ञारूपेणाभिधीयते स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आत्मीया गावः । इत्यर्थः । ज्ञाति
प्रतिषेध इति किं सुधे मायेन हृता स्निग्धाः । प्रज्वलन्तीव सैहताः । उल्मुकानीव मेधे वै स्वाः । ज्ञात
यो भरतर्षभ ॥ धनाख्यायामिति किं प्रभूताः स्वा न दीयन्ते प्रभूताः । स्वा न भुज्यन्ते प्रभूतानि
धनानीत्यर्थः ॥ ९० अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ अत्रापि पूर्ववन्नित्यायां संज्ञायां प्राप्तायां जसि विभा
षा आरभ्यते अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगे उपसंव्याने
च अन्तरे गृहाः अन्तराः गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तराः ।

२८ कृदकः। उपसंख्यानं परिधानीयम्। व्याख्याते नव्यावरणीयं वविद्यो गोपसंख्यानयो रिति किं
अन्तयोः। गोमे योरन्तरे तावत्। तत्र निवसति जनस्मिन्नन्तरे भूमी तावद्दकानि मध्यवचनो
तत्पुरुषः। गुणमूत्रेस्येदत्र तत्पुरुषाकरणे तत्पुरीनिवक्रोव्यं अन्तरा यावद्युक्तिन्सति वाद्य
का करणे नीयस्ये डिः तत्पसंख्यानं द्विनीयायाद्वितीयस्मै तन्नीयायतन्नीयस्मै स्वरादिनि
पातमव्ययम्। स्वरादिगणः ह्रलपाति निपातानामव्ययसंज्ञानि भवन्ति स्वरे अन्तरे सूत्रान्तस्य
शि नेन नेतादात्रा। पचध्यते पुनरम्यां धोपदाता। समुनत्रु उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युग
का पत्। आरात् पृथक् एते चिस नुतनस्य भूत को जनेदानीं। पचन्ते चिरस् स्वस् दिवा रात्रौ
६ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् अधस् निकषा समया स्वयं वृथा नक्तं नञ्
हेतौ अद्धा सामि एते सायमित्यू वमादयो जनोदात्ता। पचन्ते वत् वत् नम ह्यमयस नामवति
6 ब्रोम सावत् दाक्षियवत् वनासन सनात् निरस् आयुदात्ता। अन्तरा आय मेतो दात्तः। ज्योकून
कुकम् नक्त धाम् सेना तरेहया विनानानात्तिमि स्वधा अलंवषट् अन्यत्र उपांशु दोषा विनाय
तीदोषा मृषा मिथ्या। क्त्वातोसुन्कसुनः। कृन्मेजन्तश्चत्वा। अव्ययीभावश्च तथा मिथोमि
यम्। मिथुनप्रवाहुक आर्य हलआभीनांपि साकं सार्धं नमः सह किस्व जन्मिलादि तो वितय
धा चुप यत। मासि सौकाच मुच्च सु मच्च आत्मपालो तस्या श्वः अम सो मधुर मा न स्व मादि। मेपा
ता एव कपते प्रगोमूकुला निपाताः इति चेक्षुर्ष अह एवेत्यादयः। अव्ययचेदेतो। स्वमादि। नि
पा न्तौ व कपते प्रागोमूकुला निपाताः इति। चेक्षुर्ष अह एवेत्यादयः। अव्ययघृदेत्तौ। स्वमादि। नि
पातपरस्तेव मादयः। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न
व्येति न तदव्ययम्। १२ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। तद्धितान्तः शब्दो सर्वविभक्तिषु क्रोव्यय संज्ञो भव
ति यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते ततः। यतः कृन्मेजन्तः। कृतयो मान्तः। एजन्तश्च तेरत्नाक
[illegible]

स्वरूपमव्ययसंज्ञं भवति स्वादुंकारंभुङ्क्ते लवणंकारंभुङ्क्ते एजन्तः वक्षे रायः स्तावामेषे रथा
नाम् क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक्सूर्यं दृशे वक्षे इति वचेस्तुमर्थे से सेनेति सेन्प्रत्यये चोः
कुत्वे कृते रूपं एषे इति इणः सेप्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपं जीवसे इति जीवेः असेन्प्रत्यये दृशे
इति दृशेः केसेन्प्रत्यये निपात्यते दृशे विख्ये चेति अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् इह
माभूत् आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्य इति क्त्वातोसुन्कसुनः क्त्वा तोसुन् कसुन् इत्येवमन्तं सब्द
स्वरूपमव्ययसंज्ञं भवति कृत्वा हृत्वा तोसुन् पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः पुरा वत्सानामपाक
र्तोः भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् इति इणः । कसुन् तोसुन् सृपितृ
दोः कसुन् पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् पुरा जत्रुभ्य आतृदः । अव्ययीभावश्च । अव्ययीभावश्च
समासोऽव्ययसंज्ञो भवति किं प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः; लुक् उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभस्तु
उपाग्निममताम् प्रत्यग्निमुखः मुखस्वरः मुखं स्वाङ्गम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नाव्ययदिक्शब्द
इति प्रतिषिध्यते; नास्मिन् प्रतिषेधे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति उपचारः उपपयःकारः उपपयः
कामः विसर्जनीयस्थाने कस्य सकारस्योपचार इति संज्ञा तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे अतः
कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति पयसः इति षो भवति इत्येव पुरा सूर्यस्योदे
तोः पुरा क्रूरस्य विसृप इति नलोकाव्ययइति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ५६॥ शि सर्वनामस्थानं
शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति जस्शसोः शिरादेशः; कुण्डानि तिष्ठन्ति कुण्डानि पश्य दधीनि
मधूनि त्रपूणि जतूनि सर्वनामस्थानप्रदेशाः; सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्येवमादयः ५७ सु
डनपुंसकस्य नपुंसकेन विधिर्नप्रतिषेधः; तेनान्यथा भ्यासः; पूर्वो णे संज्ञा भवति राजा राजानौ रा
जानः; राजानं राजानौ सुडिति किं राज्ञः; पश्य अनपुंसकस्येति किं सामनी वेमनी ५८ नवेति
विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पः; तयोः प्रतिषेधविकल्पयोः विभाषेति संज्ञा भवति

करणोऽर्थनिर्देशार्थः। विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समी
कृते विषये विकल्पः। प्रवर्तते उभयत्र विभाषाः। प्रयोजयन्ति विभाषा श्वेः। शुशाव शिश्वा
य सुशुवतुः शिश्वियतुः विभाषा श्वेरित्येवमादयः। ४५ इग्यणः। सम्प्रसारणम्। इग्योय
णः। स्थाने भूतो भावी वा तस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवति यति इष्टवाचि उद्देशगादि ग्रहीत कोचिद
भयथा सूत्रे माचदाते वाक्यार्थः। संज्ञीव वर्णश्च इग्यण इति यो वा वाक्यार्थः। स्थान्यादेश सव
र्थी सम्प्रसारणसंज्ञो भवति यणः स्थाने इक् इक् वर्णः। सम्प्रसारणसंज्ञो भवति तत्र विधौ वा
क्यार्थ उपतिष्ठते ष्यङः सम्प्रसारणमिति अनुवादे वर्णः। सम्प्रसारणाच्चेति संख्यातानुदेशा
दिह न भवति ग्रहिज्येति इति घुमास्थामिति न सर्वकर्माणि दिह न भवति सम्प्रसारणप्रदेशाः
वर्णः। सम्प्रसारणमित्येवमादयः। ४६ आद्यन्तौ टकितौ आदिष्टिद्भवति सम्प्रसारणप्रदेशाः।
वं अन्तः कित् भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य लविता भाष्यते टकित्प्रदेशाः आर्धधातुकस्येड्वलादेः
केनुमपोष्वित्येवमादयः। ४७ मिदचोऽन्त्यात्परः। अचां सन्निविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति
अचां सन्निविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति कुण्डानि वनानि पयांसि स्थानियोगप्रत्ययपर
त्वस्यापवादोऽयं मिदेशाः कुण्डादिभ्यः। अमित्येवमादयः। मस्जेरन्त्यात्पूर्व नुममिच्छन्ति संयोगादि
लोपार्थं नुममिच्छन्ति मग्नवान् मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम्। ४८ एच इग्घ्रस्वादेशे एचः स्थाने कस्मादेशे
कर्तव्ये इगेव ह्रस्वो भवति नान्यः। रै अतिरि नुरे अतिनु एचः इति किम् अतिखट्वः
कुमारी कन्या इति किं? एवेदं वेदं ख षष्ठी स्थानेयोगा परिभाषा च यथा गानि मित्रे सेत्ति
सा प्रवर्तते ताच्या स्थानेऽन्तरतम इत्येवमादयः प्रभा वाची यथा प्रभाणस्थाने योगान्तितम्भूते सति सोप
तेय तव्या स्थाने भावः स प्रसङ्गवाची यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् दर्भाणां प्रसङ्गे
ति गम्यते एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति भविता भवितव्यम्। प्रसङ्गे वर्ति
भवति वक्ता वक्तुं वक्तव्यं प्रसङ्गे सम्बन्धस्थानिमित्ते भूते ब्रुव इति षष्ठी वचनं चाख्यापयितुं स्थ

त्वा मिसंबंधसमीपसमुत्पन्निकाभावयवाघा; तत्रपाठेन; सूत्रे संभवंति तेषु प्राप्तेषु नित्य
म; क्रियेते वक्ष्यति स्थाने यो गाइ नित्य धिकस्तो बकुत्री ति; अत्र एव नित्या तेनाह्य सञ्ज्ञा
अन्तरङ्ग ९४ स्थानेन्तरतमः ॥ स्थानेप्राप्ते मानाणे नामि तरतम आदेशो भवति सदृशतमः
कुतस्थी मुख्य स्थानतरतम्य स्थानार्थे गुणप्रमाणेन; स्थान तः, अथवा; सवर्णो दीर्घः; दण्डाग्रं कु
पापाग्रे कण्ठ्योऽकारयोः कण्ठ एव भवत्याकारः; अर्थतः; वातण्डी युवति; वातण्ड्यो युवतिः;
युवत्यावेनानन्तरतम; पुंवद्भावो इति दिरूप तेगुणेन; पाक्क त्यागा रागः; वजः; जाद्यि एव तो
पुवद्भावेना नतमस्तम; [illegible] काकारो भवति अकारस्य घोषवत्संवृत
इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य नाद[illegible] अमुष्मे अमुष्मै [illegible] अदसोऽसे
प्राणस्य नादवत एव गकारो भवति प्रमाणेन; स्थानगुणवत्त्वे मात्रायुते; स्थान ग्रहणं किं यत्रा
दोऽद्रे मद्रति कृष्णस्य कृष्णः; दीर्घस्य दीर्घः; स्थानगुणवत्त्वे [illegible] मानेनो [illegible]
नेकविधमान्तरं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो [illegible] भवति; तत्पूर्वग्रहणं किं तु [illegible]
गुणः; प्राप्नोति तत्र स्थानत एवान्तर्यादेकारो कारो भवतः; [illegible] सौष्म [illegible] विमीयः;
जयो [illegible] इति हकारस्य पूर्वं सवर्णो [illegible] सोष्मणो नादवं [illegible] भवति [illegible]
[illegible] नादव [illegible]; तेषु [illegible] सोष्माणो नादवं [illegible] वेदितव्यः; कथं [illegible]
ठरपरः; [illegible] सुधा [illegible] कः; [illegible] ॥ ९६ उरण्रपरः
माजुरः; [illegible] स्थानेनि; स्थाने वेदितव्यः; [illegible] गोणि; ९७ [illegible]
निर्दिष्टस्य यदुच्यते तदादेशः; सोऽन्ते काल [illegible] स्थाने भवति [illegible] मानवित
[illegible] कमस्य [illegible] सर्वादेशो भवति जीवनात् भवान् जीव
[illegible] ९० आदेः परस्य [illegible]

२८ नेयत्रपंचमी निर्दिष्टा, न घपा, इंदास। आसीनो यजेत्न कृते तह पसर्गे स्यो पइदिति किं, य, संगत्री
य। समीप, ६५ अनेकाल्शित्सर्वस्य अनेकाल्प। आदेशः। शिच्च सर्वस्यैव षष्ठी निर्दिष्टस्य
स्याने भवति अस्तेर्भूः। भविता भवितुम् भवितव्यम्। तस्त्रासोस्तिः। इदमन्को न स्था स्थाने येका
येमादेशेन प्राप्तोनीत्यिदम्मेति देशे आरभ्यते स्यानिनान्तुल्यं वदेशेत्युति स्यानिवदादे
का शोभवति स्थान्याश्रये कार्ये अनल्लाश्रये प्रदृश्योस्य त्वा त्ययोगि वर्जयित्वा किमुदा
शि हरणं धात्वोगकृत्त। धिन्ताच्य य तुदिति दाधेदुः। धात्वादेशो धातुवद्भवति अस्तेर्भूः। प्रवेवीति
का अङ्गवद्धातुकाविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोऽस्मिन्तिंनिर्दयो दत्यो भवति। भविता भवितु
८ वक्तुं वक्तुं अगादेशो गवत्न केन का भवां की। किम्। कादेशो आगाच्छया इनदी र्घ त्वेमू भावा
भवंति कृदादेशः। कृदनुप्रकाष्य ज्ञोल्प वादेशो कृत्रेकस्य स्यचिति कृतिनुगितिनुग्भव
ति नाधितादेश ग्ल क्रिस वस दाधिकेष यन्न कृत्वा प्रिस समासास्चो जिव्र जिपदि कुसंग्राम
वृति अव्ययादेशो व्यय वदुवतिप्रस्तुत्य उपस्तुत्य अव्ययादिति सुप्लुग्भवति सुव
देशः सुप्वद्भवति वृद्धाय वृद्धाय सपिचे निर्दीर्घत्वं भवति इति ङे आसि ङसु वद्भवति
अकुरु नोमङ्ग पूतिङ् सुपपदमिति पदसंज्ञा भवति यदादेशः पदवद्भवति ग्रामो वस्वजन
पदो नौ स्वे पदस्येति ह्रत्वं भवति वाक्करणा किम् स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायेति
स्वाश्रये पितृव्याख्यानम् आदेशमह न आहन आहत आवधिष्ठेति आत्मनेपदमुभय
त्रापि भवति आदेशाग्रहणं किं आनुमानिक स्यापि आदेश स्य स्थानिवद्भावो यथा स्या
त् एकः भवतु अनान्विधाविति किम् षषिसन्धि स्थानिवद्भवति द्यौ। पथ्या। स
इति हलङ्याब्भ्य इति लोपो न भवति ५७ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ आदेशः स्थानिवदिति वर्तते अत्र इति स्थो
निवद्भवति पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः पैटमो षेष्ट्रे मतिषि चिट्टि लोपे कृते स्यानिव
न्नीवर्द्धन उपधाया इति वृद्धिर्न भवति अवधीदिति अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति ए

तेन लक्षणा विभाषा वृद्धिर्न भवति बकुवदूक। आयो नन्यान्तरस्यामिति फक्त्वस्य स्यानिवद्भावा
न्न फक्त्वात्पूर्वमिनित्स्वरो न भवति अचः इति किं प्रश्नः। आक्राष्टाम् आगत्य प्रश्ने इति प्रश्ने नङ
प्रत्यये छ्वोः श्छ्वोरनुनासिके चेति छकारस्य शकारः। परनिमित्तकस्तु किं तत्वेन स्यानिवद्भवति आक्रा
ष्टामिति झलो झलीति सिचो लोपः। परनिमित्तकः कृषेसिचि विकल्पेनोपसङ्ख्यानात् कृषेर्वका
रस्य वत्वे। कास्मीति ककारेण कार्त्स्न्येन स्यानिवद्भवति आगत्येति वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपः।
रनिमित्तकस्तु किं तत्वेन स्यानिवद्भवति वैयाघ्रपद्य इति नपरनिमित्तकः। यासस्यात लोपः।
पाव नपूर्तिविधाविति आदीध्य इति दीधीङ इत्यस्मात् कर्मकवचने टेरकारस्य परनिमित्तकत्वान्नु यी
वर्णो यो दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति पूर्वविधाविति किं केग्मो। वाभ्रवीयाः। वाभ्रव्यस्यापत्यं छात्राः।
इति वृद्धाच्छः। हलस्तद्धितस्येति यलोपस्य तत्वे दूर्वादेशो न स्यानिवद्भवति नैधेयः। आतो लोप
इटि चेत्याकारलोपः। इत्यभ्रा इति गुणनि… स्य विधौ स्यानिवन्न भवति ५२ नपदान्त
द्विर्वचनवरयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु पूर्वं सानिवत्सन्तः स्यानिवद्भावः एतेषु
विधिषु प्रति पिध्यते पदान्तविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति कौ स्तः यौ स्तः तानि सन्ति या
नि सन्ति श्नसोरल्लोपः। परनिमित्तकः। स पूर्वविधौ वा नादेशे … नत्वो स्यानिवत्स्यात् तस्माद्व
नान्न भवति। द्विर्वचनविधिं प्रति न स्यानिवत् दध्यत्र मध्वत्र यणादेशः। परनिमित्तकः। तस्य स्यानि
वत्त्वात् न चीचेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यात्। अस्माद्वचनाद्भवति वरे वरे योऽजादेशः। स पूर्ववि
धिं प्रति न स्यानिवत् अप्सु यायावरः। यवचेतपि ङानुयाते यङ नस्य यश्च यङ इति वरचि कोत आतो
लोपः। परनिमित्तकः तस्य स्यानिवत्त्वात् आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यात्। अस्माद्वचनान्न भ
वति लोपः। यलोपविधिं प्रति स्यानिवत् कण्डूतिः कण्डूयतेः क्तिनि कृते अतो लोपः। परनिमित्तकः।
लोपो व्योर्वलीति यलोपे स्यानिवत्स्यात् इस्माद्वचनान्न भवति। स्वरविधिं प्रति न स्यानिव
नु चिकीर्षकः जिहीर्षकः। ण्वुलि कृते अतो लोपः। परनिमित्तकः। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त
त्वेऽकारो त्वेन स्यानिवद्भवतीति इकारे स्वरः। सवर्णं सवर्णविधिं प्रति स्यानिवत् शिण्ढि पिण्ढि
ष। पिनष्टि … लोपः … मध्यम पुरुषैकवचने … त्वज … कृते … श्नसोरल्लोपः। पर

रनिमित्तकः। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णो वा स्यादिति वचनात्। द्विपाद्भिः चिपाद्भिः शिशुभिः पिपठिषुः लोपाभ
ध्यमपुरुषैकवचने रूपाद्विभ्यां अभ्यासे घित्व पृत्व जश्त्वे षु कृते पुष्ठ सो लोपः। परनिमित्तको
ऽनुस्वारो ययि परसवर्णो वा स्यादिति वचनात्। अनुस्वारः अनुस्वारविधिं प्रति न स्यादिति वक्तव्य
म्। शिबति चिर्वति नश्चापदान्तस्य झलि अनुस्वारे कार्य्ये असिद्धत्वोपो न स्यादिति वचनात्। दीर्घ
दीर्घविधिं प्रति न स्यादिति वक्तव्यम्। प्रति प्राप्रति दीर्घे प्राप्ते द्विवन्निन्ये नस्य मस्य स्यधि क्रोष्टनी
ये कवचने चानुष्ये क्रवचने चान्लोपो न पूर्वकार्य्यलोपः। परनिमित्तकः। नस्य मस्यानि वक्तव्या
नु हलि वेति दीर्घत्व नस्यात्। नस्यपूर्व कारकल्यं पूर्वं मृत्यवस्य हचना भवति जङ्गजश्च विधि
प्रति न स्यादिति वचनात्। सम्यिश्वमे वक्ता निष्कृता धाना। अदः। नि निवृकृत्व कु उद सोऽति घस्लादेशः। घसि
भसोर्हलि चेत्युपलोपः। झलो झलीति सकारलोपः। जघस्यो द्धः धञ्जति घत्व उपधालोपस्य स्यादि
वचनात्। झलां जशू झशीति घकारस्य जश्त्वे न स्यात्। असिद्धवचना भवति समानाग्धि। समानस्य सभा
वः। बश्रीमि त्रिभसे लोट् द्विवचने तस्य तामिति याय। सूः। घि वचनं सभ्यास सकार घ घसि भसो र्हलि चे
त्युपधालोपः। झलो झलीति सकारलोपः। जघस्यो द्धो धञ्जति घत्व उपधालोपस्य स्यादिति वच
नु झलां जश् झशीति घकारस्य जश्त्वे न स्यात्। असिद्धवचनान्न भवति चरः चर्विधिं प्रति न स्यादि
वचनात्। जक्षाम्। जक्षुः। अदन्त्यमी मेदनापि नरः। लिट्‌द्विवचन बहुवचनयोः रूपे घस्लादेशः। गमहन
जनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। द्विवचन सभ्यास सकारे तत्रोपधालोपस्य स्यादिति वचनात्। खिसिति
त्र कारस्य चर्त्वं न स्यात्। असिद्धवचनाद्भवति शासि वसि घसीनां चेत्यने नेषत्व अदानि निरानदेल्लु
ङि बहुवचने घस्लादेशः। त्रेतायां जन्मसर्ममन्त्रे घस ... त्युकः गमहनजनखनघसामित्युपधा
लोपः। नस्य स्यानि वक्तव्यात्। खरि चेति घकारस्य चर्त्वं न स्यात्। असिद्धवचनान्न भवति स्व र दीर्घ
य लोपेषु लोपाजादेशे न स्यादिति वक्तव्यम्। अन्यस्य स्यादिति वदेवन्ते नवशव टक। कियो गिन्दो
वाद्यो इति स्यादिति वक्तव्यम्। स्वर दीर्घ यलोपान भवति ७॥ विवचनेनचि द्विवचनेनचि ... कियो
जादेशः। सस्यानि वक्तव्यम्। द्विवचने एव कर्त्ते यो रूपाजादेशस्थायं नियम कार्य। कृते द्विव
चने पुनर्नादेशः रूपमेवावति ष्टन्ते आ ल्लोपो पधा लोप ति लोप य यण यका यो वा देशः। प्रयोग

मालोपः पपतुः पपुः आतो लोप इटि च लोपः सिलोपे यणायवायावादेशाः प्राप्ताः आतो लोप इटि
च इत्याकारलोपे कृते तेन च कर्तव्यात् द्विर्वचनं न स्यात् अस्मात् वचनात् स्थानिवद्भवति । तथा लोपः आ
टिटत् आटिटि चिकीर्षति अटिटिषति लोपे च कृते तस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीयस्येति
टिशब्दस्य द्विर्वचनं भवति यणादेशः चक्रतुः चक्रुः अस्मिन् इह सि इयसिध्व यणादेशे कृते द्वन्द्वोचादि
वचनं न स्यात् स्थानिवद्भावाद्भवति । अयवायावादेशाः निनाय लुलाव
नयतेः लुनातेश्च अग्ने मणलि गुणे वृद्धौ च कृतायां अयवायावादेशास्ते न स्थानि
वत्त्वात् नेने लोले इति द्विवचनं भवति द्विर्वचन इति किं जग्ले मम्ले अत्र णमोकारस्य न
भवति परेणात्र द्विरेचीति वृद्धिर्न भवति द्विर्वचननिमित्त इति किं दुद्यूषति अदिदेवनं
देवनं नस्थानिवद्भवति अचीति किम् द्वीयते देध्मीयते ईघ्राध्मोर्यङि चेति ईकारादेशः स्थानिवत्स्या
निवद्भावात् आकारस्य द्विर्वचनं स्यात् अवर्णकरणान्न भवति । अदर्शनं लोपः । अदर्शनं स्य
गन्तुः प्रसक्तिस्य तमादर्शनं लोपसंज्ञो भवति गोधायाः ढ्रक् गौधेरः पचेरन् जीवेरदानुक् जीरदानुः स्त्रिवोः आ
स्रेमाणि यकारवकारयोदर्शनं इह लोपः अपरस्य चानुबन्धादेः प्रसक्तस्य लोपसंज्ञे
त्यादिनोवर्णानीत्येवमादय । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । अदर्शनमित्यनुवर्तते प्रत्यया
दर्शनं स्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति अनेकसंज्ञाविधानाच्च तन्नोविनत्य
गामितिविज्ञायते लुक्संज्ञयाभाविते प्रत्ययादर्शने लुक्संज्ञं भवति लुप्संज्ञयाभावि
ते लुप्संज्ञं भवति तेन संज्ञानां संकरो न भवति व्यवतीति विधिप्रदेशेषु भावितसंज्ञाविज्ञाय
ते अत्ति जुहोति वसति प्रत्ययग्रहणं किं अगस्त्यः कुण्डिनाः लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः लुक्
तद्धितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् इत्येवमादयः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । लुक्
त्यपि प्रत्यये कृते कथं नु नाम स्यादिति तत्रामप्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणमत्र
तु कार्यं भवति अग्निचित् अधोगिति अत्र तुपि कृते लुप्तायाः सुपि इत्पदमिति पदसंज्ञा प्रत्ययल
क्षणोपि दुह्रलड्भ्यः पुंस्तवः प्रत्ययं लोपस्तस्य जतत्त्वच्च तत्र पुक्तेन पदत्वं प्रत्ययलक्षणानुव
र्तमानपुनः प्रत्ययग्रहणं किं कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् रूपमाभूत् आग्नीत्

संभोर

इति गम्यो लिङि । ज्ञानमनेपदे लिङः सलोपो नत्यस्येति सीयुटः सकारलोपः प्रत्ययैकदे
शलोपः तत्र प्रत्ययलक्षणात् ज्झली त्यनुनासिके क्ङिति लोपो न भवति प्रत्ययलक्षणमिति किं
वाच्य । कृ पुल्कृ पुल्ल गवेहित गोहित आयवादेशो न भवति । वर्णाश्रयत्वात् ॥ ७८ ॥ न
लुमताङ्गस्य पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रत्ययलक्षणे इति विशेषः प्रतिषिध्यते लुमता
शब्देन लुप्ते प्रत्यये परतो ऽङ्गस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । भव
ओ लुमता लुप्ते यो ऽङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किं कार्यते । कार्यते ऽङ्गस्येति
किं प्रचेसपदं पद्यः साम ७९ अचो ऽन्त्यादि टि अच इति निर्धारणे षष्ठी जात्या चैकवचनं
१० सर्वासामचां निविष्टानां यो ऽन्त्यो ऽच् तदादि शब्दस्वरूपं टिसंज्ञं भवति अग्निचित् उशनसावः
10 सोमसुत् उशनसावः । अलो ऽन्त्यात् पूर्व उपधा समन्ता संज्ञा उपधासंज्ञो भवति पच पठ अकारः । भिद
छिदू इकारः । बुध युध उकारः । वृतु वृधु ऋकारः । अल इति किं शिष्टः । शिष्टवान् समुदायात् पूर्व
कस्य मा भूत् उपधा प्रदेशाः । अत उपधायाः । इत्येवमादयः ॥ ८० ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व
स्य तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे निर्दिष्टे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नान्तरस्य इको यणचि दध्युद
कं मधूदकं पचत्योदनं निर्दिष्टग्रहणं सामर्थ्यं अग्निचित् दत्तेति व्यवहितस्य मा भूत् पूर्व
तस्मादित्युत्तरस्य निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते तस्मादिति पञ्चम्यर्थ निर्देशे उत्तरस्यैव का
र्यं भवति न पूर्वस्य तिङ्ङतिङः उदनं पचति कुर्वन्ति भवति । पचन्त्योदनमिति ॥ ८१ ॥ स्वं रूपं श
ब्दस्याशब्दसंज्ञा शास्त्रे ऽस्मिन् शब्दस्य स्वं रूपं ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न वाच्यो ऽर्थः । नावधे
ह्योवर्णोचिर्ध्यां चाद्वेनायोगात् रक्षे कार्यं स्यात् सभवान् नद्योवि नामपूर्वाणां सदा स्यो मा भूदिति स्वं मा
रूप्यते अग्नेर्ढक् अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् इति कार्ये न जातिराग्नेयो ऽग्निरिति गाधक्क्तो भवति न
तेन । पावकोधूमकेतुरिति मा तो भवति प्रत्ययः शब्दापूर्व नो न्यप्रस्याभिति उदश्वित्त तक्र म

म रिष्टं कालशेषं दृष्टं हतं मपि तं मितितिना तो भवति प्रत्ययः । अन्नाद्भसंज्ञोति किं दाधाघु
दाप्नुत्वरपूत्तमपोते । जुगल्हुणे बुद्धाग्रहणे भवति नो गुरुणानुसंज्ञायां । सिद्धेन्तु
धिङ्क्षेषाणां वृद्धाघपेनि देशः । कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं न दिवशोवोगाः । ग्रहणं भवतीति
किं प्रयोजनं वृद्धाघपविभाषावृद्धात् गात्रहणं धान्यस्त वान्यश्रोधं वृद्धान्त्रयोधाः । पि
त्पयोपवचनस्य वस्थाघपं चि निर्दिष्टाः क्रौञ्चः । ततो वक्तव्यं पयो पवचनस्य ग्रहणं
भवति । ह्रस्वस्य च रूपस्य न दृढिष्टुः षाणां किं प्रयोजनं स्थाघप्राप्त्यर्थं । स्वपोषि रे योवे
धनवोध गृह्यवोवे गोपोषजित्वयोपवचनस्य वृताजाघपं जिनिर्देशः । कर्तव्यं । ततो
वक्तव्यं प्रयोपवचनस्य वग्रहणं भवति । ह्रस्वरूपस्यैतापि नादिष्टो षाणां किं प्रयोजनं
राजाश्रयसभा राजा मनुष्यपूर्वो [illegible] सभ ईश्वरस्य [illegible] तस्यैव न भवति । नाजसभा नादिष्टो
षाणां वनं भवति प्रपूर्वमित्रो सभा चन्द्रगुप्तसभा किं [illegible] स्य वनादिष्टो षाणां वमनुष्य
घपं जिजूति देशः । कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं नादिष्टो षाणां वेति । किं प्रयोजनम
मनुष्याघपं प्रति मनुष्य मृगाणां हति उक्तमाक्षिप्यकः । नादिष्टो षाणां वेनाकलिकाः । प्रयोजो
णावेन भवति नजिह्नान हति जनि मिषाव हति अस्यैकाश्यपयोपवचनस्य ध्यन्ते मीना
नहति मौनिकः । [illegible] अणादि तद्वाणां सकाय [illegible] परेणाकार [illegible] ग्रहणं अणु
गृह्यमाणः । अद्विग्रहोपे [illegible] सवर्णाना [illegible] को भवति [illegible] वर्जयित्वा
ग्राहणं अस्यचौ यस्येति च [illegible] नुनाति काकाल भि [illegible] भवति उदित् [illegible]
चुटलुषु कुनादिते । चवर्गटवर्गयोः कचवर्गस्य च ग्रहणं भवति उदित्खल्वपि चुटलशक
नादिते चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । उदित् [illegible] यदुक्ते किं चिकीर्षेषुः । चि
षुः । सेनानां हमि चारु । असां प्रतिके दी [illegible] न भवति [illegible] उत्वर लोकालस्य [illegible]
तो यत्न [illegible] मायाचे [illegible] एव [illegible]

त्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य विधानार्थमिदं सूत्रं अणिति नानुबन्धग्रहणं अस
न्नेवाप्रत्याहारे णमिति पूर्वेणैव णकारेण कानुग्रहे सवर्णसंज्ञा मित्सवर्णासिद्ध एव मादिषु पूर्वग्रहण
कनुगृह्यते न परत्र सूत्रमेव ग्रहणस्य प्रमाणं । तस्य चकारात् अनुमतिः । किमुदाहरणं अनुनासिक सूत्र
दीर्घप्लुतौ विधीयमानौ स्वरूपानुकरणात् । गोजा । तत्काल स्येति किं खट्वाभिः मालाभिः । इय
आदिश्यमानस्य तत्काला आदिष्टस्य नेत्वा दुःस्था व काल सवर्णग्रहणं विधीयमाने नाना वर्णा
नां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य आशु अकु अचु फल सुपू तिडू अस्येति किं खट्वाभिः
तीयेकवचनेन तपरग्रहणं माभूत् ७२ येन विधिस्तदन्तस्य येन विधिर्वर्णेन विधिः
२१ विधीयमानेन तदन्तस्य संज्ञा समुदायस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य एरच् इवर्णा
न्तादच् प्रत्ययः चयः जयः अयः अतो वर्णान्तस्य वर्णान्तानां भवेत् अवर्णान्तो रूपे लाद्य अवरूप
पादकुं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः समासविधौ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिः प्रतिषेधः
कष्टं द्वितीया श्रितातीतादिभिः कष्टश्रितः इह माभूत् कष्टं परमश्रितः प्रत्यय
विधौ नडादिभ्यः फक् नडस्यापत्यं नाडायनः इह माभूत् सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः किं
मांचि उगिदचां वर्णग्रहणं च उगितश्चेति ङीप् प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति भवन्ती
ति महती वर्णग्रहणं च अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे अल्ग्रहणेषु यस्मि
न्विधिस्तदादाविति वक्तव्यं अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ श्रियः भ्रुवः ७३ वृद्धिर्यस्याचामादि
स्तद्वृद्धं यस्येति समुदाय उच्यते अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भ
वति अचामिति जातौ बहुवचनं शालीयो मालीयः औपगवीयः कापटवीयः आदिरिति किं सभा
सन्नयने भवः साभासन्नयनः वाना मध्ये यस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या देवदत्तीया दैवदत्ताः गोत्रान्ताद
समस्तवस्तु त्ययो भवतीति वक्तव्यं छात्रप्रधानो नोडीछि जातरोछि तस्य छात्राः छात्ररोढीया औदन
प्रधानः पाणिनि औदनपाणिनीयाः वृद्धाम्भीयाः वृद्धकाश्यपीयाः जिह्वाकात्यप्रतिकृति काश्यप वज्रका
काना कारितकानाः ७४ त्यदादीनि च यस्याचामादि ग्रहणमनुवर्तते इदं तत्सम्बध्यते

पादीनि त्यदादीनि रूपाणि वृद्धिसंज्ञानि भवन्ति त्यदीयं तदीयं यदीयं एतदीयं त्यादायनिः मादायनिः
भवदीयं किमीयं एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिस्तदेङ्प्राचां देशे एङ् यस्याचामादि स प्राचां
देशाभिधाने वृद्धिसंज्ञं भवति एणीपचनीयः गोनर्दीयः एङिति किं ग्राहिछत्रः कान्यकुब्जः प्राचा
मिति किं देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्तः देश इति किं गोमत्यां भवा गोमत्स्या गो
मत्याः प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु सरस्वती इतिका
शिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥ ११ ॥ ८ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् इति देशे ये गाङ्
इति इङादेशो गृह्यते न गाङ् गतौ इति ङकारस्यानन्यार्थत्वात् कुटादये कुट कौटिल्ये इत्यतः
प्रभृत्यावत् कुङ् शब्दे इति एतेभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ञ्णितः प्रत्ययाः ङितो भवन्ति गाङ् अध्यगी
ष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषत कुटादिभ्यः कुटिता कुटितुं कुटितव्यं उत्पुटिता उत्पुटितुं उत्प
टितव्यं अञ्णिदिति किं उत्कोटयति उच्चकोट उत्कोटकः उत्कोटो वर्तते व्यचेः कुटादित्वमनसीति
वक्तव्यं विचिता विचितुं विचितव्यं अनसीति किं उरुव्यचा विजइट् उद्विजी भयचलनयोः अस्मात्प
रमिडादि प्रत्ययो ङिद्भवति उद्विजिता उद्विजितुं उद्विजितव्यं इडिति किं उद्वेजनीयं उद्वेजनं २ विभो
जोर्णो इडिनिवर्तते ऊर्णुञ् आच्छादने अस्मात्परमिडादिप्रत्ययो विभाषा ङिद्भवति प्रोर्णुवि
ता प्रोर्णविता प्रोर्णुवितव्य प्रोर्णवितव्य नु सार्वधातुकमपित् सार्वधातुकं यदपित् तत्ङि
द्भवति कुरुतः कुर्वन्ति चिनुतः चिन्वन्ति सार्वधातुकमिति किं कर्ता कर्तुं अपिदिति किं करोति करो
षि ७ असंयोगाल्लिट् कित् अपिदित्येव असंयोगान्ताद्धातोः परोऽपिल्लिट्प्रत्ययः कित्
भवति बिभिदतुः बिभिदुः चिच्छिदतुः चिच्छिदुः ईजतुः ईजुः असंयोगादिति किं स्रंसे दध्वंसे अपिदि
त्येव बिभेद ५ इन्धिभवतिभ्यां च इन्धिभवतिभ्यामपरो लिट् प्रत्ययः किद्भवति समीधे दस्युहन्त
मं पुत्र ईधे अथर्वणः भवतेः स्वल्वपि बभूव बभूविथ इन्धेः संयोगार्थं वचनं भवतेः पिदर्थं वचनं ओविर्भि
श्रथिग्रथिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यं श्रेथतुः श्रेथुः ग्रेथतुः ग्रेथुः देभतुः देभुः परिष
स्वजे परिषस्वजाते ६ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस इत्येतेभ्यः
परः क्त्वा प्रत्ययः किद्भवति नक्त्वा सेडिति प्राप्ते वचनं वदवसोः कित्त्वे सति गुधकुषोः

...ग्मा नौ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं मृडित्वा मृदित्वा मृ-
दित्वा गुधित्वा गुधित्वा कुषित्वा । क्लिशित्वा उदित्वा उषित्वा ७ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च रु-
दविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः इत्येतेभ्यः परः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः । रुदविदमुषीणां रलो व्युप-
धादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं ग्रहेः विध्यर्थमेव स्वपिप्रच्छ्योः । सन्नर्थं ग्रहणं किदेव क्त्वा
का रुदित्वा रुरुदिषति विदित्वा विविदिषति मुषित्वा मुमुषिषति गृहीत्वा जिघृक्षति सुप्त्वा सुषुप्-
शि सति पृष्ट्वा पिपृच्छिषति ग्रहादीनां कित्त्वात्संप्रसारणं भवति किमर्थं पंचम्या इति पृच्छेः सिडागमः ।
का ८ इको झल् सन्नित्यनुवर्तते क्त्वेति निवृत्तं इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद्भवति चिचीषति
तुष्टूषति चिकीर्षति जिहीर्षति इक इति किं पिपासति तिष्ठासति झल् इति किं शिशयिषति कि-
१२ मर्थमिदमुच्यते गुणो मा भूदिति अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति यथैव
१७ नहि गुणं बाधते एवमिति लोपमपि बाधेत तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशः यदा नायं कित्त्वमिदमारभ्यते
चिकीर्षतेत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद्गुणेन लोपेन बाध्यते ईप्सति इकः कित्त्वे गुणो मा भू-
त् दीर्घारम्भात्कृते भवेत् तानर्थकमुकस्वार्थं दीर्घोऽणुप्रसज्यते सामर्थ्याद्धि पुनः साध्य
ऋदित्वं दीर्घो संप्राप्य दीर्घाणां नाकृते दीर्घे गुणो लोपलक्षणयोजनं ९ हलन्ताच्च इकः सन्नु झलित्यनुव-
र्तते समीपवचनोऽन्तशब्दः हलन्ताच्चान्तवन्तश्च हलन्तः इगन्तादिकः समीपगतात् हलः परः स-
न् झलादिः किद्भवति बिभित्सति बुभुत्सते इक इत्येव यियक्षते झलित्येव विवर्धिषते दम्भेर्ह-
ल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धं धिप्सति १० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु हलन्तादिको झलादीति व-
र्तते इकः समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भव-
तः भित्सीष्ट भुत्सीष्ट सिचः अभित्त अबुद्ध इह कस्मान्न भवति यक्षीष्ट अयष्ट संप्रसारणं हि स्यात्
आत्मनेपदेष्विति किं अस्राक्षीत् अद्राक्षीत् सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमो न स्यात् हलन्ते-
दित्येव चेषीष्ट अचेष्ट गुणो न स्यात् झलित्येव वर्तिषीष्ट अवर्तिष्ट गुणो न स्यात् ११ उश्च ऋव-
र्णान्ताद्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । कृषीष्ट हृषीष्ट अकृत अहृत

२१ लितोव चरिषीष्ट अवरिष्ट अवरीष्ट ॥ ११ वा गमः ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति वर्त्तते गमे
र्ज्ञो नो वा मौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु कलादी वा । किं तो भवतः संगसीष्ट संगसीष्ट सिच
खल्वपि समगत समगास्त किंच पदेनेन नास्ति कालो वो भवति अनुदात्तोपदेशवनति
तनोत्यादीनामिति ॥ १२ हनः सिच् ॥ हन्ते र्ज्ञो नो परः सिच् किद्भवति आहत आहसाताम् आ
हसत ॥ सिचः किं त्वात् अनन्तानि कालो वा । सिच् ग्रहणं ॥ लिङ् निवृत्त्यर्थं उत्तरत्रानुवृत्तिम
भूत् आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थं मनुवर्त्तते हनुपात्मे पदेषु हन्ते वधभावस्य नित्यत्वात् किंत्वस्य
प्रयोजनं नास्ति ॥ १३ यमो गन्धने ॥ तिङात्मनेपदे सिति वर्त्तते यमे र्ज्ञो नो गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच्
प्रत्ययः किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणं
यतेकार्ष्येत्वाद नूनायमिति सूचवर्त्तते उदायत उदायसातां उदायसत सूचितवानित्यर्थः ॥ गन्धन
च । किं त्वादनुनासिकलोपः । आडायमत्र दूत्याम आत्मनेव ॥ गन्धन इति किं उदायंस्त पाद
उदायंस्त कूपादुदकं उद्धृतवानित्यर्थः । समुदाङ्भ्यो यमो ग्रन्थे इत्यात्मनेप
द ॥ १४ विभाषोपयमने ॥ यमः सिजात्मनेपदे सिति वर्त्तते यमे र्ज्ञो नोरुपयमने वर्त्तमानात्
परः सिच्प्रत्ययो विभाषा किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः उपायत कन्या उपायंस्त कन्या
उपायत भार्या उपायंस्त भार्या उपयमनं स्वीकरणं विवाहः दारकर्म वा इति ग्रहणमित्यर्थः
उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मनेपदं ॥ १५ स्थाघ्वोरिच्च ॥ सिजात्मनेपदेषु इति वर्त्तते तिष्ठते र्ज्ञो
घुसंज्ञकानां च इकारान्तादेशः सिच् किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः उपास्थित उपास्थिषा
तां उपास्थिषत अदित अदिषातां अदिषत अधित अधिषातां अधिषत इत्वं च
नेनोपपद्यते विधेयं स्यात् ॥ १६ न क्त्वा सेट् ॥ क्त्वाप्रत्ययः सेट् न किद्भवति देवि
त्वा सेवित्वा वर्त्तित्वा वर्धित्वा सेट् इति किं कृत्वा कृत्वादयः त्वा ग्रहणं किद्भवति इदमपि
किति निकुचिते न सेटिति कुसेः किं त्वो मि श्रुत्वा आदयः त्वा पकाः इति

ए॥ चेट्टु॥ इत्यो किन्त्वान्ति घ्येमेन नेन्तु नुत्वं न्धीयन्ति चस्त्वर्थे। किट् नदेशा नि र्गृह्णी। णि॥ प्रयोज
नमू निष्ठा मोङ्। न्वि दिति दिविदि घृष्ठ। सेडित्यनुवर्त्तते मीङ्-स्विदि दिमि दिविदि धृष्ठ इत्येते
भ्यः परो निष्ठा प्रत्ययः। सेट् न किद्भवति शयितः। शयितवान्। प्रस्वेदितः। प्रस्वेदितवान्। प्रमे दि
तः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। सेडित्येव स्विन्नः।
स्विन्नवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। सेडित्येव धृष्टः। स्विन्नः।
दीनामादितश्चेति निष्ठायामित्यत्र विधाने। विभाषा भावादिकर्मणोरिति पदेनुनायते
स विषयः। किं स्वप्नानिषेधस्य। १९। मृषस्तितिक्षायां। मृषेर्नोतितिक्षायां सेट् निष्ठा सेट्नाकि
द्भवति। तितिक्षा मा क्षान्तिः। मृषितः। मृषितवान्। तितिक्षायामिति किं। अपमृष्टं वाक्य
माह। १९। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां। निष्ठा सेट्न किदिति वर्त्तते उदुपधाद्धातोः परो
भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेट्नाकिद्भवति अन्यतरस्यां द्युतितम
नेन प्रद्युतितः। प्रद्योतितः। मुदितमनेन भावादिकर्मणोरिति किं रुचितं कार्षापणं ददाति
सेडित्येव प्रभुक्त ओदनं व्यवस्थितोयं विभाषा चेयं तेनुयापविकरणो नामेव भवति गुधधातोर्व
कुने मिगुधितं मित्यत्र न भवति पूङश्च। अन्यतरस्यामिति निवृत्तं। उत्तरत्र वचन
वचनान्न सेडिति वर्त्तते पूङः क्त्वोः सिनः। किंग्लु। क्तानिष्ठयोः पूङः। पवमान
च सेट् न किद्भवति पवितः। पवितः। पवितवान्। क्त्वा प्रत्ययस्य न ह्वा सेडिति निष्ठा
धः। नस्य प्रत्ययमिति अर्थं जायाचोक्तं नित्यमकित्वमिति अयोः क्त्वा नेह प्रवृत्ति
वधा नुपपन्नानो क्त्वा निषेधेति निवृत्तं नकारोपधो धातोः थकारान्तात् क्त्वा प्रत्ययः सेट्
प्रत्ययः। सेट्नाकिद्भवति ग्रथित्वा ग्रथित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा नोपधात् इति
किं रेफित्वा पफान्तादिति किं श्रसित्वा ध्रासित्वा २२ वाचिलुञ्चऋतश्च वेचिलोचिशृत इत्येतेभ्यः परः

क्ता । प्रत्ययः सेड्भवति किन्न भवति वकल्पितः । स यत्र पदे नास्ति तत्रेदमुदाहरणं सेडित्येव वञ्चित्वा
२ मृषि कृषि वञ्चिः । क्तानुपपस्यन्नक्ता सेडिति विज्ञेति शोधेष्वो । किमर्थं । वैकल्प्यते ऋरा बिभृषि कृषि
ड्न्येते मर्ष । परं क्ता प्रत्ययः । सेट्क्तानुपपस्या चायस्य मन्येते न वा न किं भवति ऋरा बिभ्यात
विचा मृषित्वा मर्षित्वा कृषित्वा कर्षित्वा कापुपपगृहणं पूजार्थं वेन्ये वा दिकवन्ते २६ स्तोत्र
विधा तुलादेः सक्ष्व वेति वन्ते सेडिति चतुर्थ्य इक्ष्व चेति उपधे यस्य स वकु पधः । उकारो पधा दिका
रोपधाच्च धातो रलन्तादलादेः परः । सच्च क्त्वा च सेटौ कितौ भवतः । ज्ञायुनि त्वा घोनि त्वा दिद्युति
यति नेति दिद्योति विजेलिखि त्वा लिखित्वा लेखित्वा लिलेखिषति स्लज्ञति किं देवित्वा दिदेविषति द्युप
धादिति अपधादिति किं वर्तित्वा विवर्तिषति हलादेरिति किं एषित्वा एषिषिषति सेडित्येव मुक्त्वा
बुभुक्षते २५ ऊकालो ज्स्वदीर्घप्लुतः । ऊ इति त्रयाणामुच्चैर्वा मात्रेक मात्रिकत्रिमात्रिका
णामुच्चैर्वा निर्देशः । हस्वदीर्घप्लुता इति यथैकवचनं वेपुलिंगनिर्देशः । उ ऊ ऊ३ इत्येव कालो च
यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुताः इत्येव संज्ञो भवति अ्कालोह्रस्वः दधि मधु ऊकालो दीर्घः कुमारी गौरी कु
मारी । प्लुतः देवदत्ता त्र गच्छसि कालग्रहणं परिमाणार्थं दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् सम
क्षूय मक्षूय ह्रस्वस्यापि ति कृति तुगन भवति अत्र ककारादीनां समुदायस्यानेत्वपि प्राप्य
च्य प्रकृत्या ह्रस्वोऽको यन्नु गमा भूत् तितउ अत्र दीर्घप्लुतानामा देतिवि भाषा नु गमा भूदिति ह्रस्वदीर्घ
प्लुतप्रदेशा ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त
इत्येवमादयः । अचश्चेति परिभाषेयं स्थानिनि यमाणा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । स्वस्तं । यानि यथा मा गा
अचि एवस्थाने वेदितव्याः । वच्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्र तिनु गौ ह्रस्व
ग्रहणे ति किम् वाक् वा ह्रस्व एकुलं गकुलं अत्र धातुकयोर्दीर्घः चीयते स्तूयते अचश्चेति किं भिद्यते छि
द्यते वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः देवदत्ताः ३ त्र गच्छसि किं अ्गमिनिवी सोम ह्रस्वनकारस्य मा भूत् संज्ञायां विधानानिय

मः । अजिति वर्तते इह मा भूत् । घोः । घ्याः । सः । घुभ्यां । घुभिः । २७ उच्चैरुदात्तः । अजिति वर्तते उदात्ता-
दिस्वरेषु वर्तमानौ लोकवेदयोः प्रसिद्ध एव स इह तज्जगुणे अचि परिभाष्यते उच्चैरुपलभ्यमानो
२४ उदात्तसंज्ञो भवति उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते उच्चैर्भाष्यते उच्चैः पठतीति किं तर्हि स्थान-
कृतमुच्चत्वं संवृतेनापि शुद्धेन ताल्वादिवृद्धिभागवत्सु स्थानेषु ऊर्ध्वभागनिष्पद्यते तत्र यः समा-
का नेस्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्रायामो गात्राणां नि-
शि ग्रहो भवति रूक्षता स्वरस्य संवृतता कण्ठविवरस्येति येते के उदात्तप्रदेशाः आद्युदात्तप्रदे-
का शाः । आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः । २८ नीचैरनुदात्तः । अजिति वर्तते नीचैरुपलभ्यमानोऽच् अ-
नुदात्तसंज्ञो भवति समानस्थाने नीचभागनिष्पन्नोऽजनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणा-
१५ मन्ववसर्गो भवति मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता कण्ठविवरस्योरुता महत्त्वाच्चेति समा-
मनेमत्येनुच्चानि नमले रुद्रनीलकण्ठसहस्रादा अनुदात्तप्रदेशाः । अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्येव-
मादयः । २९ समाहारः स्वरितः । अजिति वर्तते उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरितसंज्ञो भ-
वति सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणौ विवर्तधर्मौ उदात्तानुदात्तौ गृह्येते न चैतौ
समाह्रियेते यस्मिन्नचि तु स्वरस्य तस्मिन् संज्ञा विधीयते शिक्यं कन्या सामान्यं । स्वरि-
तप्रदेशाः । तित्स्वरितमित्येवमादयः । ३० तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहा-
रः स्वरित इत्युक्तं तत्र न ज्ञायते कस्मिन् भागे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः कियान्वा उदात्तः कियान-
नुदात्त इति तदुभयमनेनाख्यायते आदावर्धह्रस्वमुदात्तं परिशिष्टमनुदात्तमिति अर्धह्रस्वमि-
त्यर्धमात्रा लक्ष्यते ह्रस्वग्रहणमतन्त्रं सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्व-
रविभागः । शिक्यमित्यत्र अर्धमात्रा आदित उदात्ता अर्धमात्रानुदात्ता एकश्रुतिर्वा कन्या इत्य-
त्र अर्धमात्रा आदित उदात्ता अध्यर्धमात्रा अनुदात्ता मात्रा वैकश्रुतिः सामान्यमित्यत्र मात्रा वैका । इत्यत्राध्य-
र्धमात्रा आदित उदात्ता अर्धतृतीया मात्रा अनुदात्ता वा । ३१ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । दूरात्सम्बुद्धौ यद्वाक्यं प्र-
पि दूरात्सम्बुद्धावेकश्रुत्या विधीयते एकश्रुतिरस्य तदिदमेकश्रुति वा वैस्वर्यं भवति येन तु स्वराबो

हिता (?)

धनं संबुद्धि नैकवचनं संबुद्धिः स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधान
मेकश्रुति आगच्छ भो माणवक देवदत्त३ दूरादिति किं संपाठे मा भूत् आगच्छ भो माण
वक देवदत्त सू ३४ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ३ त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञ
क्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते जपन्यूङ्खसामानि वर्जयि
त्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकश्रुतिर्भवति अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथि
व्या अयमपां रेतांसि जिन्वतो यज्ञकर्मणीति किं संपाठे मा भूत् अजपेष्विति किं
पूर्वाः ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु जपो नु करणमन्त्रः उपांशुप्रयोगः अन्यूङ्खेष्विति
किं न्यूङ्खा ओकाराः षोडश तेषु केचिदुदात्ताः केचिदनुदात्ताः ओ३ ओ३ ओ३म् असामस्विति
किं विश्वं समत्रिणं दह सामानि वाक्यविशेषस्य गीतय उच्यन्ते तत्रैकश्रुतिर्न भव
ति सू ३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः यज्ञकर्मणीति वर्तते यज्ञकर्मणि वषट्कार उच्चैस्तरां
भवति एकश्रुतिर्वा वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्द उपलक्ष्यते न स्वरूपं स्वरविधानं तय
थैव वौषट्शब्दस्यैव कस्मात्तत्र कृतत्वे चित्तोऽपि विचिन्त्यं दिस्तत्रस्य कृतिः पाठितत्वे
सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट् सोमस्याग्ने वीहि वौषट् सू ३६ विभाषा छन्दसि छन्दसि विष
ये विभाषा एकश्रुतिर्भवति पक्षे त्रैस्वर्यमेव भवति चतुष्कं ते विशेषमात्रमुदाह
ज्ञकर्मण्यन्यस्य नित्यार्थमेतन्नाम्नायाध्यायकाले पाठितं कर्मैकश्रुत्यविभक्तिर्भ
वति इषे त्वा इषे त्वा अग्न आयाहि वीतये अग्न आयाहि वीतये अग्निमीडे पुरोहितम्
शं नो देवीरभिष्टये सू ३७ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। सुब्रह्मण्या नाम निगदः। तत्र य
ज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति चैकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते सुब्रह्मण्यायामेक
श्रुतिर्न भवति यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितः तस्योदात्तादेशो भवति सुब्रह्मण्योम् इन्द्र
आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारको

ग्निकशालस्य गोतमश्च वाणश्च । सुत्या मागछेम घवनु त्रासुत्रमस्त ण्वो नमिति हों कारा ति
नस्य रेण स्वरितस्य स्योदात्तो विधीयते इत्यागछे त्यामंत्रितमाद्युदात्तं । द्वितीयो वर्णोनु
दात्तः । उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः । अस्य कस्य स्थाने नोदात्तः । क्रियते चावग्रुदात्तो संप्रनो
आगछे त्याकारउदात्तः । नतः प्रमोनुदात्तः स्वरितस्य स्थाने नोदात्तः । क्रियते तदेवमिन्द्राग्ना
का गछेति चाचारउदात्तः । पश्चिम एको नुदात्तः । हरिवन्या गछे त्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदा
शि त्ताः । द्वौ अनुदात्तौ मेधातिथे मेषेति षष्ठ्यन्तपरमामंत्रितमनुप्रविशति सुव्वामंत्रिते परा
का गवत्स्वरेइति सकलस्यामंत्रितस्याद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमत्तरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदा
त्तस्य स्वरितः इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तं च विधीयते तेन द्वावुदात्तौ भवतः । शेषमनुदा
15 त्तं वृषणश्वस्य मेनेति समानपूर्वेण गोतमावस्थादिनि तिनयैव वद्धः आधेअद्वारउदात्तः शे
षमनुदात्तं अदितिःत्यायेजा इति सर्वस्यामंत्रितेनुप्रवेशात्तपदेवस्वरः । द्वावुदात्तौ शे
षमनुदात्तं कौशिकब्राह्मणेति सुमंतनामामंत्रितं आद्युदात्तं तत्र पूर्ववन्नीतिः । एवं गौतमब्रु
वाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तं शुव । सुत्या मागछेमघवन्निति शुवः सूद उदात्तः सुत्या
मित्यं तोदात्तः समजनि षदेति ककापो विधाने नुदात्तत्वं इति वर्तते आगछेति द्वावुदात्तौ आत्यो
नुदात्तः समजनिष इति काकपोविधाने न उदात्त इति वर्तते आगछेति द्वावुदात्तौ अत्यो नु
दात्तः सुत्या मित्यं तोदात्तः समजनिषदेतिकपोविधानेन उदात्त इति वर्तते आगछेति द्वा
वुदात्तौ अत्यो नुदात्तः मघवन्निति पदात्परमामंत्रितं निहन्यते तद्देवब्राह्मणानुदात्ते
सुब्रह्मण्या यामेव देवाब्राह्मणा इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्तः प्राप्तः अनेनानुदा
त्तो विधीयते देवब्रह्मणे स्वरितस्यानुदात्तत्वादेशो भवति देवाब्राह्मण आगछतागछ
तागछत द्वयो रपि पदयोरामंत्रितमाद्युदात्तत्वे कृते पदात्परत्वादेनुदात्तस्य स्वरि
तः कृते तस्यानुदात्तो भवति 2 । 7 स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां एकश्रुतिस्तथैव तेतत्र
स्वरितात्परेषामनुदात्तानां एकश्रुतिर्भवति संहितायां विषये इमं मे गंगे यमुने सरस्वति

मि स्वि ता दि ताना मि स्व पु मे सा बा

सुनुद्रिमा णावकजेटिल्लकाध्यापकइममित्यत्रोदात्तमेवइति अनुदात्तविधिकालएवेति च्छा
नविधानान्नत्स्युनइदानादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितं संपठ्यतेतस्मात्स्वरिता
त्परेषामनुदात्तानां गंगे प्रभृतीनां एकश्रुतिर्भवति सर्व एतेऽमन्त्रितानि च्छान्तेनानु
दात्ताः माणवक जटिलिटिल्लकाध्यापकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयम्
दात्तं स्वरितमेनन्तः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति संहितायाम् किं अवग्रहे मा
भूत् इमं मे गंगे यमुने सरस्वति ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। अनुदात्तग्रहणमनुवर्त
ते उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः उदात्तपरस्य स्व
रितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति अनुदात्ततर इत्यर्थः। देवा मरुतः पृ
श्निमातरो पः मातर इति अनुदात्तः अपश्चात्र्योदात्तः उ क्षिद पदाद्य त्रै क्षुम इति तत्रा
नुदात्तोदात्तयोरेकादेशे कारो नुदात्तः तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति
इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि इकारोऽनुदात्तः शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पदाद्यौ त
स्मान्निहन्यते अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य षष्ठ्या ममदारुमनुदात्तं तस्मिन्पर
भूते पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतर आदेशो भवति माणवक जटिलकाध्यापक
गमिष्यसीति ष्य इति स्वरितोऽस्मिन्परभूते का इत्यनुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति
॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति कस्य एकाल्प्रत्ययो भवति युल
स्य अस सहायवाची एकनुबन्धः। स्पृक्तो नुदाके क्विन् छात्रस्पोकु पदलस्पकुभजो ण्विः। अर्धभो
के पादभाक् एकाल इति किं दर्विः जागृविः प्रत्यय इति किं सुरा अपृक्तो पदेशाः तेन पृक्तस्ये
त्येवमोदय्यं ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। तत्पुरुष इति समासविशेषस्ये
तुस्तावत्प्रति तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति अधिकरणशब्दो
भिधेयवाची समासमानाधिकरणः समानाभिधेयः परमराज्यं पात्रं कं दारिकां तत्पुरुषः इतीके
पाचिकाभार्यः समानाधिकरण इति किं ब्राह्मणराज्यं कर्मधारयप्रदेशाः। तु वानके

मेधारयजानीयदेन्नीयेचित्येवमादयः ७१ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं प्रथमया
विभक्त्या यानि निर्दिष्टानि तेषां समासकृतेष्वेनोपसर्जनसंज्ञं भवति समासइति समासवि
धायि शास्त्रे गृह्यते वचपति द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति। द्वितीया
समासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयासमासे तृतीयेत्येतत् चतुर्थीसमासे चतुर्थी
का ति पंचमीसमासे पंचमीति षष्ठीसमासे षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति कष्टश्रितः शंकु
श्रि लाखंडः पूर्वपदाहरभूकमधराजपुरुषः मद्रागोडः उपसर्जनपदेषु उपसर्जने पूर्वमित्ये
का वमादयः ७२ एकविभक्तिचापूर्वनिपाते एकविभक्तिरस्येतिमादिर्दं एकविभक्ति समासे
विधीयमाने यन्नि यत्न विभक्तिकं द्वितीये संबंधिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमाने चिएक
१६ येव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते पूर्वनिपातनात् यस्मादुपसर्जनका
र्यं वर्जयित्वा निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्याः पूर्वपदेनान्तविभक्तिकोपि उत्तरपदं पंचम्यन्त
मेव भवति निष्क्रान्तः कौशांब्याः निष्कौशांबिः निष्क्रान्तं कौशांब्याः निष्कौशांबिं निष्क्रान्तेन
कौशांब्याः निष्कौशांबिना ; क्रान्ताय कौशांब्याः निष्कौशांबये निष्क्रान्तात् कौशांब्याः नि
ष्कौशांबेः निष्क्रान्तस्य कौशांब्याः निष्कौशांबेः निष्क्रान्ते कौशांब्याः निष्कौशांबौ निर्वाराण
सि ; एकविभक्तित्विति किं राजकुमारी अपूर्वनिपातन इतिकिं नहि भवति कौशांबिनिरिति ७३ अर्थ
वद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं अभिधेयवचनोर्थः तद्योर्थवान् शब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भ
वति धातुप्रत्ययवर्जयित्वा डित्थः डवित्थः डविस्थः कुंडपीठं अर्थवदिति किं वनधनं नामस्या
वधेमाभून्नलोपोपि स्यात् अधातुरिति किं हन्तेर्लिङि अहन् नलोपः स्यात् अप्रत्यय इति
किं काण्डे कुड्ये नपुंसके ह्रस्वो न स्यात् प्रातिपदिकादेश ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये
त्येवमादयः ७४ कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितसमासाः प्रातिपदिकसंज्ञा भवति अप्रत्ययइ
ति पूर्वसूत्रे पर्युदासात् कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधाय
ते अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं कुम्भकारः कारकः तद्धितः औपगवः काप

एव समासः राजपुरुषः आम्लमालकं वलं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न वाक्यस्य
यं वर्त्तते प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति ॥ ४७ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य नपुंसकलिङ्गेऽर्थे य
त्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य ह्रस्वो भवत्यादेशः अतिरन्यस्य न चा ज्ञाति कुलं मातिनु कुलं न
पुंसकस्येति किं ग्रामणीः सेनानीः प्रातिपदिकस्येति किं काण्डे तिष्ठतः कुड्ये तिष्ठतः
प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकदेशे पूर्वस्य न भवति ॥ ४८ गोस्त्रियोरुपसर्ज
नस्य प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते गो इति स्वरूपग्रहणं स्त्रीग्रहणेन स्वरितत्वा
दुपसर्जनग्रहणान्तयोर्विशेषणं गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जन
स्येति सामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः उपसर्जनं गोशब्दो तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्य
यान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति गो चित्रगुः शबलगुः स्त्री निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसि
अतिखट्वः अतिमालः उपसर्जनस्येति किं राजकुमारी स्वरितत्वाद्विज्ञानेन किं अतितन्त्री
अतिलक्ष्मीः अतिश्रीः इयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुप्रेयसी बहुश्रेयसी
अवन्तिपालः अविद्यमानश्रेयसी निर्धनः ॥ ४९ लुक् तद्धितलुकि स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते
उपसर्जनस्येति च पूर्वेण ह्रस्वे प्राप्ते लुग्विधीयते तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्योप
सर्जनस्य लुग्भवति पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्री
तः पञ्चशष्कुलो देवः आमलक्याः फलं आमलकं कुवलं बदरं तद्धितग्रहणं किं गा
र्ग्याः कुलं गार्गीकुलं लुग्वोक्तिः किं गार्गीत्वं उपसर्जनस्येत्येव अवन्ती कुन्ती कुरुः ॥ ५० इद्गो
ण्याः पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भव
ति पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः दशगोणिः इदिति योगविभागः पञ्चभिः सूची
भिः क्रीतः पञ्चसूचिः दशसूचिः तच्चैवाविशेषेण ॥ ५१ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने

लुपीति लुप्संज्ञया या लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थे उत्पन्ने तत्र युक्तवद्व्यक्तिवचने भवतः
युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन तावन्नुनाप्रकृत्यर्थ उच्यते संनिधानात् यार्थः स्मान्मना
का पुनः क्तिं तस्य युक्तवत्तो व्यक्तिवचने युक्तिवद्व्यक्तिवचने लुवर्थे विधीयेते व्यक्तिवा
स्त्रियुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबंधः तस्मिन्निच व्यक्तिवचने तु वर्थे भवतः संतस्य
वा र्थे च निव्यक्तिवचने च इति लिंगसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देश्यः तदीयमेव स्त्र व्यास्या
चास्य प्रत्याख्यानं करिष्यति तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति व्यक्तिः पुस्त्रीनपुंस
१८ कानि वचनमेकत्वादि मधयकुत्वानि पंचालाः क्षत्रियाः पुंलिंगाः बहुवचनं विषयाः
ते षामनिवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः पंचालाः
कुरवो मत्स्याः अंगाः वंगाः सुह्माः पुंड्राः लुपीति किं लवणान्नो लवणः सूपः लवणा
ना कलवणा यवागूः व्यक्तिवचने इति किं शिरीषाणां अदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य वने
शिरीषवनं गाविभाषो बाधवनस्य तिभ्य इति णत्वं न भवति हरीतक्यादिषु व्यक्तिः हरीतक्याः
फलानि हरीतक्यः फलानि खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि
खलतिकं वनानि ५० विशेषणानां चाजातेः लुपीति वर्तते लुवर्थस्य यानि विशेषणानि
तेषामपि च युक्तवद्व्यक्तिवचने भवतः जातिं वर्जयित्वा पंचाला रमणीया बहुन्ना
बहुक्षीरघृता बहुमाल्यफला गोदौ रमणीयो बहुन्नौ बहुदोरघृतौ बहुमाल्यफलौ अजातेरि
ति किं पंचाला जनपदः गोदौ ग्रामः जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः तेन जातिद्रव्याणि यानि
विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावप्रतिषेधो भवति पंचाला जनपदो रमणीयः बहुन्नः गोदौ ग्रामो
रमणीयो बहुन्न इति मनुष्यलुपि प्रतिषेधः चंचाभिरूपा वध्रिका दर्शनीया ५१ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्
तु तदिति प्रकृतं युक्तवद्व्यक्तिवचनं प्रतिनिर्दिश्यते तदनंतरं शिष्यं न कर्तव्यम् कुतः संज्ञाप्रमाणत्वात्

संज्ञाशब्दा हि नानालिंगसंख्याः प्रमाणं पंचालावरणा इति च नैते योगशब्दाः किं तर्हि ज-
नपदादीनां संज्ञा एताः तत्र लिंगं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्नप्रतिपाद्यं यथापो
दाराः सिकता वर्षा गृहा इति ५४ लुब्योगाप्रख्यानात् लुबपि शिष्यो योयं जनपदे लुप् वरणा-
दिभ्यश्चेति लुबुच्यते सोप्यशक्यो वक्तव्यः किं कारणं योगाप्रख्यानात् नहि पंचाला वरणा इति च
योगः संबंधः प्रख्यायते नेन नगरोपलभ्यमानेऽवयवे योगोऽन्यगम्यत इति किं तर्हि संज्ञा एतास्त-
स्मादत्र तन्निवासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ५५ योगप्रमाणे
च तदभावे दर्शनं स्यात् पंचालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं तच्चावश्यमेवाभ्यु-
गन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे दर्शनं न स्यात् यदि पंचालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं योग-
स्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे योगाभावे अदर्शनमप्रयोगः स्यात् दृश्यते च संप्रति वि-
नैव क्षत्रियसंबंधं जनपदे पंचालशब्दः ततो वसीयते नायं योगनिमित्तकः किं तर्हि रूढिश-
ब्दो वनतत्र प्रवृत्त इति ५६ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् अशिष्यमिति व-
र्तते प्रधानं समासे किंचित्पदं प्रत्ययः स्वार्थादादिष्वभ्यार्थं वचनमर्थाभिधानमनेन प्रको-
रेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितं प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति तन्नाशिष्यं वाच्यं कस्मादाचष्टे अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमा-
णत्वात् अन्यदिति शब्दस्यापेक्षया लोकोऽर्थस्य प्रतिपत्तौ प्रमाणं तस्याभिधानस्वाभाविकं नोपदिष्टमाभि-
न वक्तुमशक्यत्वात् लोकत एवार्थगतेः येऽपि व्याकरणं नाधीयते तेऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते
राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रं औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्ट-
मपत्यमानयन्ति नोपगुं नापत्यमात्रं एवं लोकतोऽर्थसिद्धौ तत्र किं यत्नेन ५७ कालोपसर्जने च
तुल्यम् अशिष्यमिति वर्तते कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मात् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् तुल्यत्वाद्धे-
तोश्च तदुक्तमेवार्थः इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जने च पोऽभाषां कुर्वन्ति आन्याय्यादुत्था-
ना आन्याय्याच्च संवेशनादेषोऽद्यतनः कालः अपरे तु पुनराहुः अहरुभयतोऽर्धरात्रमेषो
प

प्रतनः कालइति तथा उपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुप. सर्जनमिति तन्न्याय्यो। तेनाचा
र्यो। प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थगतेः; अपि चैरपि व्याकरणेनाभात्वे व्याकृ; इदमस्मा।भिरुषक
नेव्यं इदं सूत्रं, कर्तव्यं इदं सूत्रं; कृते यत्र लोकतोऽर्थसिद्धे; किं तत्र प्रयत्नेन पद्येन पूर्वसूत्र एव
का कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते किमर्थो योगः; विभागः प्रदर्शनार्थः; अन्यदप्येवजा
शि नीयकमशिष्यमिति तथा हि पूर्वाचार्याः; परिभाषन्ते अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः; पूर्वपदार्थप्रधानो
का व्ययीभावः; उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः; उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः; इत्येवमादि तदप्यशिष्य
मिति पदजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां जातिर्नाम यमेकोऽर्थस्तदभिधाने
१८ कवचमेव प्राप्तमनुइदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्यातस्यां जात्याख्यायां एकस्मिन्नर्थे ब
हुवचनमन्यतरस्यां भवति जात्यर्थे बहुवचनमीति यावत् नित्यमन्तादिशे व्रणानीज्जा त्रीहि
वेनामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते संपन्नो यवः; संपन्नाय वाः; संपन्नो व्रीहिः; संप
न्ना व्रीहयः; पूर्ववयाब्राह्मणः; प्रत्युत्थेयः; पूर्ववयसो ब्राह्मणाः; प्रत्युत्थेयाः; जातिग्रहणं किं
देवदत्तो यज्ञदत्तः; आख्याग्रहणं किं काश्यप प्रतिकृतिः; काश्यपो भावयन्त्य जातिरुग्रहणं किं
नेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः; एकस्मिन्निति किं व्रीहियवौ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो
वक्तव्यः; एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ५८ अस्मदो द्वयोश्च अस्मद एकत्वे द्वित्वे च बहुव
चनमन्यतरस्यां भवति अहं ब्रवीमि वयं ब्रूमः; आवां ब्रूवः; सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्त
अहं देवदत्तो ब्रवीमि अहं गार्ग्यो ब्रवीमि अहं पटुर्ब्रवीमि अहं पण्डितो ब्रवीमि युष्मदादेः; गु
माधे कोऽर्थो त्वमसे गुरुः; यूयं मे गुरवः; ५८ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे चकारो द्वयोरित्यनुकर्ष
ण्यार्थः फल्गुन्योः प्रोष्ठपदयोश्च नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति कदा पूर्वे फल्गु
न्यौ; कदा पूर्वे फल्गुन्यौ कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे कदा पूर्वाः; फल्गु
इति किं फल्गुन्यौ माणवकौ ५९ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं अन्यतरस्यां नक्षत्रे
वचने प्राप्ते पुनर्वस्वोः; छंदसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देव
मानवात्र इत्येव पुनर्वसू माणवकौ ६० विशाखयोश्च छंदसि तिष्ठ(?) वा नेते द्विवचने प्राप्ते छंदसि

विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवतीति विशाखा राधा नक्षत्रमित्याग्नीदेवतेति विशा-
खेन नक्षत्रमित्याग्नीदेवता। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं छन्दसी
ति निवृत्तं तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ [illegible] तत्र बहुवचनप्राप्तौ द्विवचनं विधीय-
ते तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनस्य प्रसक्तस्य नित्यं द्विवचनं भवति उदितौ तिष्यपु-
नर्वसू दृष्टौ तिष्यपुनर्वसू [illegible] किं [illegible] नक्षत्र इति किं तिष्यश्च माणवकः पु-
नर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः तनु च [illegible] मेव [illegible] किमर्थं
पुनरुच्यते [illegible] तिष्यपुनर्वसू [illegible] पुनर्वसू [illegible]
इति किं [illegible] तिष्यपुनर्वसू [illegible]
[illegible] बहुवचनस्य [illegible] किं एक-
वचनस्य [illegible] तिष्यपुनर्वसू [illegible] एकवद्भवतीति [illegible]
[illegible] विकल्पो [illegible] समानरूपये
[illegible] एकशेषो [illegible]
[illegible]
[illegible] अभिधाने [illegible]
[illegible] एकग्रहणं किं [illegible]
[illegible] विभक्ताविति किं [illegible]
[illegible] देवविशेषणं [illegible]
[illegible]
[illegible] बहुवचने [illegible]

वि शेषो भवति तद्दितिवृ ज । तोति दैवा लक्षणान्नो को निमित्त पर्यायः यो नृ गार्ग्यो य
घर्थे एवकारो यथा । गार्ग्य । वित्रिशेषो वैरूप्यं वृद्ध युवनि मनु नाम वयं द्विवे नु ग्राम
को वति तत्तो वृद्ध । त्रिशब्दे समानायामाकृतौ वृद्ध युवे च तत्त्व यो भिधाने गार्ग्यश्च गार्ग्यो य
त्रि णश्च गार्ग्यौ वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ वृद्ध इति किं गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्ग
का र्ग्यायणौ पूनेति किं गार्ग्य गर्गौ तल्लक्षणश्चेदिति किं गार्ग्य वात्स्यायनौ एवकार विशेष
र्थः भागवित्ति वस्च भागवित्ति भागवित्तिको कत्सो वीर्य तत्त्व भागवित्ति कस्या परो वि
घर्तेविशेषः । ६५ स्त्री पुंवच्च । पूर्वस्मिन्नेवचने पूर्नेति च सर्वं स्त्री वृद्धा यूना सह वच
नेत्रिशब्दे तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति स्म सृष्ट वा स्त्री कार्यं भवति स्त्रीपुंसयोः
वत्स्नेवतीति गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ वात्स्यी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ दाक्षी च दा
क्षायणश्च दाक्षौ ६६ पुमान् स्त्रिया तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः पुंसि वचने पूर्वे तो त्रि
वृद्धास्त्रियासहवचने पुमान् त्रिशब्दे स्त्रीनिवर्तते स्त्रीपुंलिंगयोः तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो
भवति ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ तल्लक्षणश्चेदेव
विशेष इत्येव कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुट मयूर्यौ तत्र सद्भावः लिंग कृतो विशेषः का
रको भवति गार्ग्याश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ किमर्थं इन्द्रश्च इन्द्राणी च इ
न्द्राग्नीयमलिंग ६८ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां । पुमानिति किं प्राक् च प्राची च प्राञ्चौ प्रा
क्तिनं भ्रातृसहवचने स्वसा सहवचने भ्राता सह पुत्रं दुहित्रा सह वचने भ्राता पुत्रं दुहित्रश्चे
हवचने पुत्र एव । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । त्रिशब्दे पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । त्रिशब्दे भ्राता चस्वसा च भ्रातरौ दुहिता स
च पुत्रौ ६७ नपुंसकमनपुंसकेनैकस

नैकवच्चास्यान्यतरस्यां तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति प्रवर्त्तते नपुंसकमात्रकृते विशेषे
अनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यमन्यतरस्यां भवति शुक्लं
च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि अनपुंसकेने-
ति किं शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लाश्च शुक्लानि एकवच्चेति न भवति ६९ पिता मात्रा अन्यतरस्यामि-
ति वर्त्तते नैकवदिति मात्रा सहवचने पिता शिष्यते अन्यतरस्यामिति । पिता च माता
च पितरौ मातापितरौ मातापितराविति वा ७० श्वशुरः श्वश्र्वा अन्यतरस्यामिति वर्त्तते श्वश्र्वा सहवच-
ने श्वशुरः शिष्यते अन्यतरस्यां श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ वेति ७१ त्यदादी-
नि सर्वैर्नित्यं त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च सर्वग्रह-
णं साकल्यार्थं नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं स च देवदत्तश्च तौ यश्च देवदत्तश्च यौ त्यदादी-
नां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते स च यश्च यौ यश्च कश्च कौ ७२ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ग्रा-
म्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः तेषु सहविवक्षायां शिष्यते पुमान्स्त्रियेति पुंसः शेषे
प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पश्वन्तविशेषणं गाव इमाः अजा इ-
माः अजा इमाः ग्राम्यग्रहणं किं रुरव इमे पृषता इमे पशुष्विति किं ब्राह्मणाः क्षत्रियाः संघे-
ष्विति किं एतौ गावौ चरतः अतरुणेष्विति किं वत्सा इमे अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् अश्वा इमे
गर्दभा इमे ७३ इति काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः १ भूवादयो धात-
वः भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावाचिनो धातुसंज्ञा भवन्ति भवति एधते स्पर्धते धा-
तुप्रदेशाः पूर्वाचार्यसंज्ञा ते च क्रियावचना नामेत्यकृतवन्तः तदिह पूर्वाचार्यसंज्ञाग्रहणा-
त् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते
भुवो वार्थं वदन्तीति भूवो वा वादयः स्मृताः १ धातुप्रदेशाः धातोः स्त्येवमादयः । १ भूवादयो
जनुल्लासे कमनु उपदिश्यते नेते नेपुपदेश्यां । भ्वास्त्रवाक्यानि स्त्रपाठः खिलपाठश्चेति

Δ२

१०२५ ...

...जनुनासिके कः सवर्णसंज्ञो भवति । एषस्य दृष्टान्ते ... नुनासिके ... पाणिनीयाः । उपदेश इ
ति किं । अ आ आपः । अचइति किं । अनोमानि ... पूर्वाणि । पश्च अनुनासिक इति किं सर्व
स्या चो मा भूत् । इत्यत्र देशानां आदित्यन्त ... वमाद्यः । ... उपदेश इति वर्त्तते । अते भवन्त्र
का ... धात्वादौ समुदायस्य ... तदित्संज्ञं भवति । अइउऋऌ णकारः । अ ऌ कुकु ... कारः एओ
ष्टि ... ङकारः । उपदेश इत्येव ... इति चितु सोमसुत ... इति ... तीयमत्र ...
का ... पाठे ... लकारस्येत्संज्ञा क्रियते । तथा सति ...
... पाठे ... लकारस्येत्संज्ञा क्रियते । तथा सति ... अत्र ...
२० ... भवति ... संज्ञो ... पूर्वेणात्रा ... इत्संज्ञा ... विभ ... वर्त्तमा
नानां ... सकार मकाराणां प्रतिषेध ... तवर्गः । ... सामिना ... वृद्धात् सकार ...
... ब्राह्मणाः । ... वचन । पचथः । मकारः । अपचतां अपचन् । विभक्तौ वर्त्तते किं । अ...
... इत्यादि ... किमोत् इत्यादिति चात्र ... प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वाद स्य ...
तिषेधस्य ... इदमस्य ... अनुबन्धनिर्देशादिति ... समुपलक्ष्यते । आदि ...
... इति ... आदि ... प्रत्येकमभिसंबध्यते ... इत्येतस्य ... आदितो
... भवति । ... मित्रो ... नि ... इति ... ।
... पचतु ... पाके ... आदि
ति किं पटयति ... उपदेश इत्येव ... आदि ... वर्त्तते
षकारः ... भवति । ... नर्त्तकी ... रजकी प्रत्यय
स्येति किं । ... इत्यादि ... अपि ... । ...
... स्यादि ... वर्त्तमानो ... भवति । ... इत्यादि ... जायन्ते ।
... इति ... वर्त्तते ... आदि ... ।

टवर्गः। चरेष्टः। कुरुचरी मद्रुचरी तस्य इकादेशो वक्ष्यति सपत्न्याः जनेडः। उपसर्जनो संदुर
जः। तस्य पुंवत् देशं वक्ष्यति अन्यार्थं। स्यान्तः। पृथक् कुर्वन् करणस्य विधेः इति स्यच
ज्ञापनार्थं तेनाचि ज्ञं चपूचणचौ केशु चेचुः। केशुचणः। अचान्तु कुरोरच्च तत्ते नाति
काद्यां। सर्वस्मादयो टष्टुनानुष्टु चइति अवटीट ७ लघ्वीकान्ता इति तेनाद्विव्यन्तु जे नस्य पृत्य
यसमादिनो बहुलं मानालकाकचपुकारक वर्गो इत्यस्य त्रिभवाति लकारः। लुटस्य येनभू
यते णकारः। कारिकाधू भवाति कुवर्गः। कृकवत्रु निष्ठा भुक्तः। भुक्तवान्। त्रियवमेव
दः। खिचः खियवदः। वधूवदः। लाजिस्य पूर्वमन्तः जिलुः। भजभा समिदो घुरश्च भगुरमासुर
तदन्तियि सामि तान्तस्याः। वृहत्तान् वृहत्स्य नानद्विन इति किं चूडालः। तोमशौ। कालिकाट
नस्यालोपः। नस्यो मत्सरीक सुलोपो भवति तथा चैव अपार्ह्म सर्वलोपात्ये मलोप
स्यमान्तन्ता दितिट इत्वइति। यथासत्वमनुदेशः। समानाम्। संख्यानुपूर्व्येन क्रमोत्त
रेणतेः यथाक्रमं योगः सर्वेषां सम्बन्धो भवति अनुदिष्टानि इत्यनुदेशः। पश्चात्पुनरु
दान इत्यर्थः। समानानां संख्यासम्बन्धिनां समप्रविभक्तिकानां उद्देशिनामनुदेशिनाञ्च
यथाक्रमं उद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते तुदी सालातुरवर्मतीकुचवारा
तू ठकणछण्ढञ्यकः। क्रमं मान्ययन्तः। छितीयाद्वितीयः। इत्येवमादिनुदासभिज
नोस्य तो देयः। सालातुरीयः। कौचवार्यः। समानामिति किं लक्षणेत्थंभूताख्यानभाग
वीप्सासु प्रतिपर्यनवः। लक्षणादयश्चत्वारो र्थाः प्रत्यादयस्त्रयः। सर्वेषां सर्वत्र कर्म
प्रवचनीयसंज्ञा भवति इदं कस्मान्न भवति वेकूगे यवृधिदेभगाघनु हरिचेतिसपरि
न लिंगेन यथा सख्यं यत्र तत्र क्षाने नसर्वत्र यत्र स्वरितेनच नप्रतिज्ञायते स्वरितेनाधि
कारइति स्वरितत्वेन एपूर्वेणापि सवधाने स्वरितेनाधिकारः। स्वरितेनेति इत्यत्र
लक्षणे स्वजीया स्वरितेनामस्य रविशेषो वेदि धर्मः। तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः
अधिकारो विनियोगः। स्वरितेनेत्येष पूर्वरूपमेनदधिकृत्याचार्य इदं गस्यभस्य

अनुदात्तङित आत्मनेपदं आविकृष्टे साधातो न आत्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते
तत्रायं नियमः क्रियते अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एवात्मनेपदं भव
ति नान्येभ्यः अनुदात्तेभ्यः आस आस्ते वस वस्ते ङिः [illegible]
ते भावकर्मणोः लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति भावकर्मणोर्विहितस्य ल
कार कारस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते भावकर्मणोरात्मनेपदं भवति
भावे ग्लायते भवता आस्यते भवता कर्मणि क्रियते कटः क्रियते भारः ह्रियते कर्म
शि कर्त्तरि लूयते भवता आस्यते भवता कर्मणि क्रियते कटः क्रियते भारः ह्रियते कर्म
का कर्त्तरि लूयते केदारः स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदं न भवति तस्य वि
धाने द्वितीये कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भव
२१ ति न स्वाविधाने द्वितीये कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मै
पदं भवति कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे कर्मव्यतिहारः क्रियाया विनिमयः
यत्रान्यसंबन्धिनी क्रियान्यः करोति इतरस्य संबन्धिनी चेतरः स कर्मव्यतिहारः
तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति व्यतिलुनते व्यतिपुनते कर्म
व्यतिहारे किम् लुनन्ति पुनन्ति कर्त्तृग्रहणमन्यार्थं [illegible] कर्त्तरि परस्मै
पदमिति न गतिहिंसार्थेभ्यः पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते गत्यर्थेभ्यो हिंसा
र्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति व्यतिगच्छन्ति व्यतिसर्पन्ति
हिंसार्थेभ्यः व्यतिहिंसन्ति व्यतिघ्नन्ति प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं व्यतिहसन्ति
व्यतिजल्पन्ति व्यतिपठन्ति इतरेतरान्योन्योपपदाच्च [illegible] इतरेतरान्यो
न्योपपदाच्च इतरेतरान्योन्योपपदाद्धातोरात्मनेपदं कर्मव्यतिहारे न
भवति इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति परस्परोपपदाच्चेति वक्त

ध्ये परस्परसहायाः ॥ निलुनति ॥ १७ ॥ नेर्विशः ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वा
द्विशः आत्मनेपदं विधीयते ॥ नेः परस्माद्विशः आत्मनेपदं भवति ॥ निविशते ॥ नेरि
ति किं निविशति ॥ तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्यडागमेनान्तरितेऽपि भवति न्यविशत
इति नेरुपसर्गस्य ग्रहणं अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति तस्मादिह न भवति मधुनि
विशन्ति भ्रमराः ॥ १८ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मात् स्वरितञितः कर्त्रभि
प्राये क्रियाफले इति सिद्धमेवात्मनेपदं अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः ॥ परिव्यवेभ्य उत्त
रस्मात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते पर्यादय
उपसर्गा गृह्यन्ते नेह न भवति बहुविक्रीणाति वनमिति ॥ १९ ॥ विपराभ्यां जेः ॥ शेषात्क
र्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः ॥ विपरापूर्वान् जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति विजय
ते पराजयते ॥ विपरा उपसर्गौ गृह्येते साहचर्यात् तेनेह न भवति ॥ बहु विजय
ति वने पराजयति सेना ॥ २० ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः ॥ आङ्
पूर्वाद्ददातेरनास्यविहरणेऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदं भवति विद्यामादत्ते ॥ आङ
विहरणे इति किं आस्यं व्याददाति आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः
पादिकां व्याददाति कूलं व्याददाति ॥ नागकर्मकाच्चेति वक्तव्यमिह माभूत् व्याददते पिपीलिकाः पत
ङ्गमुखमिति ॥ २१ ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ क्रीड विहारे अस्मादनुसंपरिपूर्वादात्
मनेपदं भवति अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते आङः खल्वपि आक्रीडते ॥ समोऽकूजने इति पूर्वाचा
र्ये संक्रीडन्ति शकटानि ॥ समासादन्त्यादि उपसर्गो गृह्यते नेह कर्मप्रवचनीययोगे
वति माणवकमनुक्रीडति ॥ तमायामागमे ... नेपदं वक्तव्यं ... उपेत्यकाल ...
गमयस्यतावन्माणवकं ... साया विपाश ... धनुर्बिभ्रते ... बिनायो
सविषो ... चीति किं मा ... [illegible] ... लवणे ... कमगुणो

अनुकरोते माणवकं गवोनुकरोते गतिर्नाच्छीलापृति । किं मातुरनुकरोति । किरतेर्हर्षे जीवि
काकुलायकरणे पुरुषैः अपस्किरते वृषभो हृष्टः जीविकायां अपस्किरते कुक्कुटो भि
क्षार्थी कुलायकरणे अप । किरते श्वा आश्रयार्थी कृत्वादि दिक्षिति किं अपकिरति कुसुम
नाडिनु प्रच्छो कृपसंख्याने आनुजे श्रृगालः आपृच्छते गुरून् शपतउपलंभने वाचा शरी
रस्पर्शनं तमुपलंभनं देवदत्ताय शपते यज्ञदत्ताय शपते उपलंभन इति किं शपति २० सम
वप्रविभ्यः स्थः संप्रवप्रविभ्यः स्थ पूर्वो नुतिष्ठते धातोरात्मनेपदं भवति संतिष्ठते प्रतिष्ठ
ते वितिष्ठते आङः स्थ प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यं अस्ति सकारमातिष्ठते आगमो गुणो वृद्धीरा
तिष्ठते २१ प्रकाशन स्थेयाख्ययोश्च स्थो भिप्रायप्रकाशने स्थेयस्याख्याने चाप्यात्मनेपदं
२२ तिष्ठन्ति कन्या छात्रेभ्यः चिचोदयति गोपकन्या तिष्ठन्ते इति स्थेयः नस्थ प्राप्ति पण्ड्ये
त्यादिरणपृकाशने स्थेयाख्याने चातिष्ठते धातोरात्मनेपदं भवति प्रकाशने तावत्
तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः तिष्ठते वृषली ग्राममपत्रेभ्यः प्रकाशनस्यात्मनेपदं स्थेयाख्याने तावत् ति
ष्ठते मायेति ष्ठते संशय्य कर्णाद्भिषु तिष्ठते २२ उदोनूर्ध्वकर्मणि उदश्चोतिष्ठतेर
नूर्ध्वकर्मणि चेष्टमानादात्मनेपदं कर्मशब्दः क्रियावाची अनूर्ध्वचेष्टितायां क्रियायां व
र्तमाना तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं भवति गृहेउत्तिष्ठते कुटुम्ब उत्तिष्ठते तदर्थं घटत इत्यर्थः
उदयायामि तिवक्तव्या इहमाभूत् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति उत्तिष्ठते इत्यर्थः अनूर्ध्व
कर्मणि इति किं आसनादुत्तिष्ठति एवं विशेषणानामपवादः अनूर्ध्वकर्मणीति किं आसनादुत्तिष्ठ
ति २३ उपान्मन्त्रकरणे उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भव
ति ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते मन्त्रेणाग्नीध्रमुपतिष्ठते मन्त्रकरण इति किं भर्तारं

मुपतिष्ठते यौ वृमेने उपान्मू देवपूजा संगतिकरण मित्रकरण पथिषु इति वक्तव्यं
देवपूजायामादित्यमुपतिष्ठते संगतिकरणे रथिकानुपतिष्ठते मित्रकरणे महामा
त्रानुपतिष्ठते संगतिकरणमित्रकरणयोः को विशेषः संगतिकरणं उपश्लेषणं संघ
टनं गायमुनामुपतिष्ठते मित्रकरणमित्रकरणयोः को विशेषः संगतिकरणं उपश्ले
षणं नं नयात्नं यथा॥ मित्रकरणं विनाप्युपश्लेषणं मैत्री सम्बन्धः पथि श्रवं पथ्याः॥ स्रुघ्नमु
पतिष्ठते वालिप्सायामिति वक्तव्यं मित्रकुलो ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठन्ती जित्वा
२७ अकर्मकाच्च उपादिति वर्त्तते उपपूर्वात्तिष्ठते रकर्मकादकर्मकात् क्रियावचनात्
२ आत्मनेपदं भवति यावद्भुक्तमुपतिष्ठते यावन्तो देवानुपतिष्ठते भुक्तमिति भावे क्त
प्रत्ययः भोजने भोजने सान्निधीयत इत्यर्थः अकर्मकादिति किं राजानमुपतिष्ठति २५ उ
द्विभ्यान्तपः अकर्मकादिति वर्त्तते उदविभ्यामुपपूर्वात्तपतेरकर्मकात्क्रियावचनादात्म
नेपदं भवति उत्तपते वितपते दीप्यत इत्यर्थः अकर्मकादित्येव उत्तपति सुवर्णं सुव
र्णकारः वितपति पृष्ठं सविता स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यं उत्तपते पाणी वितपते पा
णी उत्तपते पृष्ठं स्वाङ्गं चेह न परिभाषिकं गृह्यते अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमवि
कारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं। किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गं तेनेह न भवति दे
वदत्तो यज्ञदत्तपृष्ठमुत्तपति उद्विभ्यामिति किं। निष्टपति २६ आङो यमहनः १ अकर्मकादि
ति वर्त्तते यम इत्यस्मै हन इत्यस्मात्तयोः इति परस्मैपदितौ ताभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामकर्म
कक्रियावचनाभ्यामात्मनेपदं भवति आयच्छते आयच्छते आयच्छते हनः खल्वपि आह
ते अन्मानेत्यकर्मकादित्येव आयच्छति कूपाद्रज्जुं आहन्ति वृषलं पादेन स्वाङ्गकर्म

काश्चेति वक्तव्यं आपृच्छते मातरं आकृते गच्छेदनपारिभाषिकं गच्छते किं
निस्त्वं संगच्छते तेनेदं भवति आकृतिर्गणः परकीयमिति २७ समो गम्यृच्छि प्रच्छि स्वर
त्यर्तिश्रुविदिभ्यः अकर्मकादिति वर्तते तेभ्यो अकर्मकेभ्यः परस्मैपदे प्राप्ते समःपूर्वेभ्यो गमि
ऋच्छि प्रच्छि स्वरत्यर्ति श्रुविदि इत्येतेभ्यो अकर्म्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति संगमि
ऋच्छि संपृच्छते संस्वरते संकल्पा अस्य समरन्त संशृणुते संविद्महे सन्निद्रा स्यादिति संगच्छ
मानो भवति तत्र हि परस्मैपदे प्राप्ते नाम्नीयते चकुलं दृशस्य माङ् योगे विदे स्या दूवति
विद्यते अर्तिकुत्सोः गुणः इति गुणः समरन्त संस्थित संविद्रते अर्तेरनादेशः सर्वगते
२२ समृच्छिष्यते अस्यादेशः स्पर्द्धने तिष्ठति वर्तमाने आत्मनेपदं अन्तर्भावितण्यर्थे अपगा
सित्राप्रयो तिभूकादेः अस्य गमनं चितिं जके स्यादौ विशेषाभावात् कुर्यात् अपि वक्तव्यं
२३ देशे नास्य स्यात् प्रकरणस्य स्मै पदिति गमादिभिः साधु चर्वा नूनं लाभाय स्य संविदि तत्वाद्रुम
यतो भावस्य हेतु इति वक्तव्यं संपन्नं पूर्णते अकर्मकादिति वर्तते गच्छति २८ निसमुपवि
भ्यो ह्वः अकर्मकादिति निवृत्तं समास इति २८ निसमुपविभ्यो ह्वः अकर्मकादिति निवृत्तं तत्र परस्मै
पदे प्राप्ते आत्मनेपदविधानं तस्मिन् निसमुपविभ्य इत्येतेभ्यो ह्वयते निह्वयते
संह्वयते उपह्वयते विह्वयते अकर्त्रभिप्राये चार्थोऽयमारम्भः तत्र हि नि
अर्थे वा आत्मनेपदं उपसर्गात् अस्य त्यूह्योर्वा वचनं निस्यते निरस्यते समूहते समू
हति २९ स्पर्द्धायामाङः अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः स्पर्द्धायां विषये आङ् पूर्वात् ह्व
यतेरात्मनेपदं भवति स्पर्द्धा सघर्षः परामिभवेच्छा संनिपातो यस्य च स्पर्द्धा तु लङ्का
तु य एव मल्लो मल्लमाह्वयते नान्य ह्वात्रमाकृते स्पर्द्धमानः तस्याकामेनेकारे तौच
यामिति किं गामाह्वयति गोपालः धूर्धनोवर्द्धोपदेशे सेवने साहसिकप्रतियत्ने

च कृत्स्नो पयो मेषु कृत्स्नं । कर्त्रभि प्राये क्रिया फले मि प्रमे वात्मनेपदं अकर्त्रभिप्रा
याच्चेत्यमारम्भः । गंधनादिषु येषु वक्ष्यमाणार्थेषु करोतेरात्मनेपदं भवति गंधन
मयुकारणं युक्तादि हिंसा त्मिकं सेचनं यथा हि सूचयति गंधयते तेन अर्कं कि सायां प्रतिवञ्च
नादौ पचाते अवक्षेपणं भक्तेति सेवनं मनुष्यानिति । साहसिक्य साह कामे प्रतियत्ने ते
नो गुणान्तराधान प्रकथनं प्रकर्षे प्राकथनं उपयोगं । धर्मादिषु यो जनो विनियोगं । गंधनेन
वा नृकारूते नदाकुरुते सेचनं जीनयर्थे । अवक्षेपणे नृपे नो व क्रिकामेव कुरुते निःसम
य नीन्यर्थे । सेवने गणकान्नकुरुते महामात्रान्प्रकुरुते सेवते इत्यर्थः । साहसिक्ये प
रदान्प्रकुरुते मेघुसदृशा प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रतियत्ने एधो दकस्योपस्कुरुते का
इगणास्योपस्कुरुते तस्य गुणाधानं करोतीत्यर्थः । प्रकथने प्रजाः कुरुते । एवं
एवं विधीयते कृत्स्नं प्रतियत्न इत्येवं प्रकथने गाथां कुरुते गेयं वा । साधुप्रणा । गुरुभि
नवल्क्लं नीत्यर्थे । ओदनस्य पूर्णं । छात्रा विकुर्वते ति । फलवत्सु नइन्यर्थे । उपसेमान
नो मे जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । श्रीनृप्रापयो कर्त्रभि प्रायेक्रि
या फले नि इमे वात्मनेपदं अकर्त्रभिप्राया याथो यमारम्भः । सम्माननादिषु सत्सु विपूर्व
पुनयते गांतो नात्मनेपदं भवति संमाननं पूजनं नयमे चार्वी लोकायते चार्वी बुद्धिं त
द्येनीकारत्पुष्पिकाः । प्रतिपादयति शेषु कि मि । स्याद्वादमानी । समाप्तिमा वाङ्मि ।
वानिजनस्सजनमे उत्क्षेपणं माणवकमुपानयते उत्क्षेपा मयतीत्यर्थः । आचार्यकरणोपनाम
चायु क्रिया माणवकमी इन्दुने विधिना समीपं प्रापयति यया स उपनेता आचार्यः करणा
ये । संपयन्ते माणवकमुपनयते आत्मनमाचार्यी कुर्वन्नु माणवकमात्मीयमाचा
पयन्नीत्यर्थः । ज्ञानप्रमेयं निश्चयं नयते चार्वीलो कायते तत्त्वं प्रमेयं निश्चिनो ती
त्यर्थः । भृतिर्वेतनं कर्मकारानुपनयते भृतिदानेन समीपी करोतीत्यर्थः । विगणनं

ऋणं देनिर्यातनं मद्राः करं विनयन्ते निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं
विनयते धर्मार्थं शतं विनयते इत्यर्थः । एतेष्विति किं । अजां नयति ग्रामं ॥ कर्तृस्थे चा
का शरीरे कर्मणि । नयतेः कर्ता देवदत्तादिलक्षणावाच्यः । तत्स्थे कर्मणि शरीरे सति नय
शि तेरात्मनेपदं भवति शरीरकायस्थे देकदेशोपि शरीरं क्रोधं विनयते मन्युं विनयते
का का कर्तृस्थ इति किं । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किं । गडुं विनयति
शि कण्डुं विनयति । कर्मणीति किं । बुद्ध्या विनयति प्रज्ञया विनयति ॥ ३८ वृत्तिसर्गतायने
का २६ षु क्रमः । एषामर्थानां विषये परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमतेर्धातोरात्मनेपदं भव
ति वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्गोत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । ऋक्ष्वस्य क्रमते
१ बुद्धिः । यजुष्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्गः । व्याकरणाध्ययनाय क्रम
ते लोकायताध्ययनाय क्रमते उत्सहत इत्यर्थः । सर्गः । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते लो
कायताध्ययनाय क्रमते उत्सहत इत्यर्थः । तायने अस्मिन्शास्त्राणि सक्तानि
क्रमन्ते स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किं । अपक्रामति ॥ ३९ उपपराभ्यां । वृत्तिसर्ग
तायनेष्विति वर्त्तते उपपरापूर्वात्क्रमते वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भव
ति किमर्थं न दीदमुच्यते उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वा
दिति उपक्रमते पराक्रमते उपपराभ्यामिति किं संक्रामति वृत्त्यादिष्वेव उपक्रामति
पराक्रामति ॥ ४० आङ उद्गमने आङ्पूर्वात्क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति
आक्रमते उद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति आक्रमते आदित्यः । आक्रमते चन्द्
मा । आक्रमन्ते ज्योतींषि उद्गमन इति किं । आक्रामति माणवकः कुतपं । ज्योतिरुद्गमनं
नियतं कर्त्तव्यं इह माभूत् आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ ४० वेः पादविहरणे । विपूर्वात्क्रमतेः

क्रमतेर्वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति विहरणं विक्षेपः सुष्ठु विक्रमते साधु विक्रमते अश्वा
दीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते यद्यपि च क्रान्तिः पादविहरण एवोच्यते क्रमपा
दविक्षेप इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तं पादविहरण इति किं विक्रामत्य
जिनसंधिः ४१ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं
भवति तौ चेत्प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः कश्चानयोस्तुल्यार्थता आदिकर्मणि प्रक्रमते
भोक्तुमुपक्रमते भोक्तुं समर्थाभ्यामिति किं पूर्वेद्युः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः उपपरेद्युरुपक्राम
ति आगच्छतीत्यर्थः आचोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदं अत्र कस्मान्न भवति वृत्त्या
दिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते नतोऽन्यत्रेदमनुदाहरणं ४२ अनुपसर्गाद्वा क्रम इति वर्त्तते
अप्राप्तविभाषेयं अनुपसर्गादुपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति वा क्रामते क्रामति
अनुपसर्गादिति किं संक्रामति ४३ अपह्नवे ज्ञः ज्ञोऽप्यकर्त्रि परस्मैपदे प्राप्ते जानाते
रपह्नवे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति अपह्नवो निह्नुतिः अपलापः सोपसर्गश्चायम
पह्नवे वर्त्तते न केवलः शतमपजानीते सहस्रमपजानीते अपलपतीत्यर्थः अपह्नवे
इति किं न त्वं किंचिदपजानासि ४४ अकर्मकाच्च अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः कर्त्रभिप्रा
येऽप्यनुपसर्गाज्ज्ञ इति वर्त्तते अकर्मकादकर्मकक्रियावचनाज्जानातेरात्मनेपदं
भवति सर्पिषो जानीते मधुनो जानीते कथं चायमकर्मकः अत्रापि यदि ज्ञोऽयत्वेन विव
क्षितं किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ कारणत्वेन तथा हि ज्ञोऽविदर्थस्य करणे षष्ठी वि
धीयते सर्पिषो जानीते मधुनो जानीते सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः अकर्मकादिति
किं स्वरेण पुत्रं जानाति ४५ संप्रतिभ्यामनाध्याने स्मृतिर्वर्त्तते सकर्मकार्थोऽयमारम्भः संप्र
ति इत्येवं पूर्वो ज्ञो जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति आध्यान इति किं मातुः स्मर

णां भ्रातुः संजानीते सहस्रं संजानीते शतं प्रतिजानीते सहस्रं प्रतिजानीते अनाध्यान इ
ति किं मातुः संजानाति पितुः संजानाति उत्कण्ठत इत्यर्थः। भासनोपसंभाषाज्ञानयत्न
का विमत्युपमन्त्रणेषु वदः। भूषणाद्यन्तरिपरस्मैपदप्राप्ते भासनादिष्वर्थेषु विशेषणेषु वद
धात्मनेपदं भवति भासने दीप्तौ। वदते चार्वी लोकायते भासमानो दीप्यमानस्तत्त्वप
शि दार्थान्व्याकरोतीत्यर्थः। उपसंभाषा उपसान्त्वनम् कर्मकाराननुवदते उपसान्त्वय
पा तीत्यर्थः। ज्ञाने सम्यगवबोधे। वदते चार्वी लोकायते जानाति वदितुमित्यर्थः। यत्ने उ
त्साहः। क्षेत्रे विवदते विमतिप्रतिपन्ना विचित्रभावं गमूत्यर्थः। उपमन्त्रणे रहस्युपच्छन्दने
२५ कुलभार्यामुपवदते विमतिप्रतिपन्ना विचित्रभाषा जल्पन्त्यर्थः। उपमन्त्रणे रहस्युपच्छन्दने कु
लभार्यामुपवदते परदारानुपवदते व्यक्तवाचां समुच्चारणे समुच्चारणं सहोच्चारणम्
त्र वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति नन्वेवं वदव्यक्तायां वाचीत्येव पठ्यते तत्र किं व्यक्त
वाचां समुच्चारणे इति विशेषणेन प्राप्ति छुप संग्राथं मनुष्याणां व्यक्तवाचा इति मनुष्या
प्रतिपत्त्यौ। तेषां समुच्चारणे यथा स्यात्। संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः। संप्रवदन्ते क्षत्रियाः। व्यक्तवा
चामिति किं वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। समुच्चारणे इत्यर्थः। समुच्चारणे इति किं ब्राह्मणो
वदति क्षत्रियो वदति ४७ अनोरकर्मकात् वदमानेति व्यक्तवाचाम् इति वर्तते अनुपूर्वाद्वद
तेरकर्मकाद्व्यक्तवाचां विषयादात्मनेपदं भवति अनुवदते कठः कलापस्य अनुवदते
मौद्गः पैप्पलादस्य अनोः। सादृश्ये नेपथ्याकाले बालो धीयाने वदति मया कठ इत्यर्थः। अनु अकर्म
कादिति किं पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति व्यक्तवाचामित्येव अनुवदति वीणा ४९ वि
भाषा विप्रलापे वदमानेति वर्तते व्यक्तवाचां समुच्चारणमति च। विप्रलापात्मके वर्तमाना
द्वाचां समुच्चारणे वर्तमानाद्वदतेर्विभाषा आत्मनेपदं भवति प्राप्ते विभाषेयं विप्र
वदन्ते मौहूर्ताः युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः। विप्रलाप इति किं संप्र

वर्त्तते वाक्यम्। व्यक्तवाचामिति सर्वत्र विग्रहः। ब्रूते इति शकुन्तः। कर्मव्यतिहारे स्वे व वाक्यमेष मौ
चरन्ते वाक्यम्। व्यक्तवाचामिति त्वेव। विप्र वदन्ति ४९ अनोर्वाकर्मकात्। इति गरस्यापि जुद न यो वर्त्तत अस्य
ति नो सोवृत्ते न सपि विप्रवदन्ति। परस्मै पदं भवत्यस्य प्रयोगः। एवं नाम्नि ओषादि
देशेषु तत्त्वेष्वपि शब्द इति स्मृतिवचनम् अस्यपि वर्णस्य प्रयोगः। एवं नाम्नि ओषादि
नि पर स्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदं भवति अवगिरते अवगिरते
नि परस्मैपदे प्राप्तो व पूर्वान्गिरतेरात्मने पदं भवति ५० समः प्रतिज्ञाने इति समर्थ्यते स स पूर्वान्
अवगिरते अवादिति किमिति ५० समः प्रतिज्ञाने इति अर्थे इति जत्रे स स पूर्वान्
गिरते। प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति प्रतिज्ञानं नम अभ्युपगमः। प्रति अवो गी
कार्यः शब्दं संगिरते सप्तस्वरैः संगिरते नित्यं शब्दं संगिरते सर्वं संगिरते प्रतिज्ञान इ
ति किं संगिरति ग्रासं ५१ उदश्चरः सकर्मकात् इत्येवात्के नैष परस्मैपदे प्राप्ते सूर्वांसूच
रते। सकर्मकादिति। या पवचनात्मनेपदं भवति गेहमुच्चारते कुटुम्बमुच्चरते गे
वचनमुच्चरते ५२ समस्तृतीयायुक्तात् इति वाक्य उद्देशात् ५२ समस्तृती
यायुक्तात् सम पूर्वाच्चरते तृतीयायुक्तादिति किं उभौ लोकौ संचरति इम चा मम
वते। यद्यप्यत्र तदर्थ योगः। संभवति तृतीयायुक्त अर्थे यते सौति अनोरविग्न्यसुदाकरमाभव
ति ५३ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे दाणो दाण्णात्मनेपदं स्मे पदमिति सपूर्वात्तृतीयायुक्ताद्दाम
तेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति कच्छपुतस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् वाक्काव
से तनु त्राशिषु व्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति दास्या संप्रयच्छते वृषल्यासंप्रयच्छ
ते कामुकः समुदायो दर्पणीया प्रपं चतुर्थ्यर्थे इति किं पाणिना संप्रयच्छति समः। प्रत्याद
स्वप्पवधाने कथमात्मनेपदं समस इति विग्रहः बणो वष्टी नपं चमी ५४ उपाध्यमः स्वक
रणे स्वोपाकानिर्पर स्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद्यमः। स्वकरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति वि
णिगृहणा विश्वि एभिरित्युक्तं स्वीकरणे स्वकरणे मात्रं भार्यामुपयच्छते स्वकरणा इ
ति किं देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ५५ जुगुप्सा स्मर्हत्योः सनः। ज्ञा श्रु स्मृ दृशां इ

योनेषाँ सन्नँ ता नाँ आत्मनेपदं भवति । तत्र नानार्थेषु पकुवे न डुति त्रि भि । स्वदो वात्मने
पदं विदितं [illegible] ह्नुो रवि म मोगम्य । छि प्रच्छो न्यात्र विधि ते तस्मिं नि बये पूर्ववत्सन इ
को त्वे वासि यमात्मनेपदं तत्रो न्यत्र विधीयते स्मरते । पुन स्वादो एवा विधानं धर्मे । त्रि ज्ञा स
श्रि नेगुप्त शुश्रूषते न [illegible] स स्मूर्षते [illegible] पदिदृक्षते सून मति किं जानाति ज्ञ [illegible] ति स्मरति
का प्रत्युपति ५५ नानोर्ज्ञः । पूर्वेण प्राप्तं आत्मनेपदं प्रति विधीयते अनुवर्तो ज्ञा नातेः स
न्नन्तादात्मनेपदं न भवति जानाति रि ति किं धर्मं ज ज्ञा सन्ते ५६ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । प्रति
२६ आङ्भ्यां । इति एवं पूर्वोत्तरेण तेः । सन्नन्तादात्मनेपदं भवति प्रतिशुश्रूषति [illegible] आशुश्रू
षति । उपसर्गग्रहणं चेदं तस्मादि प्रतिषेधो न भवति देवदत्तं प्रतिशुश्रूषति उपसर्ग
ग्रहणं वेदं तस्मादि प्रतिषेधो न भवति देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ५५ शदेः शितः । शद्लृ शातने
परस्मैपदी तस्मात्मनेपदं विधीयते । शदेर्यः । शितू [illegible] तो वा सम्बन्धी तस्मादात्म
नेपदं भीयते शीयते शीयते [illegible] किं [illegible] पदं म्रिय
ते लुङ् लिङोश्च मृङ् प्राणत्यागे [illegible] चादात्मनेपदं [illegible] भवति यमीयेमिदं वचनमि
यते ते लुङ् लिङोस्तु [illegible] आत्मनेपदं भवति नान्यत्र [illegible] तल्यापि म्रिय
ते म्रियेते म्रियन्ते [illegible] किमर्थं । मरिष्यति अमृत [illegible] ५८ पूर्ववत्सनः । सनः पू
र्वापायानुम [illegible] पदं तेन सन्नन्तादात्मनेपदं भवति येन निमित्तेन पूर्वं [illegible] आत्म
नेपदं विधीयते तेन वृत्सते [illegible] अनुदात्तङित आत्मनेपदं आसे शूत
सन [illegible] आसिसिषते [illegible] निविशः । निविश [illegible] निविशते
नि वि वि [illegible] आङ् वजमने [illegible] न भवति । [illegible]
ति [illegible] आत्मनेपदा [illegible]

च पूर्ववत्तेनैव तिङ्निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तस्मान्नैतेप्यनिमित्तं अनुचि कीर्त्यते इत्यजुगुप्सते मीमांस
ते आत्मनेपदाच्चेन आत्मनेपदं भवति अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्योभयथा विशेषकं भवतीति
५७ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य अकर्त्रभिप्रायार्थो यमारम्भः आम्प्रत्ययो यस्मा । दिति
सोयमाम्प्रत्ययः आम्प्रत्ययस्य धातोः कृञोनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति ईहाञ्चक्रे ईहाञ्च
क्रे यदि विध्यर्थमेतन्न तर्हि उभाञ्चकार उभाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं
प्राप्नोति नैष दोषः उभयमनेन क्रियते विधिर्नियमश्च कथं पूर्ववदिति वर्त्तते साधितीयो
भविष्यति कृञ्ग्रहणं किं ईहाम्बभूव ईहामास कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृञ्चानु
प्रयुज्यते लिटि अनुच्यते कृञिति प्रत्याहारग्रहणं न च विज्ञायते प्रत्यासन्निविष्टानां प्रत्याहा
रः अभूदनुप्रावेशकृत्प्रत्ययोगे इति कृभ्वस्त्यादाम्प्रत्ययावन्तु कृञो । द्वितीयस्तृतीयः पूर्वेसिकृञ
कामः ५८ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु युजिरयोगे स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमे
वात्मनेपदं अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः प्रोपाभ्यामेव पूर्वो न युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविष
यात्मनेपदं भवति प्रयुङ्क्ते उपयुङ्क्ते उपभुङ्क्ते अयज्ञपात्रेष्विति किं द्वन्द्वं न्यञ्चि यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यं उद्युङ्क्ते नियुङ्क्ते ५९ समः क्ष्णुवः क्ष्णुतेजनेपर
स्मैपदी नतः संपूर्वादात्मनेपदं भवति समो गम्यृच्छिप्रच्छीत्यत्रैवायं कस्मान्नपठितः अक
र्मकादिति तत्रानुवर्त्तते संक्ष्णुते शस्त्रं संक्ष्णुवाते संक्ष्णुवते ६० भुजोनवने भुज पालनाभ्य
वहारयोः रुधादौ पठ्यते तस्मादनवने अपालने वर्त्तमानात्तस्मात्मनेपदं भवति भुङ्क्ते
भुञ्जाते भुञ्जते अनवन इति किं भुनक्ति एनमग्निराहितः अनवनप्रतिषेधेन तु पादिकस्मैव ग्रहणं
भुञ्जायते न जौदादिकस्य तेन हनभवति विभुजति पाणिं ६१ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तान
ध्याने णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदं अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः
यदनात्मनेपदमभिधानं कथमणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म एव कर्त्ता भवति आध्याने आ
ध्यानं वर्जयित्वा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयते हस्ती स्वयमेव हस्तिवनति हस्तिन

सेचकाः । सेचयते कृषीवलः स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानं । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किं
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किं । गणयति
गणं गोपालः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्म्मग्रहणं किं । दात्रेण लुनाति । लावयति दात्रं स्व-
यमेव । णौ चेति ग्रहणं किं । समानक्रियार्थं । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भी-
का तान् स्वेदयति मूत्रेण । यत्र ग्रहणं अन्यकर्म्मार्थं । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आ-
रोहयमाणो हस्ती स्थलं मनुष्यान् । आरोहयति कर्त्तेति किं । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ।
का तान् आरोहयन्ति महामात्राः । अन्याधाने इति किं । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मर-
२६ यति वनगुल्मं । स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि सूत्रोपादानं तत्र कर्मवद्भावेनैव सि-
२७ द्धमेवात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदिते
ति देशो विज्ञायते । कर्त्तृस्थार्थोऽयमारंभः । तथा च हृदि कर्त्तृस्थक्रिय इति । कर्त्तृस्थभाव-
कानां । बिभेति सर्पो हेतुभयो णौ निवर्त्तते अकर्त्रभिप्रायोऽयमारंभः । विभेते । स्मयते
... अत्रात्मनेपदं भवति । हेतुभये हेतुः प्रयोजकः । कर्त्ता लकारवाच्य इत्यत्र ... भय
बिभेति हेतुभूतमुपदानं च विस्मयो जितः एवं मुंडो भीषयते जटिलो भीषयते मुंडो वि-
स्मापयते जटिलो विस्मापयते निर्त्यं स्मयते ... हेतुभय इति किं । कुंचिकया भा-
ययति रूपेण भाययति अत्र कुंचिका भयस्य करणं न हेतुः । ६४ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । णौ इति
वर्त्तते अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारंभः । गृधु अभिकांक्षायां वंचु गतौ विति एतयोः ण्यन्तयोः
प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानं माणवक-
गर्द्धयते माणवकं वंचयते प्रलम्भने इति किं । श्वानं गर्द्धयति गर्द्धमस्योत्पादयति । अ-
हिं वंचयति परिहरती अर्थः । ६५ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च णाविति वर्त्तते अकर्त्र-
भिप्रायार्थोऽयमारंभः । लीङ् श्लेषणे दिवादौ पठ्यते ली श्लेषणे इति च क्र्यादौ विभाषा
... लियो ग्रहणं लियो रूपेणात्र संमाननशालीनीकरणयोर्वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति

वञ्चना प्रलंभने च संमाननं पूजनं शालीनीकरणं न्यग्भावनं जटाभिरालापयते पूजा
माधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रलंभने कस्त्वामुल्लाप
यते । विभाषा लीयतेरित्याकारो विधीयते तदस्मिन्विषये नित्यं अन्यत्र विकल्पः । व्यव
स्थितविभाषा सा संमाननादिष्विति किं बालकमुल्लापयति ६६ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्या
से । अभ्यासे पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते सापराधं स्वरादिदुष्टं असकृ
दुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किं पदं सुष्ठु कारयति कृञ इति किं पदं मिथ्या वा
चयति अभ्यास इति किं पदं मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः । ६७ स्वरितञितः कर्त्र
भिप्राये क्रियाफले । णेरिति निवृत्तं शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञि
तश्च तेभ्यः । आत्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गम्यमाने कर्त्तारं चेत्क्रियाफल
मभिप्रैति । क्रियायाः फलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रियामारभते तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य
भवति यथा । फलप्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रियामारभते तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति
यजते पचते जिनः । खल्वपि सन्नुते स्वर्गादिकं प्रधानं फलमिति कर्त्तारमभिप्रैतीति कर्त्र
भिप्राय इति किं यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । यद्यपि चपद्दिणाप्रभृति कार्यं । फलमि
शालि तथापि न तदर्था क्रियारम्भः । ६८ अपाद्वदः । कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते पूर्वेणैव सिद्धे
नियमार्थं वचनं अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति धनकामो
न्यायमपवदते न्यायादपयाते धनमर्जयिष्यामीति मन्यते कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्ये
व अपवदति ६९ णिचश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनुवर्त्तते णिजन्तादात्मनेपदं भवे
ति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्येव कटं कारयते ओदनं पाचयते कर्त्रभिप्राय इत्येव कटं
कारयति पाचकस्य ७० समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते समुदाङ् इत्येव
पूर्वात् यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भ
वेत् । व्रीहीन्संयच्छते भारमुद्यच्छते ... आङः पूर्वोऽनुअकर्मकान्नु आङो यम

दनइति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणं अग्रे यद्इति। किं उपक्षिपति। चि
कित्सां वैद्यः। कर्त्रभिप्राय इत्येव स्वयं यच्छति उपक्षिपति आयच्छति ७२ अनुपसर्गाज्ज्ञः
कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेप
का दं भवति गां जानीते अनुपसर्गादिति किं स्वर्गं लोकं प्रतिजानाति न स्मृतः कर्त्रभि
प्राय इत्येव देवदत्तस्य गां जानाति ७३ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने स्वरितञित इत्या
ग्नि दिभिः पंचभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये फले द्योत्ये विहितं तदुपपदेन द्योतिते
का न प्राप्नोतीति वचनमिदमारभ्यते समीपोच्चार्यमाणं पदं तदुपपदं तेन प्रतीय
माने तु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषात्मनेपदं भवति स्वं यज्ञं यजते यजति वा स्वं
२८ कटं कुरुते करोति वा स्वं पुत्रमपवदते अपवदति वा एवं पंचसूत्र्या मुख्यदाहार्यं
७४ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः परस्मैपदनियम
नास्तीति तस्य वक्तव्यं प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते येभ्यो धातुभ्यः येन विशेषणेनात्म
नेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं नियतं भवति यथा नेर्वि
शः आत्मनेपदमुक्तं निविशते ततोऽन्यत्र परस्मैपदमस्तु आविशति कर्त्तरीति किं पच्य
ते गम्यते ग्रामः कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति पच्यते ओदनः स्वयमेव कर्म
वत्कार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्रैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति
कर्त्तरि न भवति ७४ अनुपराभ्यां कृञः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गंधनादिषु उत्कुरुते तेना
त्मनेपदं विधीयते अनुपराभ्यां तु पूर्वोक्तमेतेः परस्मैपदं भवति अनुकरोति पराक
रोति ७५ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिपः स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविवक्षा
यां आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते अभिप्रत्यतीत्येवं पूर्वाः संक्षिपः परस्मैप
दं भवति अभिक्षिपति प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति अभिक्षिपति अभिप्रत्यतिभ्य इति किं

ग्मादिपते द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेनेह न भवति अभिक्षिपते स्वयमे
व ७६ प्राद्वहः वह प्रापणे स्वरितेत् तेन । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्म
नेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति प्रवहति प्रवह
तः प्रवहन्ति प्रादिति किं आवहते ७७ परेर्मृषः मृष तितिक्षायां स्वरितेत् तेन लब्धे
वात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते परिपूर्वान्मृषः परस्मैपदं भवति परिमृष्य
ति परिमृष्यतः परिमृष्यन्ति परेरिति किं आमृष्यते वहतिमपि केचिदनुवर्त्तयन्ति
परिवहति ७८ व्याङ्परिभ्यो रमः रम क्रीडायामनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी तस्य प
रस्मैपदं विधीयते वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति विरमति
आरमति परिरमति व्याङ्परिभ्य इति किं अभिरमते ७९ उपाच्च रम इत्येव उपपू
र्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति देवदत्तमुपरमति उपरमयतीति यावत् अन्तर्भावि
तण्यर्थो रमतिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सोपपूर्वो
यथा स्यात् ८० विभाषाकर्मकात् रम उपादिति वर्त्तते पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्रा
प्ते विकल्प आरभ्यते उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति यावद्भु
क्तमुपरमति उपरमते निवर्त्तत इत्यर्थः ८१ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । णिचश्चेति क
र्त्रभिप्राये क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते बुधयुधन
शजनेङ् प्रु द्रु स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति बोधयति योधयति नाश
यति जनयति अध्यापयति प्रावयति द्रावयति स्रावयति येऽत्राकर्मकास्तेषामणा
वकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमचित्तवत्कर्तृकार्थं बोधयति पद्मं
योधयति काष्ठानि नाशयति दुःखं जनयति सुखं प्रुद्रुस्रुवः स्तु चलनार्थाः अपि तेभ्यो
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनं प्रवर्त्तते प्राप्नोतीति

गम्यते अयोद्रवतीति विलीयत इत्यर्थः। कुण्डिका स्रवति स्यन्दत इत्यर्थः। तद्विषया एणुदाह
रणानि ॥ २८ ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति नि
क्रि गरयति आशयति भोजयति चलनार्थेभ्यः चालयति चोपयति कम्पयति अयमपि
शि योगः सकर्मकार्थः। अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च अदेवदत्तीति बोधीवन्तो व्यः। सति देवदत्तः
कारयते देवदत्तेन दृष्टुः अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् इति वर्तते नेकान्तमभिप्रा
यक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः। परस्मैपदं विधीयते अणौ नो योधा तु अक
र्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् एवं तार्न्य परस्मैपदं भवति आस्ते देवदत्तः। आसयति
२८ देवदत्तं शेते देवदत्तः। शाययति देवदत्तं अणाविति किं चेतयमानं प्रयोजयति चेत
यतीति केचित्त्वभ्युदाहरन्ति तदयुक्तं हेतुमण्णिचो विधिः इति बोधोपचित्तं स्यात्तस्मै तस्मै
वन्त्याप्यं तस्मात् दिल चेतयति परस्मैपदं नैव भवितव्यं इदं आरोहयमाणं प्रयोज
यति आरोहयते अकर्मकादिति किं कटं कुर्वाणं प्रयोजयति कारयते चित्तवत्कर्तृ
कादिति किं शुष्यन्तीति व्रीहयः। शोषयते व्रीहीनातपः ॥ अनुपाद् दस्पाङ्यमाङ्यस परिमु
हरुचिनृतिवदवसः। पूर्वेण योगद्वयेन निगरणचलनार्थेभ्यश्च अणावकर्मकाच्चि
त्तवत्कर्तृकादिति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपद
विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते यत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षा परस्मैपदं नद
वाप्येतमेव नप्रतिषेधाने पादमि आङ्यम आङ्यसु परिमुह रुचि नृति वद वसइ
त्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति तिच्चेत्त्यानन्तं पदमेव भवति पिबति निगरणा
र्थः दमिप्रभृतयः चित्तवत्कर्तृकाः तिष्ठन्ति पाययते दमिदमयते आङ्यमू
आयच्छति आयामयते यमोपरिवेषणे इति मित्त्वं नास्ति विषयते आङ्यसत्यासयते परिमु

प्रदूस.३

रुपरिमोरुयते शचे रोचयति नृति नर्त्तयते वदवादयते वसवासयते पादिषु धेट उपसं
ख्यानं धापयते शिशुमेकु समीचीं पय वाक्यवः लोहितादिडाज्भ्यः क्यषि ति वद्गुपति वा नर्द
तो द्धातोः परस्मैपदं भवति लोहितादितित्युप्राग्जो विकल्पार्थं वचनं लोहितायति लोहिता
यते पटपटायति पटपटायते अत्रापरस्मैपदेन मुक्ते कर्त्तर्य्यात्मनेपदं लभ्यते यावता नु
दात्तङितः आत्मनेपदमादिना प्रकरणेन तन्नियमितं एवं तर्हि आत्मनेपदमेव विकल्पितं
विधीयते तच्चानन्तरपरस्मैपदप्राप्तिबेधेन सन्निधापितं नु तिरुसंबध्यते तेन मुक्ते शेषा
त्कार्त्तरि परस्मैपदं भविष्यति ५५ द्युद्भ्यो लुङि वृत्त्येव द्युतादीनां साहचर्यात् शुवे तादयोपि
कृपूपर्यन्ता लक्ष्यन्ते वक्ष्यापदिनूनं ते बहुवचननिर्द्देशादाद्यर्थो न भवति अनुदात्तेत्त्वादात्मनेप
मात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति व्यद्युतत् व्यद्योतिष्ट अलुठत् अलो
ठिष्ट लुङीति किं द्योतते ५० वृद्भ्यः स्यसनोः द्युतादिष्वेव वृतादयः पञ्च ते वृत वर्त्तने वृधु वृ
द्धौ शृधु शब्दकुत्सायां स्यन्दू प्रस्रवणे कृपू सामर्थ्ये इत्येतेभ्यः स्यसनि च परतो वा परस्मैप
दं भवति वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् विवृत्सति वर्त्तिष्यते अवर्त्तिष्यत विवर्त्तिषते वर्त्स्यति अव
र्त्स्यत् विवृत्सति वर्धिष्यते अवर्धिष्यत विवर्धिषते स्यसनोरिति किं वर्त्तते ५० लुटि च कृपः
कृपेर्वृतादित्वादेव स्यसनोः सिद्धं लुटि विधीयते चकारः स्यसनोरनुकर्षणा
र्थो न वक्तव्यः एवं तर्हि इयं प्राप्तिः कृपः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत तेन समुच्चयार्थः स्यसनोरनुकर्ष
णार्थः क्रियते लुटि च स्यसनोश्च कृपः परस्मैपदं भवति कल्प्ता कल्प्स्यति अकल्प्स्यत् चिक
ल्प्सति कल्पिता कल्पिष्यते अकल्पिष्यत विकल्पिषते पक्षे पत्रपरस्मैपदं तत्र नोतिचक्लृ
प्सते नीटप्राप्तिप्रतिषेधः यत्रात्मनेपदं ततो न भवति ७४ इति काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृती
यः ध्यायः पादः ॥ आ कडारादेका संज्ञा कडाराः कर्मधारये इति वक्ष्यति आ एतस्मात् सूत्रावधेर्यदि
तऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्रैकस्यैकैव संज्ञा भवतीति एवं वेदितव्यं का पुनरसौ या परा

अ॰ पृ॰ ३

नवकाम्या चेत्यन्यत्र संज्ञा समत्वो न्नमूनियमार्थं वचनं एकैव संज्ञा भवतीति वक्ष्यति कुरुस्वं
लघुभिदिं छिदिं संयोगे गुरुः कुण्ठिखो दाभि तास संयोगपरस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा बाध्यते इति
गुरुसंज्ञा चैकैका संज्ञेति वचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति ...
का वहु पूर्वत्वेन विधिर्न भवति १ विप्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः
त्रि यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः यत्र
का द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः नास्मि
न्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति उत्सर्गापवाद नित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबल
२० वत्त्वाभावात् इति नायमस्य योगस्य विषयो बलवत्त्वेन तत्र भावितव्यं ... वचनैः परी येन
३० वा प्रवृत्तौ वचनमिदमारभ्यते अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्यां ...
बहुवचने झल्येत् इत्यस्यावकाशो वृक्षेषु ... भयं प्राप्नोति वृक्षेभ्य इति परं भव
ति विप्रतिषेधेन २ यूस्त्र्याख्यौ नदी ईदूदन्तौ स्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञौ स्तः ईकारान्तं च स्त्र्याख्यं नदीसंज्ञं भवति ईका
रौ तुल्यावित्युक्ताविति नाङ्ग ... ईकारान्तं ... ईकारान्तं वधू यवागूः ... कुमारी गौरी ब्राह्मणी खट्वा ... ईकारान्तं बन्धूः ... ग्रामणीः खलपूः ... किं ...
दिः ... किं ग्रामणीः खलपूः ... स्त्र्याख्यौ ... न ...
... ग्राम ... नदी ... स्थानरूपातिविधत्ते ... इयङुवङ्स्था
नेयङुवङ्स्थानावस्त्री पूर्वेणाति प्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते ... स्थान
... इयङुवङ्स्थानौ ... नदीसंज्ञौ न भवतः ... श्रीः ... भ्रूः ... स्थान
... किं ... वर्णा ... पूर्वेण ... प्रतिषेध ... क्रियते
इयङुवङ्स्थानौ ... नदीसंज्ञौ भवतः श्रीः ... भ्रूः ...
... ह्रस्वश्च ... नदीसंज्ञा ... इयङुवङ्स्थानयोः ...

स्यान्ङिति वा विधीयते ङिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः संबंधी स्त्र्याख्यौ इयङुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसं
ज्ञौ भवतः कृत्यै कृतये धेन्वै धेनवे श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे ग स्त्रीत्येव किं ये स्त्र्याख्य इत्येव अग्न
ये वायवे भानवे ६ शेषो घ्यसखि ह्रस्व इति वर्त्तते तेपु बो घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा
कश्च शेषः ह्रस्वमवर्णोवर्णान्तं यत् स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञं स शेषः अग्नये वायवे भानवे
कृतये असखीति किं सख्या सख्ये सख्युः २ स्त्र्याख्यौ चित्रदेवम् वं वे चिरि इत्येवमादयः ७ पतिः समा
स एव पतिशब्दस्य सिद्धायां घिसंज्ञायां नियमः क्रियते पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवति
प्रजापतिना प्रजापतये सेनापतिना सेनापतये समास इति किं पत्या पत्ये पत्युः २ पत्यौ कार
मन्यत्र पतिना महेति छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते छान्दसो प्रयोगः इत्यदोषः एवका
रकरणं दृष्टानुवधारणार्थं दृष्टमुष्टिना दृष्टमुष्टये ८ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा पतिरिति वर्त्तते पू
र्वेण नियमात् असमासे न प्राप्नोति इति वचनमारभ्यते षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छ
न्दसि विषये घिसंज्ञो भवति कुलुञ्चानां पतये नमः कुलुञ्चानां पत्ये नमः क्षेत्रस्य पतये क्षेत्रस्य
पत्ये षष्ठीयुक्त इति किं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः छन्दसीति किं ग्रामस्य पत्ये ९ ह्रस्वं लघु मा
त्रिकस्याचो ह्रस्वसंज्ञा विहिता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति
मेत्ता छेत्ता अचीकरत् अजीहरत् लघुप्रदेशाः पुगन्तलघूपधस्य च दीर्घो लघोरित्येवमा
दयः १० संयोगे गुरु ह्रस्व इति वर्त्तते पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते संयो
गे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति कुण्डा हुण्डा शिक्षा गुरुप्रदेशाः गुरोश्च हलः इत्येवमादयः
११ दीर्घं च संयोगे इति नानुवर्त्तते सामान्येन संज्ञाविधानं दीर्घमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति ईहाञ्च
क्रे ऊहाञ्चक्रे १२ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिप
दिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति कर्त्ता हर्त्ता करिष्यति हरिष्यति अ
करिष्यत् औपगवः कापटवः यस्मादिति किं स्त्री इति दैक्षार्थं तदादीति संबाधात् प्रत्ययग्रहणं
किं परत्वमात्रे मा भूत् स्त्री इयती जनदभि वचने स्यादि नुमर्थं करिष्यमाणानां कुण्डानि वनानि प्रत्य
यग्रहणं किं श्वप्सं भीष्यं अङ्गपदं ज्ञानं समासे इत्येवमादयः १३ सुप्तिङन्तं पदम् सुप्तिङ्

हारग्रहणं सुबन्तं तिङन्तं तिङ् च यदुक्तरूपं पदसंज्ञं भवति ब्राह्मणाः पचन्ति पदसंज्ञाया
मन्तग्रहणं अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थं गौरी ब्राह्मणित
रा पदप्रदेशाः पदस्य पदादित्येवमादयः १५ नः क्ये क इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन
ग्रहणं नान्तं यदुक्तरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति क्यच् राजीयति क्यङिति क्यङ् राजीयते क्य
ष् वर्मायति वर्मायते सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत् वाच
का यति स्रुच्यति १६ सिति च यसि यचि भमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः सिति प्रत्यये
शि परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति भवतष्ठक्छसौ भवदीयः ऊर्णायाः युस् ऊर्णायुः ऋतोरण् छन्दसि
का घस् ऋत्वियः १७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनात् प्रभृति आ कपः प्र
वृ त्ययाः प्रतिगृह्यन्ते स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति
राजभ्यां राजभिः राजत्वं राजता राजतरः राजतमः असर्वनामस्थान इति किं राजानौ राजानः
१८ यचि भं स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा
विधीयते यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति य
कारादौ गार्ग्यः वात्स्यः अजादौ दाक्षिः प्लाक्षिः नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं नभस्वत् नभस्वन्तं अ
ङ्गिरस्वत् मनुष्वत् मनुष्वत् वृषण्वस्वश्वयोः वृषिणि त्वेन वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति
छन्दसि विषये वृषण्वसुः वृषणश्वः भत्वादेर्नलोपस्येत्येवमादयः १९ तसौ मत्वर्थे भमिति वर्तते
तकारान्तं सकारान्तं च यदुक्तरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति उदश्वित्वान् घोषः विद्यु
त्वान् बलाहकः सकारान्तं पयस्वी यशस्वी ओजस्वी तसाविति किं तक्षवान् ग्रामः २० अयस्मया
दीनि छन्दसि अयस्मयादीनि यदुक्तरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति भपदसंज्ञाधिकारे वचना
त् तेन मुखेन साधुत्वं अयस्मयादीनां विधीयते अयस्मयं वर्म अयस्मयानि पात्राणि अयस्मयीभिः
क्वचिदुभयमपि भवति स ऋक्छता गणेन पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जस्त्वं न भवति छन्दसीति किं अयोम
यं २१ बहुषु बहुवचनं आ प्रातिपदिकात् स्वादयो लस्य तिबादय इति च सामान्येन बहुवचनं
विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्यावाचकत्वेन विधीयते बहुषु बहुवचनं भवति बहुत्वं च संख्या
चाभवन्तीति यावत् कर्मादयः परे विभक्तीनामर्था वाच्याः तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादि

षु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः। ब्राह्मणाः पचन्ति। यत्र संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः। अ
व्ययेभ्यस्तु नि सर्वेभ्यः। सामान्यविहिताः स्यादयो भवन्त्येव २० द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। द्वित्वैकत्व
योर्द्विवचनैकवचने भवतः। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानं। द्वित्वे द्विवचनं एकत्वे एकव
चनं भवति ब्राह्मणौ पचतः। ब्राह्मणः पचति २१ कारके। कारक इति विशेषणं अपादानादिसंज्ञाविषय
मधिक्रियते कारकग्रहणं अधिकारो वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। कारक इत्येवं तद्वेदितव्यं कारक
शब्दश्च निमित्तपर्यायः, कारकं निमित्तं हेतुरित्यनर्थान्तरं कस्य हेतुः। क्रियायाः वक्ष्यति ध्रुवमपायेऽपा
दानं ग्रामादागच्छति पर्वतादवरोहति कारक इति किं वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पतति अ
कथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति माणवकं पन्थानं पृच्छति कारक इति किं माणवकस्य पितरं पन्थानं
पृच्छति कारकसंज्ञकेषु चानेन विशेषणेन कार्यं वदामो वेदितव्यं। २२ ध्रुवमपायेऽपादानं ध्रुवय
दपाययुक्तं अपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकं अपादानसंज्ञं भवति ग्रामादागच्छति पर्वतादव
रोहति सार्थाद्धीनः रथात्पतितः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं अधर्माज्जुगुप्सते अधर्मा
द्विरमति धर्मात्प्रमाद्यति अपादानप्रदेशाः अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः २३ भीत्रार्थानां भयहेतुः भी
भयार्थानां धातूनां प्रयोगे त्राणार्थानां च भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति चौरेभ्यो
बिभेति चौरेभ्य उद्विजते त्राणार्थानां चौरेभ्यस्त्रायते चौरेभ्यो रक्षति भयहेतुरिति किं अरण्ये
बिभेति अरण्ये त्रायते २४ पराजेरसोढः पराजेः प्रयोगे सोढो योऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्
कारकमपादानसंज्ञं भवति अध्ययनात्पराजयते असोढ इति किं शत्रून्पराजयते २५ वारणार्थानामी
प्सितः वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति प्रवृत्तिवि
घातो वारणं यवेभ्यो गां निवारयति तिलेभ्यो गां निवर्तयति ईप्सित इति किं यवेभ्यो गां रक्षति
क्षेत्रे क्षेत्रमनीप्सितं २६ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति व्यवधानमन्तर्धिः अन्तर्धिनिमित्तं येनादर्शनमा
त्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति उपाध्यायादन्तर्धत्ते उपाध्यायान्निलीयते मा मामुपा
ध्यायो द्राक्षीदिति विलीयते अन्तर्धाविति किं चौरान्न दिदृक्षते इच्छतीति ग्रहणं किं अदर्शनेच्छायां
सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् २७ आख्यातोपयोगे आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगो नियम
पूर्वकं विद्याग्रहणं उपयोगे साध्ये आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्र

णं उपयोगे साध्ये आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगो नियमपूर्वकं ग्रहणं तत्कारकमपा
दानसंज्ञं भवति उपाध्यायादधीते उपाध्यायादागमयति उपयोग इति किं नटस्य शृ
णोति ग्रंथकस्य करोति ॥ जनिकर्त्तुः प्रकृतिः जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता जन्यर्थस्य जन्मनः
कर्त्ता जायमानस्तस्य या कोऽजायते ॥ भुवः प्रभवः कर्त्तुरिति वर्त्तते भवनं भूः प्रभव
तीत्यस्मादिति प्रभवः भूकर्त्तुः प्रभवो यत्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति हिमवतो गं
गा प्रभवति कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ कर्म्मणा यम
भिप्रैति स संप्रदानं कर्म्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमर्थमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसं
22 ज्ञं भवति अन्वर्थसंज्ञां ददाति माणवकाय भि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ददातिकर्म्मणेति
विज्ञायते उपाध्यायाय गां ददाति माणवकाय भिक्षां ददाति क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यं क्रियया
यमभिप्रैति तत्संज्ञं भवति श्राद्धाय निगर्हते युद्धाय संनह्यते पत्ये शेते पत्ये तु ते संप्र
दानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदाने इत्येवमादयः कर्म्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च क
र्मसंज्ञा पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः रुचिना
समानार्थाः रुच्यर्थाः अन्यकर्त्तृकोऽभिलाषो रुचिः रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमा
णोऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति देवदत्ताय रोचते मोदकः यज्ञदत्ताय स्वदते दधि दे
वदत्तस्य स्वाभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता प्रीयमाण इति किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि
22 श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः श्लाघह्नुङ्स्थाशप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्का
रकं संप्रदानसंज्ञं भवति ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमभिप्रेतः बोधयितुमभिप्रेतः देवदत्ताय
श्लाघते देवदत्तं श्लाघमानः स्वाभिप्रायं ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः एवं देवदत्ताय ह्नुते यज्ञ
दत्ताय ह्नुते स्या देवदत्ताय तिष्ठते यज्ञदत्ताय तिष्ठते यज्ञदत्ताय तिष्ठते शपे देवदत्ताय ह्नुते य
ज्ञदत्ताय ह्नुते स्या देवदत्ताय तिष्ठते यज्ञदत्ताय तिष्ठते शपे देवदत्ताय शपते यज्ञद
त्ताय शपते ज्ञीप्स्यमान इति किं देवदत्तं श्लाघते ... धारेरुत्तमर्णः धारयतेर्धातोः प्रयो.

उत्तमर्णो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति उत्तमं ऋणं यस्य स उत्तमर्णः ; कस्य चोत्त
मर्णः यदीयं धनं धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः संप्रदानसंज्ञो भवति देवदत्ताय शतं
धारयते यज्ञदत्ताय सहस्रं धारयति उत्तमर्णे इति किं देवदत्ताय शतं धारयते ग्रामे स्पृ
हेरीप्सितः ; स्पृहेरीप्सितो योऽर्थश्चुरादावदन्तः पठ्यते तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान
संज्ञं भवति ईप्सितमिति अभिप्रेतमुच्यते पुष्पेभ्यः स्पृहयति फलेभ्यः स्पृहयति ईप्सित
इति किं पुष्पेभ्यः स्पृहयति वने ; क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ; अमर्षः ; क्रोधप्र
पूर्वको द्रोहः ; अक्षमा ईर्ष्या ; गुणेषु दोषाविष्करणमसूया ; क्रुधादीनां धात्वर्थानां यं प्रति
कोपः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति क्रोधस्तावत्कोप एव द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव
गृह्यन्ते तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोपः ; इति देवदत्ताय क्रुध्यति देवदत्ताय द्रुह्यति
देवदत्तायेर्ष्यति देवदत्तायासूयति यं प्रति कोप इति किं भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षी
दिति ; क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ; पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीय
ते क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः सम्बन्धी यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति देवदत्तमभि
क्रुध्यति देवदत्तमभिद्रुह्यति उपसृष्टयोरिति किं देवदत्ताय क्रुध्यति देवदत्ताय द्रुह्यति देवद
त्ताय राध्यति यज्ञदत्ताय ईक्षते नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ; प्र
त्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ; प्रत्याङ्भ्यां पूर्वस्य शृणोतेः ; कर्म संप्रदानसंज्ञं भवति कीदृशं
पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते स चाभ्युपगमः परेण
प्रयुक्तस्य सतो भवति तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता संप्रदानसंज्ञो भवति देवदत्ताय
गां प्रतिशृणोति यज्ञदत्ताय गामाशृणोतीति ; अनुप्रतिगृणश्च ; अनुप्रतिपूर्वस्य पूर्वस्य
कर्तानु ... पूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः ; कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः ; कर्ता ...

दानसंज्ञं भवति पोत्रेनुगृणाति पोत्रेनुगृणाति होताप्रथमं शंसति नमनुः; ओ होताकृयाति
अनुगिरं प्रतिगिरमिति किमस्तुः ओ होतानमुच्यते होते प्रतिगृणाति होता नुगृ संतप्रो
का तानुकृयन्ती त्यर्थः; ४० साधकतमं करणं क्रियाप्रसिद्धौ यन्त्र कृष्णो पकारकं विवक्षितं तत्सा
सू धकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति दात्रेण लुनाति परशुना छिनत्ति नमस्कृत्य गृह्णाति गंगा
यां घोषः कूपे गर्गकुलमिति ४१ दिवः कर्म च पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञावि
का धीयते दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चात्करणसंज्ञं च अक्षान्दीव्य
ति अक्षैर्दीव्यति ४२ परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्यां साधकतममिति वर्तते पूर्वेणाक
सू रणसंज्ञायां सम्प्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते परिक्रयणे यत्साधकतमं कारकं तदन्यतरस्यां
सम्प्रदानसंज्ञं भवति परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालस्वीकरणमानयति कार्ये एवं शु
तायपरिक्रीतेनुरूपतिशतेन परिक्रीतो नुरूपतिसहस्राय परिक्रीतो नुरूपति ४३ आधारोधिकरणं आप्रियते यस्मिन्नेव क्रिया इत्याधारः कर्तृकर्मणोः क्रिया
श्रयभूतयो धारणात् क्रियायाः परंपराधारो यत्कारकं तदधिकरणसंज्ञं भवति कटे आस्ते
स्थाल्यामोदनं पचति अधिकरणप्रदेशाः आधिकरणे चेत्येवमादयः ४४ अधिशी
ङ् स्थासां कर्म पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते अधिपूर्वाणां शी
ङ् स्थासां यत्कारकं तदाधारो यत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ग्राममधिशेते ग्राममधितिष्ठति ग्राम
मध्यास्ते ग्राममभिविशते कथं कल्याणेभिनिवेशः ४५ अभिनिविशश्च अभिनिपूर्वस्य विशते
राधारो यत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ग्राममभिनिविशते कथं कल्याणेभिनिवेशः; यायावरे
ज्ञा यस्मिन्नभिनिविशते अन्यतरस्यामिति वर्तते परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्यामिति
ते; सा च व्यवस्थिता विभाषा विज्ञायते ४६ उपान्वध्याङ्वसः उप अनु अधि आङ् इत्येवं पूर्व
स्य वसतेराधारो यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति ग्राममुपवसति सेना ग्राममनुवसति ग्राममधिवसति

ति ग्राममावसति वसतेरुपलक्षणं स्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ग्रामे उपवसति भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ४७ कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म कर्त्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्म्मसंज्ञं भवति ओदनं पचति कटं करोति ग्रामं गच्छति कर्त्तुरिति किं माषेष्वश्वं बध्नाति कर्म्मण ईप्सिता माषा न कर्त्तुः तमग्रहणं किं पयसौदनं भुङ्क्ते कर्मेत्यनुवर्त्तमाने पुनः कर्म्मग्रहणं आधारनिवृत्त्यर्थं आधारस्यैव हि स्यात् गेहं प्रविशतीति सूक्तान्येव तु ओदनं पचतीत्येवमादिषु न स्यात् पुनः कर्म्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति कर्म्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ४८ तथा युक्तं चानीप्सितं येन प्रकारेण कर्त्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेण यदनीप्सितमपि युक्तं भवति तस्य कर्म्मसंज्ञा विधीयते ईप्सितादन्यत् सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च विषं भक्षयति चौरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ४९ अकथितं च अकथितं च यत्कारकं तच्च कर्म्मसंज्ञं भवति केनाकथितमपादानादिभिर्विशेषकथाभिः परिगणनं कर्त्तव्यं दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः प्रभृति तस्य निमित्तं गवादि तस्यैवमुपयुज्यमानपयः इति प्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्म्मसंज्ञा विधीयते पाणिनीयाः स्पष्टाः गां दोग्धि पयः इति पाणिन्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्मान्न भवति तेन तदपि विशिष्टाग्रत्रकरणादिसमानत्वान्मा भूत् अपूर्वविधाविति ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना तदकथितं मुक्तं स्वत्रकारेण दुहिर्गां दोग्धि पयः याचिः पौरवं गां याचते रुधिर्गामवरुणद्धि व्रजं प्रच्छिर्माणवकं पन्थानं पृच्छति भिक्षिः पौरवं गां भिक्षते चिर्वृक्षमवचिनोति फलानि ब्रुविर्माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति माणवकं धर्मं [illegible] ते दुहादीनामप्रधाने वृत्तिर्नीहृत्तो कर्म्मणि प्राप्ते चेत्येषां तिष्ठत [illegible] लविपते दुहो दौ [illegible] प्रधाने दुह्यते गौः पयो देवदत्तेन एवं दोह्यते गौः पयो देवदत्तेन एवं गाः

ऋतं दण्डे नेदण्डिना वा ग्रामः। प्राप्तं जीयते। जितो वा देवदत्तेन वाहिनी कृष्णां प्रधाने उच्यते ॐ छोवा
मामो ग्रामं अजा नीयते नीजा वा ग्रामं क्रियते हृतो वा कंसो ग्रामं देवदत्तेन अन्येषां ग
ति बोधाय्यो नाकालाध्यिभावे देकुर्णा नाप्रधाने प्रधाने च गमयति ग्रामं देवदत्तमन्यः। ग
म्यते ग्रामो देवदत्तं यज्ञदत्तेन ग्रामो देवदत्तमुन्येन एवं बोधाय्यो नाममपि मासमा
का ले चैत्रः। मासमास्वयति तमपम। मासमास्यते चैत्रः। मासमास्यते चैत्रमजपरेण अधा
श्री दिष्टेवं कथितोदाहरणानि १५० गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणाम
कारिकर्ता स णौ। अर्थग्रहः। प्रत्येकमभिसंबध्यते गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्था
नां शब्दकर्मकाणां अकर्मकाणां चाणि यः कर्ता स णौ कर्म संज्ञो भवति
तृ० गच्छति माणवको ग्रामं गमयति माणवकं ग्रामं याति माणवको ग्रामं या
३४ पयति माणवकं ग्रामं गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। नयति भारं देवदत्तः। नाय
यति भारं देवदत्तेन वहति भारं देवदत्तः वाहयति भारं देवदत्तेन वहेरनियन्तृकर्तृ
कस्येति वक्तव्यम् इह प्रतिषेधो माभूत् वहन्ति यवान् बलीवर्दाः वाहयति यवान् बली
वर्दान् कृषीवलः। बुध्यते माणवको धर्मं बोधयति माणवकं धर्मं वेत्ति माणवको
धर्मं वेदयति माणवकं बुद्ध्यर्थाः। प्रत्यवसानमभ्यवहारः। भुङ्क्ते माणवक ओदनं
भोजयति माणवकमोदनं अश्नाति माणवक ओदनं आशयति माणवकमोदनं आदि खाद्योः प्रति
षेधो वक्तव्यः। अत्ति माणवक ओदनं आदयते माणवकेनौदनं खादति माणवकः खाद
यति माणवकेन भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन हिंसा
र्थस्येति किं भक्षयति बलीवर्दाः सस्यं भक्षयति बलीवर्दान् सस्यं प्रत्यवसानार्थाः अधि
ते माणवको वेदं अध्यापयति माणवकं वेदं पठति माणवको वेदं पाठयति मा
णवकं वेदं शब्दकर्मणः अकर्मकाणां आस्ते देवदत्तः आसयति देवदत्तं शे
ते देवदत्तः शाययति देवदत्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः
५८ हृक्रोरन्यतरस्याम् अणिकर्ता स णौ विकल्पेन कर्मसंज्ञो भवति। करोति कटं देवदत्तः

कर्त्तृप्राप्तेन यो यत्नक्रियत्तस्य स कर्म्मसंज्ञो भवति हरति भारं माणवकः हारयति भारं मा-
णवकं माणवकेनेति वा करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेने-
ति वा अभिवादिदृश्योरात्मनेपदप्रयोगे वा नेत्याभिवदति गुरुं देवदत्तः अभिवाद-
यते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यान् राजा भृ-
त्यैरितिवा आत्मनेपद इति किं दर्शयति चैत्रं मैत्रं नयः प्राप्तविकल्पत्वान्नित्यम-
येव अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता इति अप्राप्तविकल्पत्वान्नित्यमेव प्र-
नेत्रा कर्त्ता स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते अगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्ये-
ण विवक्षितो यः स कारकं कर्त्तृसंज्ञं भवति देवदत्तः पचति स्थाली पचति कर्त्तृप्र-
देशाः कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः प्रयोजको हेतुश्च तदित्यनेनानन्त-
रः प्रसम्बध्यते तत्र प्रयोजकः स्वतन्त्रप्रयोजको निपात्यता तस्मात् स्वतन्त्रस्य प्रयो-
जको योऽर्थः स कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्त्तृसंज्ञा च संज्ञासमावेशा-
र्थश्चकारः कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयति हारयति हेतुत्वात्सिद्धौ तिमितः कर्त्तृत्वाच्च
कर्त्तृप्रत्ययः नोच्यते हेतुप्रदेशा हेतुमति चेत्येवमादयः ५४ प्राग्रीश्वरान्निपा-
ताः अधिरीश्वरमुक्ते इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेर्यानि तत ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामो निपा-
तसंज्ञास्ते वेदितव्याः चतुर्थ्यतिचादयो सत्वे चकारादयश्च प्रवचनसंज्ञा समावे-
शार्थं प्राग्प्रूपसर्गकर्म्मप्रवचनीयसंज्ञाभिः सह निपातसंज्ञा समाविशति रेफोच्चा-
रण ईश्वरेतो सुनकसुनाविष्यपमवधिमोविज्ञायी जिरीश्वरा द्वीश्वरा त्रास्मूनु-
कुन्नेजनन्त चादयोऽसत्वे समासे ष्यवस्थायीभावो लौकिके चातिवर्त्तते ५५ चादयोऽस-
त्वे चादयो निपातसंज्ञा भवति नचेत्सत्वे वर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं सत्वमित्यभि-
द्रव्यमुच्यते च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् उपत्कं चित् नेत् चेत् नत्
णं कच्चित् यत्र नह हन्त माकिः नकिः माङ् ङ काम वि तु एवमाद्यः माङि लुङिति

ङ्गनं भवति मा भवान् मा करिष्यति नन्नु वाव त्वा वद् त्वौ त्वो । वौ औ ओ ब ट्वौ ब
ट्स्वा हा स्वधा उमन याहि खलु किल अथ अव अध अ स्मा स्मि अ इ उ ऊ ए ऐ ओ
औ इत्यन्नु उकन् अदल आन कुवेला यां यात्रा यां मात्रो या यावत् यथा किम्
कायतो नन्नु युगपत् चिकहा हा हे है पाद्दे घट वत् पत्राम् अमू आम् शम् शकम् सम
हि हि मन्त्र शु कम् सम् सुकम् अनुकमू उकमू नहिकम् सन्यमू ऋजमू श्रजा ग्राज
वा सुधा वत् वत नो चेन्नु नहि आन कथं कुत्र । कुत्र्नु अन्त एवं हौ हे हा इतो आको स्विन्नु
सवत्र यौ दिष्ट्या पशु किंदमस दृष्टा नुषकं अंगा सु कजा नक भाजक अपर्यवेत्य
३५ नवत्र वे टचाट चाट कम् कुम स्वधु तैवि नु पर्यो दुम । किम सी म नौ म उच्चै प्राउ,
पसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः । अवदत्तं विदत्तं
च प्रदत्तं चादिकर्मणि तिनि दत्तमनुदत्तं च सुदत्तमिति चेष्यते । अच उपसर्गात्तइ
ति तत्त्वं न स्यात् । दुर्नीत दुर्नय । उपसर्गादिति णत्वं न भवति । अमरत्व इति विध
शुर्वै पुरुषः । वर्ग्य वैर्यो । निपातमधे देहः । स्वरादिनिपातमव्ययमित्येव मादि
यी । अथ प्रादयः । प्रादयो सत्वे निपातसंज्ञा भवति प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् वि आ
ङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एषु एकयोगकर्तृ उपसर्गसंज्ञा विधीय
ते ये उपसर्गाः क्रियायोग इति चार्थीति उपसर्गसंज्ञा माभूत् एव पतासेना ५८
उपसर्गाः क्रियायोगे प्रादयः । क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवति प्रणयति परिणयति प्र
णायकः परिणायकः । क्रियायोग इति किं प्रगतो नायकोऽस्मादेश प्रनायको देशः
मरुतः स्यापत्यं मारुद्दत्तो मरुत्त । अच उपसर्गादिति तत्त्वं यथा स्यात् श्रत्
अंतर् श्च उपसर्गसंज्ञा न भवति अद्यो उपसर्गाद्दत्ता : उपसर्गे घो : कि
एव मादयः गतिश्च गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे प्रकृत्य प्र
कृत प्रहृत्य यत्कृत गति सत्त्वे यथा स्यात् उपसर्गाः

त्वयपास्यात्तोऽपसर्गसंज्ञा माभूत् ऊरीस्यादिति सूत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्चपर इति वार्त्तिक्षु
सज्येत् णत्वकारसंज्ञासमावेशार्थं। ऊरीति ग्रामेषिक्ते गति रनंतर इति स्वरः। उपसर्गादिति
षत्वणत्वे भवतः। कारिकाशब्दः स्थापसंख्यानकारिकाकृत्य कारिकाकृतं यत्कारिकाक
रोति पुनश्चनसो छंदसि गतिसंज्ञो भवतः। इति वक्तव्यं पुनरुत्स्यूतं वासो देयं गतिर्गता
विति निघातो भवति च नोदितं। गतिरनंतर इति स्वरः। गतिप्रदेशाः। कुगतिप्रादय इत्येव
मादयः। ऊर्यादिच्विडाचश्च ऊर्यादयः च्व्यंता डाजंताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवंति
च्विडाचौ। कृभ्वस्तियोगे विधानं तत्र सा एव चर्यार्थात् ऊर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा वि
धीयते ऊरीउररीशब्दावंगीकरणे विस्तारे च ऊरीकृत्य ऊरीकृतं यदूरीकरोति उररीकृ
त्य उररीकृतं यदुररीकरोति पांपी ताली आताली वेताली धूसा आकला सशकला भ्रंशक
ला ध्वंसकला एते शकलादयो हिंसायां शकलाकृत्य संकलाकृत्य भ्रंशकलाकृत्य ध्वं
सकलाकृत्य गुलुगुधा पीडार्थे गुलुगुधाकृत्य सजूः सहार्थे सजूःकृत्य फलू फली विक्ली
आक्ली आक्ली इति विकारे फलूकृत्य फलीकृत्य विक्लीकृत्य आक्लीकृत्य आलोष्टी केवा
साली वर्षाली वार्षाली मस्मसा मसमसा। एते हिंसायां श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्व
धा प्रादुस् श्रत् आविस् च्व्यंताः। विभाषापि शुक्लीकृत्य शुक्लीकृतं यच्छुक्लीकरोति डाचः पट
पटाकृत्य पटपटाकृतं यत्पटपटाकरोति ६० अनुकरणं चानितिपरं इतिपरो यस्मान्न इ
ति वकुर्वीतिः। अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति खाट्कृत्य खाट्कृतं य
त्खाट्करोति। अनितिपरमिति किं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ६१ आदरानादरयोः सद
सती प्रीतिसंभ्रम आदरः। परिभवोऽप्यनादरः। आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसत्
शब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः। सत्कृत्य सत्कृतं यत्सत्करोति असत्कृत्य असत्कृतं यदसत्करोति
आदरानादरयोरिति किं सत्कृत्वा काण्डं गतः। असत्कृत्वा काण्डं गतः। ६२ भूषणेऽलम् अलमिति
प्रतिषेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूषणे चेति विभूषणमुपादीयते भूषणे योऽलंशब्दः सग

ति संज्ञो भवति अलंकृत्य अलं कृतं यद् अलंकरोति भूषण इति किं अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ।
६२ अन्तरपरिग्रहे अन्तःशब्दो अपरिग्रहार्थे गतिसंज्ञो भवति परिग्रहः स्वीकरणं त-
दभावे गतिसंज्ञा विधीयते अन्तर्हत्य अन्तर्हतं यदन्तर्हन्ति अपरिग्रह इति किं अन्तर्हत्वा
मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्त-
का व्या अन्तर्धा अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ६४ कणेमन[illegible] सी श्रद्धाप्रतीघाते कणेशब्दो मनःशब्दश्च
प्रि श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणे [illegible] यः । पिबति मनोहत्य पयः पिबति ता-
का वत्पिबति यावत्तृष्णाया अभिलाषो निवृत्तः । [illegible] प्रतिहन्त्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किं
कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः । ६५ पुरोऽव्य[illegible] अस्तिभाव्य यो तः । पुरःशब्दोऽव्ययं गति-
२८ संज्ञो भवति समासस्वरोपचाराः प्रयोजनं पुरस्कृत्य पुरस्कृतं यत्पुरस्करोति अव्ययमि-
36 ति किं पूः पुरौ पुरः कृत्वा काण्डं गतः । ६६ अस्तं च अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययं अनुपलब्धौ व-
र्तते स गतिसंज्ञो भवति अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति अस्तंगतानि धनानि यदस्तं गच्छति
अव्ययमित्येव अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । क्षिप्तमित्यर्थः । ६७ अच्छ गत्यर्थवदेषु अच्छशब्दोऽव्य-
यम् अभिशब्दस्यार्थे वर्तते स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति अच्छगत्य अच्छगतं
यदच्छगच्छति वदतौ अच्छोद्य अच्छोदितं यदच्छवदति अव्ययमित्येव उदकमच्छं गच्छति ६८ अद-
दोऽनुपदेशे अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गम्यमाने गतिसंज्ञो भवति उपदे-
शः परार्थः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्ति उपदेश इति सोऽस्य विषयः । अदःकृ-
त्य अदस्कृतं यददस्करोति अनुपदेश इति किं अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ६९ ति-
रोऽन्तर्द्धौ अन्तर्धिर्व्यवधानं तत्रति रःशब्दो गतिसंज्ञो भवति तिरोभूय तिरोभूतं य-
त्तिरोभवति अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः । ७० विभाषा कृञि अन्तर्द्धौ
वति किं तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः । ७० विभाषा कृञि अन्तर्द्धौ विवित्ति वर्त्तते ति-
त विभाषेयं तिरः । कृञः । करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति तिरस्कृत्य तिरस्कृतं

यत्निम्स्करणात्ति... ... ...
कृञ्जीतिवर्त्तेते । तथा ज्ने त्वा ज्ञे नु ... विभाषा ... ... तथाजे कृत्य ... विभाषा
कृञ्जीतिवर्त्तते । इति संज्ञो भवति । तथाजे कृत्य भूतनि ... ... विभाषा
वर्त्तते तो कृञ्जि विभाषा गति संज्ञो ... कृञ्जीतिवर्त्तते । साक्षात्प्रभृतीनि च ... कृत्वा मिथ्या
७२ साक्षात्प्रभृतीनि च विभाषा कृञ्जीतिवर्त्तते साक्षात्प्रभृति षु च्च्यर्थे वचने साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा ...
कृञि गति संज्ञानि भवंति साक्षात्प्रभृति पुनः ... लोचनाः ... उदक ... गति सं
कृत्य मिथ्या कृत्वा साक्षान्मिथ्या चिंतामद्रौ लोचना ... लवण ... विकसने ... ने ...
... संसर्ग । विभाषा ... ... विभाषा
योगे नलवणादीनां ... ... ७३ अनत्याधाने उरसि मनसी ... कृञीति
ने विकसने विकंपने ... नमः । तदभावे अनत्याधाने उरसि कृत्वा मनसि कृत्वा अनत्या
कृञ्जीति वर्त्तते अनत्याधानमुपश्लेषणं तदभावे ... उरसि कृत्वा मनसि कृत्य ... विभाषा कृञ्जीति वर्त्तते च
भाषा कृञि गति संज्ञो भवतः । उरसि कृत्य ७४ मध्ये पदे निवचने च विभाषा कृञि ग
धानं इति किं उरसि कृत्वा पाणिं शेते । मध्ये पदे निवचने इत्येते ... अनत्याधाने विभाषा कृञि ग
... दनत्याधाने इति च मध्ये पदे निवचने इत्येते ... निवचनं वचनाभावः । निव
... संज्ञा भवंति मध्ये कृत्य मध्ये कृत्वा पदे कृत्य पदे कृत्वा अनत्याधाने इत्येव ... पदे कृत्वा
चने कृत्य निवचने कृत्वा वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव ... कृत्वा
... ७५ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने कृञीति वर्त्तते हस्ते कृत्य पाणौ कृत्य पाणौ दारकर्म
... गति संज्ञो भवतः । उपयमने उपयमनं दारकर्म हस्ते कृत्य ... पाणौ ... गतः । ७६ प्राध्वं बंध
गति संज्ञो भवतः । उपयमने उपयमनं दारकर्म हस्ते कृत्वा ... अनुकूल्ये वर्त्तते ... अनुकूल्ये बंधन
कृत्वेत्यर्थः । उपयमने ... अनुकूल्ये वर्त्तते प्राध्वं कृत्य प्राध्वं कृत्य
ने कृञीति वर्त्तते प्राध्वमिति मकारांतमव्ययं । आनुकूल्ये ... संज्ञो भवति ... जीविकोपनिषदावौपम्ये कृ
ञ्जीति वर्त्तते तदा प्राध्वं ... कृञि नित्यं गति संज्ञौ ... ७७ जीविकोपनिषदावौपम्ये कृ
... भवति ... बंधन इति किं प्राध्वं कृत्वा गतः । ... विषये कृञि नित्यं गति संज्ञौ
... करोति ... इति किं ... जीविकां कृत्वा गतः । ७८ ...
... ...

...गुणमात्रे ... ञाप रोपि पूर्वापरत्वं प्रयोगे क्रियायाः नच परो रोगानियां
...प्यते याति ... कांचिद्दाति केवलमुपसर्गयोगे क्रियायोग एवान्यत्र स्तीनि ...
...श्च व्यवहिताश्च गत्युपसर्गाः छन्दसि ... नियांति हन्ति ना हन्ति निमुष्टिना निहन्ति मुष्टिना ८९ व्यवहिता
...भि, आयाहि ८ कर्मप्रवचनीयाः। कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्य वेदितव्याः। ... भियो हि मरुद्भिरोम
पूर्वस्मात्... क्रमिष्याम। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वेदितव्याः। आविर्भूव इति यावत्। वक्ष्यति
अनुर्लक्षणे लक्षणेत्थंभूताख्यानसहितामनुप्रावर्षत्। ... कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
नीयः पुरो ... नीये त्वेवमादयः। ... अनुलक्षणे अनुरुक्तो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवच
नीयसंज्ञो भवति जपमनुप्रावर्षत्। जपहेतुकं प्रवर्षणमित्यर्थः। ... कर्मप्रवच
नसिक्ताः। किमर्थमिदमुच्यते यावता लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु इत्यनेन
नसिद्धा। ... कर्मप्रवचनीयसंज्ञा हेत्वर्थे ... हेतुतृतीया वाधित्वा द्वितीये
वयथा स्यात्। तृतीयार्थे अनुरुक्तस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भव
ति नदीमन्ववसिता सेना। पर्वतेन ... सम्बन्धेत्यर्थः। ९१ हीने। हीने इति वर्त
उच्यते सचोत्कृष्टो ... हीने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति अनु शाकटायनं वैयाकरणाः। अन्वर्जुनं योद्धारः। ९२ उ
पोऽधिके च उपशब्दोऽधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति उपखार्यां द्रोणः।
उप निष्के कार्षापणम्। हीने उप शाकटायनं वैयाकरणाः। ९३ अपपरी वर्जने अपपरी
वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। ... सम्बाधिना कस्मात् ... वर्जने
अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। वर्जनमिति किं ओदनं परिषिञ्चति ९४ आ
ङ् मर्यादावचने आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ...
... अभिविधौ ... आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः। आ कुमारं ...
... आ संसारात् ... आ मथुरायाः ...
९५ लक्षणेत्थं ...

वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति। लक्षणे
तावत् वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् वृक्षं परि वृक्षमनु इत्थंभूताख्याने साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति मातरं परि मातरमनु भागे यदत्र मां प्रति स्यात् मां परि मामनु वीप्सायां
वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति परिसिंचति अनुसिंचति लक्षणादिष्विति किं ओदनं परिषिंच
ति अथ परिप्रयोगे पंचमी कस्मान्न भवति पंचम्यपाङ्परिभिरिति वर्जनविषये
सा विधीयते अपपरिवद्धसाहचर्यात्। ८९ अभिरभागे लक्षणादिष्वभागवर्जितेष्वभि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् साधुर्देवदत्तो मातरमभि वृक्षं
वृक्षमभि सिंचति अभाग इति किं भागः स्वीक्रियमाणोंऽशो भागः यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीय
ता यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः। ९० प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। मुख्यसदृशः
प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः
कर्मप्रवचनीयो भवति अभिमन्युरर्जुनतः प्रति माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति। ९१ अधि
परी अनर्थकौ अधिपरी अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः।
कुतोऽध्यागच्छति कुतः पर्यागच्छति गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भव
तः कुतोऽध्यागच्छति कुतः पर्यागच्छति गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वि
धीयते। ९२ सुः पूजायां सुः शब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति सु सिक्तं भवता
सुस्तुतं भवता धात्वर्थे। स्तूयते उपसर्गसंज्ञा अयं षत्वं न भवति पूजायामिति किं सुषिक्तं
किं तवात्र ९३ अतिरतिक्रमणे च अतिशब्दः अतिक्रमणे पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति निष्पन्नेऽपि फले क्रियायाः प्रवृत्तिरतिक्रमणं अतिसिक्तमेव भवता अतिस्तुतमेव
भवता पूजायां अतिसिक्तं भवता अतिस्तुतं भवता शोभनं कृतमित्यर्थः। ९४ अपिः पदा

र्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु पदार्थे संभावनेऽन्ववसर्गे गर्हायां समु-
च्चये च वर्त्तमानोऽपि शब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्या-
र्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् मधुनोऽपि स्यात् मात्रा बिन्दुः स्तोकमपि अस्यार्थे चिन्ताद्योत-
का यते संभावनमधिकार्थवचनेनाक्रियते घातादिष्वपि अपि सिंचेन्मूलसह-
शि स्रमपि स्तुयात् राजानं । अन्ववसर्गः । कामचारानुज्ञानं अपि सिंच अपि स्तुहि । गर्हा नि-
का न्दा । धिक् जाल्मं देवदत्तं अपि सिंचेत् पलाण्डुं अपि स्तुयात् वृषलं समुच्चये अपि सिंच अ-
पि स्तुहि सिंच च स्तुहि च उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं वचनं भवति ९५ अधिरीश्वरे ईश्वरः
सू८ स्वामी स च स्वमपेक्षते तदर्थं स्वस्वामिसंबन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति तत्र
३४ कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित् स्वात् अधि ब्रह्मद-
त्ते पंचालाः । अधि पंचालेषु ब्रह्मदत्त इति ९६ विभाषा कृञि अधिः करोतौ विभाषा कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञो भवति यदत्र मामधिकरिष्यति कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञा-
बाधनात् तिङि चोदात्तवतीति निघातो न भवति ९७ लः परस्मैपदं ल इति षष्ठी आदेशा-
पेक्षा लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् शतृक्व-
सुश्च परस्मैपदप्रदेशाः । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ९८ तङानावात्मनेप-
दं तङिति प्रत्याहारः तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विज्ञायते त आताम् झ थास् आथां ध्वं इट्
वहि महिङ् आनः खल्वपि शानच् कानचौ लङ्ग्रस्येव कानीकातिघानौ । आत्मनेपदे-
षु देशाः अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ९९ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्य-
मोत्तमाः । तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नव आत्मनेपदसंज्ञकाः । तत्र परस्मैपदे-
षु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवति आत्मनेपदेषु त्रयस्त्रिकाः । प्रथममध्य-

मोत्तम संज्ञा भवंति तिपूतस झीति प्रथमः पुरुषः सिपथस थ इति मध्यपुरुषः थास आथां
ध्वमिति मध्यमपुरुषः इड्वहिमहिङ् इत्युत्तमपुरुषः प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः पुरुषप्रथ
मपुरुष एवमादयः १०० तान्येकवचनबहुवचनान्येकशः तानि तिङः स्त्रीणि त्रीणि पदानि एकव
चनद्विवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवंति एकशः एकैकंपदति तिबित्येकवचनं तसि
ति द्विवचनं झीति बहुवचनं एवंसर्वत्र एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः द्व्येकयो
र्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः १०१ सुपः तिङांत्रिकेषु एकवचनादि सं
ज्ञा विहिता सुपांत्रिकेषु विधीयते सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकवचनद्विवचनबहुव
चनसंज्ञानि भवंति एकशः सु इत्येकवचनं औ इति द्विवचनं जसिति बहुवचनं एवंस
र्वत्र १०२ विभक्तिश्च विभक्तिसंज्ञकाश्च सुपो भवंति तिङश्च विभक्तिप्रदेशाः अष्टन आ विभक्तौ
इत्येवमादयः युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः तस्येत्यधिकारे स्थसमा
नति कादयो विहिताः तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव
वहिते च समानाधिकरणे समानाधिये तुल्यकारके स्थानिनि अपि प्रयुज्य
मानेपि मध्यमः पुरुषो भवति त्वं पचसि युवां पचथः यूयं पचथ अप्रयुज्यमानेपि प
चसि पचथः पचथ समानाधिकरणे इति किं त्वया पच्यते ओदनः १०४ प्रहासे च मन्योप
पदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च प्रहासः परिहासः क्रीडप्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमः
पुरुषो भवति मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्भवति एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ए
हि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता इति मध्यमोत्तमयोः प्रातयोरुत्तमसमध्यमो
विधीयते प्रहास इति किं एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु च मन्यसे साधु च मन्यसे १०५ अस्मद्युत्त
मः उत्तमः पुरुषो नियम्यते अस्मद्युपपदे समानाधिकरणे समानाभिधेये प्रयुज्यमाने अप्र
प्रयुज्यमानेपि पचामि पचावः पचामः १०६ शेषे प्रथमः शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्यत्
च्यते यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमः पुरुषो भवति पचति
पचतः पचन्ति १०७ परः सन्निकर्षः संहिता [illegible] ति तु यथैव वर्णे ते सन्निकर्षः प्रत्या

सन्निःपतोयः संतिकर्षः; वर्णानामर्द्धमात्राकालव्यवधानः; संसंहितासंज्ञो भवति दध्यत्र म
धत्र संहिताप्रदेशाः; संहितायामित्येवमादयः १०८ विरामोवसानं विरतिविरामो विर
म्यतेवानेनेति विरामः; सोवसानसंज्ञो भवति दधिमधुवृक्षः; वृक्षः; अवसानप्रदेशाः; वि
कावसानयो विसर्जनीयाः इत्येवमादयः; १०९ इक्ष्वुपसस्थानवर्तीग्रुद्गगणविवृतमुखत्वमे
ष्त्रिशब्दाव्युत्पन्नरूपाति द्विवृत्तिरिय काद्विकानाम ११० मूनिकाद्वि कावाकृतो द्वय माध्याये;
यस्यचतुर्थपादः। ११ नलोपो वर्णानां न खलु परमः; प्रत्ययविधिर्विधिर्नि पातो नात्ये वक्त
कारणमपि नभंगाः; प्रकृतयः; गुणोवावृद्धिर्वासन्त्रमुपकामाय जगतामुनेर्वाद्वीपुत्राद
पि नवसमर्थः; पदविधिः। समासोयं त्वयमोध्यायः; समर्थः पदविधिः परिभाषेयं;क
र्षि दिशु मासे पदाविधि ससर्व समर्थो वेदितव्यः; विधीयत इति विधिः; पदानां विधि पदवि
धिः ससर्वः समर्थो वेदितव्यः; विधीयत इति विधिः पादानां विधिः; पदाविधिः; पदविधि समासा
दि; समर्थः शक्तः; विग्रहवाक्यार्थाभिधानेवा; शक्तः; समर्थो वेदितव्यः; अथवा समर्थपदाश्र
यत्वात्समर्थः; समर्थानां पदानां संबद्धार्थानां संसृष्टानां विधिर्वेदितव्यः; वृत्पति द्वितीया
श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः; कष्टश्रितः; कष्टश्रितः; समर्थग्रहणं किं; पश्यपदेवद
तकष्टंश्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलं गन्तीयातवृक्षानाचेतगुणवचनेनकुं कुलयावंडः; शंकु
लाखंडः समर्थग्रहणं किं त्वं किं करिष्यसि शंकुलया खंडो देवदत्त उपलेन चतुर्थी तदर्थी
चलिदितसुखरक्षितैः; यूपाय दारु यूपदारु समर्थग्रहणं किं गच्छत्वं यूपाय दारु देवदत्तस्यगृ
हे पंचमी भयेन वृकेभ्यो भयं वृकभयं समर्थग्रहणं किं गच्छ त्वं मा वृकेभ्यः भयं देवदत्तस्य
मदत्ता नुषष्ठी राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः समर्थग्रहणं किं भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य सप्तमी
शौंडैः अक्षेषु शौंडः अक्षशौंडः समर्थग्रहणं किं शक्तस्त्वमक्षेषु शौंडः पिबति पानागारे सप्तमी
हणं किं वर्ततो विधौ समर्थपरिभाषामात्रमनु निषेधदर्थो मानांतरं ज्ञापकेन विधात्रुकमात्रं तु
हमदेवदत्तोनुयमणादेशो निजाश्चतुर्भवति तस्या वा आवसतथ नगावत्त्वहु सर्वेषां नोमेति
तेपरतां परस्यांगवद्भवति सार ... नादानामपा ति दिशात्वे सुवनमा

मंत्रितमनुप्रविशतीति वदंति आमंत्रितस्यादिरुदात्तो भवति मास्तु पूर्वकस्यापि यथा स्यात् कुंडे
नाटन परशुना वृश्चन मद्राणां राजन्नु कश्मीराणां राजन्नु सुविति। किं पीच्छेपीच्छे मान्ने
आमंत्रित इति किं गृहे गार्ग्य; पदग्रहणं किं पूर्वस्य मा भूत् तेन ग्रहणं किं स्यात् अयमपि
यथा स्यात् आमकुंडे नाटन आम एकांतरमामंत्रितमनंतिक इत्येकांतरतो भवति स्वर
इति किं कूपे सिंचन धर्मेन न मनुष्यत्वेण त्वोप्रति नपरांगवद्भवति सुवंतस्य पराङ्गवद्भावे
समानाधिकरणस्योपसंख्यानं ज्ञनने तरुतमत्वात् तीक्ष्णया स्च्या सीव्यन् तीक्ष्णेन पर
शुना वृश्चन्नु अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः उच्चैरधीयान् नीचैरधीयान्न २ प्र कडारास्समा
सः कडारसशब्दनान् प्राक् यानि इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। समाससंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्य
ति यथा सादृश्ये यथावृद्धं ब्राह्मणानामंत्रयस्व प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थं समासप्रो
दे नूपास्लतीया समास इत्येवमादयः; २ सह सुपा सविविवर्त्तते सहेति च सुपेति च एतद
धिकृतं वेदितव्यं यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः; तत्र दमुपास्येति द्रष्टव्यं वक्ष्यति । द्वितीयाश्रि
तातीतेति। द्वितीयांतं श्रि ताती तेति द्वितीयांतं श्रितादिभिः सह समस्यते सहग्रहणं योगविभा
गार्थं अनुवृत्तिबलात् सेनुभाव षन्तु ४ अव्ययीभावः; अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः;
यानि इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः; अव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः; वक्ष्यति यथा सादृश्ये य
थावृद्धं ब्राह्मणानामंत्रयस्व अन्वर्थसंज्ञा चेयं सहती पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अव्ययीभावस्पद
र्यति अव्ययीभावस्य पुंदेन अव्ययीभावश्चेत्येवमादयः; ५ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृ
द्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति
साकल्यांतवचनेषु सुप्सुपेति वर्त्तते विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त्तते तत्समर्थेन सु
वंतेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति वचनग्रहणात् प्रत्येकमभिसंबध्यते विभ
क्तिवचने तावत् स्त्रीष्वधि कृत्य कथा व... इति अधिकुमारि सप्तम्यर्थे अव्ययं समीपे

कुंभस्य समीपं उपकुंभं उपमणिक समृद्धि ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं सु
गंधं वर्त्तते व्यृद्धि ऋद्धेरभावः दुर्यविकं दुर्यवनं अर्थाभावः अभावो मक्षिकाणां निर्मक्षि
कं निर्मशकं वर्त्तते अत्ययो भूतत्व अतिक्रमः अतीतानि हिमानि निर्हिमं निःशीतं वर्त्तते अ
का संप्रति उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः अघितितैरकं तैरकमाच्छादनं न स्यायमुपभो
ग्नि गकालीनं भवतीत्यर्थः शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य इति पाणिनि पाणिनिशब्दो लो
का के प्रकाशत इत्यर्थः शब्दप्रादुर्भावं पश्चादनुरथं पादातं रथानां पश्चादित्यर्थः यथा यथा
र्थे यदव्ययं वर्त्तते तत्र समस्यते योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः अनु
८० रूपा सुरूपं रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः प्रत्यर्थं यथाशक्ति आनुपूर्व्यमनुक्रमः अनुज्येष्ठं प्रवि
शंतु भवंतः ज्येष्ठानुपूर्व्येण योगपद्यमेककालता सचक्रं धेहि युगपच्चक्रं धेहि इत्यर्थः सा
दृश्यं तुल्यता किमर्थमिदमुच्यते यथार्थे एव सिद्धं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यात् सदृ
शः सख्या ससखि संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः सब्रह्म बाभ्रवाणां सक्षत्रं शाल
ङ्कायनानां साकल्यमशेषता सतृणमभ्यवहरति सतुषं न किंचिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्य
र्थः अधिकार्थः वचनेन प्रतिपाद्यते अंतवचने अंतद्युति परिग्रहादासमाप्तिरुच्यते साग्नि
अधीते सेष्टि सपशुबंधं पशुबंधांतमधीत इत्यर्थः दूर्यं समाधिरसकाले अध्ययने भवतीति साक
ल्यात्पृथगुच्यते ७ यथाऽसादृश्ये यथेत्येतदव्ययं असादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते
अव्ययीभावश्च समासो भवति यथावृद्धं ब्राह्मणानामंत्रयस्व ये ये वृद्धा यथाध्यापकं यथाभि
रूपं सादृश्यप्रतिषेधार्थं वचनं ८ यावदवधारणे यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं
सुपा सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति अवधारणमियत्तापरिच्छेदः यावदम
त्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व यावंति अमत्राणि भवंति पंच षट् वा तावत आमंत्रयस्व अवधा
रणात् इति किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति ९. सुप्प्रतिना मा
त्रार्थे मात्रा स्तोकमल्पमिति पर्याया नेन प्रतिना सह सुबंतं समस्यते अव्य

यीभावश्च समासो भवति अत्यन्त्र किंचित्तन्नाकं नाम कपाति स्वपत्राति लोकस्य प्रात्तिर्नोदशः । मात्रार्थ
इति किं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् सुविति वर्त्तमाने पुनः सुपू ग्रहणं अव्ययं निवृत्यर्थं अक्ष
शलाकासंख्याः परिणा अक्षाशलाकासंख्या शब्दाः परिणा सह समस्यन्ते अव्ययीभावश्च समासो भ
वति तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्ति अवाचो वा तदा पातयितारं जयति तस्यैवास्य विपातो इत्य यथा पा
ते सति जायते अक्षेण दंन तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये अक्षपरि शलाकापरि संख्या एकपरि । द्विप
रि त्रिपरि चतुःपरि पंचसु त्वेकरूपासु जय एव भवति अत्रापयस्तानीयानाः पूर्वोक्तस्य यथान
तन्नू किमव अव्ययानचैकाच्चेदम शलाकयो । २० विभाषा विभाषेत्ययं मधिकारो वेदितव्यः यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तद्विभाषा भवति वक्ष्यति अपपरिबहिरंचवः पंचम्या अपत्रिगर्त्तं वृष्टो दे
वः अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः अपत्रिगर्त्तेभ्यः बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् प्राक्ग्रामं प्राक्ग्रामात् अनुवहिः
नृवेन योगे पंचमी भावस्येन देवनापकं २१ आङ्मर्यादाभिविध्योः आङित्येतन्मर्यादायामभिवि
ध्यौ च वर्त्तमानं पंचम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति आपाटलिपु
त्रं वृष्टो देवः आपाटलिपुत्रात् अभिविधौ आकुमारं यशः पाणिनेः आकुमारेभ्यः २२ लक्षणेनाभि
प्रती आभिमुख्ये लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सह अभिप्रति शब्दाः आभिमुख्ये वर्त्तमानौ वा स
मस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति अभ्यग्नि शलभाः अग्निमभि प्रत्यग्नि अग्निं प्रति अग्निं ल
क्षीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः लक्षणेनेति किं सुघ्नं प्रति गतः प्रतिनिवृत्य सुघ्नमेवाभिमुखं ग
तः अभिप्रती इति किं येनाग्निस्तेन गतः आभिमुख्य इति किं अभ्यंका गावः प्रत्यंका गावः । २३ अनु
र्यत्समया समया समीपं अनुर्यस्य समयासमीपवाची तेन लक्षणभूतेन वा सुबन्तेन सह स
मस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति अनुवनमशनिर्गता अनुरिति किं वनस्य समया यत्समयेति
मस्यते अनु विद्योतते विद्युत् अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थं २४ यस्य
किं वृक्षमनु आयामो दैर्घ्यं अनुर्यस्यायामः । यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेने
चायामः लक्षणेनेति वर्त्तते अनुगंगं वाराणसी अनुयमुनं मथुरा यमुनायामेन
सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति आयाम इति किं वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् २५ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
मेषु वा यामो लक्ष्ये दृश्यन्ते अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति तिष्ठद्गु
समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गु वहद्गु

कालविशेषे तिष्ठन्ति गावो दोहनाय यस्मिन् काले सति तिष्ठद्गु खलेयवादीनि प्रपूर्माणान्यन्य
पदार्थे खलेयवादीनि रूढरूपाणि ज्ञेयमाणानि विभक्त्यन्तरेणानेन तं बध्यते अन्यपदा
र्थे चवर्त्तन्ते चकारो ऽवधारणार्थः। अपरः समासो न भवति परमं तिष्ठद्गु इति तिष्ठद्गुवह
कादु आयतीगवं खलेबुसं लूनयवं लूयमानयवं पूतयवं पूयमानयवं संहृतयवं सं
ह्रियमाणयवं संहृतबुसं संह्रियमाणबुसं एते कालशब्दाः। समभूमि। समपदाति
का सुषमं विषमं दुःषमं निःषमं अपसमं आयतीसमं प्राह्णं प्ररथं प्रमृगं प्रदक्षिणं संप्रतिअ
संप्रति पापसमं पुण्यसमं इत्यकर्म्म व्यतिहारे दंडादंडि मुसलामुसलि १७ पारे मध्ये षष्ठ्या वा
८(ष्ठीसमासे प्राप्ते न पक्षे वा ऽव्ययीभाव आरभ्यते वाचनात् षष्ठीसमासो विपक्षे ऽभ्यनुज्ञायते
पारे मध्ये तु कौ षष्ठ्यन्तेन सह एवि भाषा समस्येते अव्ययीभावश्च समासो भवति न तु नित्यो
गेन चानयो रेकारान्तत्वं चेनिपात्यते पारेगंगायाः। पारेगंगं षष्ठीसमासपक्षे गंगापारं गंगाम
ध्यं मध्ये विभाषयानुवाकृतिकल्पः क्रियते १८ संख्यावंश्येन विद्यया जन्मना प्राणिनामेकलक्ष
ण संतानो वंशः। तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते अव्ययीभावश्च
समासो भवति द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य त्रिमुनि व्याकरणस्य यदा तु
विद्यया सह तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति द्विमुनिव्याकरणं त्रिमुनिव्या
करणमिति १९ नदीभिश्च संख्येत्यनुवर्त्तते नदीवचनैः। सह समस्यते अव्ययीभाव
श्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते सप्तगंगं द्वियमुनं पंचनदं। सप्तगोदावरं २० अन्यप
दार्थे च संज्ञायां संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्त्तते नदीभिः सह सुबन्तमन्यस्य पदार्थस्या
वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति विभाषाधिकारेपि नित्यस
मास एवायं न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते उन्मत्तगंगं नाम देशः। लोहितगंगं तूष्णींगंगं शनैर्गं
गं अन्यपदार्थे इति किं कृष्णवेला संज्ञायामिति किं शीघ्रगंगो देशः। २१ तत्पुरुषः। तत्पुरुष इति संज्ञा
धिक्रियते प्राक् बहुव्रीहेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति द्विती
याश्रितातीतपतितेति कष्टश्रितः नरकपतितः पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती संज्ञाकरणमन्वर्था
र्थमपि तन्नदीयस्य च नियमार्थं उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तत्पुरुषप्रदेशास्तत्पुरुषे कृति

बहुलमित्येवमादयः २२ द्विगुश्च द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति द्विगोस्तत्पुरुषत्वे स
मासान्ताः प्रयोजनं पंचराजी दशराजी दशराजी द्व्यहः त्र्यहः पंचगवं दशगवं २३ द्वितीयाश्रिता
तीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः सुप्सुपेति वर्त्तते तस्य विशेषणमेतत् द्वितीया श्रितादयश्च
द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति कष्टं श्रितः कष्टश्रितः न
रकं श्रितः नरकश्रितः अतीतः कान्तारमतीतः कान्तारातीतः पतितः नरकं पतितः नरकपति
तः गतः ग्रामं गतः ग्रामगतः नरकं गतः नरकगतः अत्यस्तः तरंगानत्यस्तः तरंगात्यस्तः तुहि
नमत्यस्तः तुहिनात्यस्तः प्राप्तः सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः दुःखं प्राप्तः दुःखप्राप्तः आ
पन्नः सुखमापन्नः सुखापन्नः दुःखमापन्नः दुःखापन्नः श्रितादिषु गम्यगाम्यादीनामुपसंख्या
नं ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्राममागामी ग्रामागामी ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः २४ स्वयं क्तेन स्वयमि
त्येतदव्ययं आत्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीयया संबन्धो नुपपन्न इति द्वितीयाप्रकरण
मुत्समार्थे अनुवर्त्तते स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च स
मासो भवति स्वयंधौतौ पादौ स्वयंविलीनमाज्यं ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति २५
खट्वा क्षेपे खट्वारूढो द्वितीयान्तं क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते तत्पुरुषश्च समासो
भवति क्षेपो निंदा स च समार्थः तेनैव विभाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायं नहि वाक्येन क्षे
पो गम्यते खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणं सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्य
ते खट्वारूढो जाल्मः खट्वाप्लुतः उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः क्षेप इति किं खट्वामारूढः खट्वाप्लुतः २६
सामि सामीत्येतदव्ययं अर्द्धशब्दपर्यायः तस्यासत्त्ववाचित्वान्नु द्वितीयया नास्ति संबन्धः
तत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति सामिकृतं सामिपीतं सामिभुक्तं
ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति २६ कालाः द्वितीयाक्तेनेति वर्त्तते कालवाचिनः सुबन्ता
द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनमपा
मुहूर्त्तोश्चमाचमाः नैकदाचिदपगच्छन्ति कदाचिन्न रात्रिमहरति सन्नाम मुहूर्त्तो अहः संक्रान्ताः
रात्र्यारूढाः रात्रिसंक्रान्ताः मासप्रमितश्चन्द्रमाः मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः
२७ अत्यन्तसंयोगे च काल इत्यनुवर्त्तते क्तेनेति निवर्त्तं अत्यन्तसंयोगः कालसंयोगः कालस्य
स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः कालवाचिनः सुबन्ता द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह

न स्येतेन तत्पुरुषश्च समासो भवति मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखं सर्वरात्रं कल्याणी सर्वरात्र
कल्याणी भवति २८ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन सह प्रकृत इति वर्त्तते तस्य विशेषणमेतत्
का तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति की
त्रि दृशेन गुणवचनेन तत्कृतेन तृतीयान्तकृतेन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् शङ्कुलया
का खंडः शंकुलाखंडः किरिणा काणः किरिकाणः अर्थशब्देन धान्येनार्थः धान्यार्थः तत्कृतेने
ति किं अक्ष्णा काणः गुणवचनेनेति किं गोभिर्वपावान् २९ पूर्वसदृशसमोनार्थकल
हनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ३० पूर्वसदृशसमऊनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्ण इत्येतैः सह
५२ तृतीयान्तं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृती
या भवति हेतौ वा प्रकृत्या मासेन पूर्वः मासपूर्वः संवत्सरपूर्वः सदृशः मातृसदृशः पि
तृसदृशः ऊनार्थः माषोणोनः माषोनः कार्षापणोनः माषविकलः कार्षापणविकलः कल
हः असिकलहः असिकलहः वाक्कलहः वाचानिपुणः आचारनिपुणः मिश्रः गुडमिश्राः ति
लमिश्राः श्लक्ष्णः आचारश्लक्ष्णः माषादिषु वरस्योपसंख्यानं मासेनावरः मासावरः संवत्स
रावरः कर्तृकरणे कृता बहुलं तृतीयेति वर्त्तते कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं बहुलं
कृदन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति पूर्वोपाधिष्वपि चार्यं बहुलग्रहणा
दत्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् इति समासो न भवति पादहारकः गलेचोपकः इति च
भवति कृत्यैरधिकार्थवचने स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनं क
र्तृकरणे कृत्यैः सहाधिकार्थवचने समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति काकपेया नदी
श्वलेह्यः कूपः करणे बाष्पच्छेद्यानि तृणानि कण्टकसंचेयं ओदनं पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः कृत्यग्र
हणं यत्प्रग्रहणं कर्त्तव्यं इहमाभूत् काकैः पातव्या इति ३१ अन्नेन व्यञ्जनं तृतीयेति वर्त्तते
व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति संस्का
र्यमन्नं संस्कारकं व्यञ्जनं दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः क्षीरोदनः वृत्तौ क्रियायाः अन्तर्भावात् अ
न्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यं ३२ भक्ष्येण मिश्रीकरणं मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन सह स
मस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणं गुडेन
मिश्रा धाना गुडधानाः गुडपृथुकाः वृत्तौ क्रिया[illegible]भावात् पूर्ववत् रूपदयोः सामर्थ्यं ३३ चतु

थी तदर्थार्थ बलि हित सुख रक्षितैः । सुप्सुपेति वर्त्तते तस्य विशेषणमेतत् तदिति सर्वना
म्नो चतुर्थ्यंतस्यार्थः । पुरो मृ न्नूपते तस्मै इदं तदर्थं तदर्थ अर्थ बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः
सह चतुर्थ्यंतं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति तदर्थेन प्रकृति विकारभावे समासो
येति वक्तव्यं यूपाय दारु यूपदारु कुंडलाय हिरण्यं कुंडलहिरण्यं इह न भवति रंधनाय स्थाली
अवहननायोलूखलमिति चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति तदर्थं अर्थेन नित्य
समासवचनं सर्वलिंगता च वक्तव्या ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्था यवागूः
बलि कुबेरबलिः महाराजबलिः हितं गोहितं अश्वहितं सुखं गोसुखं अश्वसुखं रक्षितं गोर
क्षितं सू ५ पंचमी भयेन सुप्सुपेति वर्त्तते तस्य विशेषणमेतत् पंचम्यंतं भयशब्देन सह वर्त्तते न
सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति वृकेभ्यो भयं वृकभयं चोरभयं दस्युभयं भयभीतभी
तिभीभिरिति वक्तव्यं वृकभीतः वृकभीतिः वृकभीः पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्यायं प्रपंचः तथा च
ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादिरपि द्रष्टव्यं भवति सू ६ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः
अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैः इत्येतैः सह पंचम्यंतमल्पशः समस्यते तत्पुरुषश्च स
मासो भवति अपेतः सुखापेतः अपोढः कल्पनापोढः मुक्तः चक्रमुक्तः पतितः स्वर्गपतितः अ
पत्रस्तः तरंगापत्रस्तः अल्पश इति समासस्याल्पविषयमाचष्टे गल्यायै पंचमी समस्यते तेन स
र्वतो प्रासादात्पतितः भोजनादपत्रस्तः इत्येवमादौ न भवति कर्त्तृकरणे कृता बहुलं इत्यस्यैवा
यं प्रपंचः सू ७ स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्र इत्येते पंचम्यंताः कृच्छ्र
शब्दाः पंचम्यंताः क्तांतेन सह समस्यंते तत्पुरुषश्च समासो भवति स्तोकात् स्तोकान्मुक्तः अल्पा
न्मुक्तः अंतिकादागतः अभ्याशादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः कृच्छ्रात् कृच्छ्रान्मु
क्तः कृच्छ्राल्लब्धः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् प्राक् तत्सह स्त्रोपदेशोतिवक्तव्यं ज्ञातत्वात् परः शतः
परः सहस्राः राजदंतादित्वात्परनिपातः विनाप्येतानि निगमे सू ८ सप्तमी शौंडैः सप्तमीतशौं

गादिभिः। सुप्‌ समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः, अक्षधूर्तः, अक्षाकि-
तवः, शौण्डः, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अन्तरङ्ग(?), व्यलेत्राविकरणात्‌ प्रधान(?)
पा वपक्षाने अधि पटु पण्डित चपल निपुण वृत्तौ प्रसक्ति क्रियायामन्तर्भावात्‌ अक्षादिष्वधि-
हि करणे सप्तमी ४० सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च सप्तमीति वर्त्तते सिद्धशुष्कपक्वबन्ध इत्येतैः सह सु-
का प्‌ समस्यते समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति सांकाश्यसिद्धः, कांपिल्यसिद्धः, शुष्क आतप-
शुष्कः, छायाशुष्कः; पक्वः स्थालीपक्वः, कुंभीपक्वः; बंधः चक्रबंधः, वकुल... स्यैवायं सुपाकर-
४१ णप्रपंच; ध्वांक्षेण क्षेपे ध्वांक्षेण अर्थग्रहणं ध्वांक्षवाचिना सह क्षेपे वर्त्तते सप्तम्यंतं समस्य-
४३ ते तत्पुरुषश्च समासो भवति क्षेपे गम्यमाने तीर्थे ध्वांक्ष इव तीर्थध्वांक्षः; अनवस्थित इ-
त्यर्थः, तीर्थकाकः तीर्थवायसः; क्षेप इति किं तीर्थे ध्वांक्षस्तिष्ठति ४२ कृत्यैर्ऋणे सप्तमीति वर्त्तते
कृत्यप्रत्ययांतैः सह सप्तम्यंतं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ऋणे गम्यमाने यावय-
त्ययेन व्यच्यते मासेदेयं ऋणं मासदेयं संवत्सरेदेयं संवत्सरदेयं अह्नदेयं ऋणं ऋणग्रह-
णं चेति योगोपलक्षणार्थं इत्यापि समासो भवति पूर्वाह्णेगेयं साम प्रातरध्येयोनुवाकः, ऋण इति
किं मासे देया भिक्षा ४३ संज्ञायां संज्ञायां विषये सप्तम्यंतं सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समा-
सो भवति संज्ञा समुदायोपाधिः, तेन नित्य समास एवायं न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते अरण्येतिल-
काः, अरण्येमाषाः, वने किंशुकाः, वने बिल्वकाः, कूपेपिशाचकाः, हलदन्तात्‌ सप्तम्याः संज्ञायामि-
त्यलुक्‌ ४४ क्तेनाहोरात्रावयवाः अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तेन सह समस्यते
तत्पुरुषश्च समासो भवति पूर्वाह्णकृतं अपराह्णकृतं पूर्वरात्रकृतं अपररात्रकृतं अवयवग्र-
हणं किं अह्नि भुक्तं अभ्युदयेपि चेत्यौचित्यदभावेन एतत्‌ दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं ...त्यासि ४५ तत्र तत्रे-
त्येतत्‌ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति तत्रभुक्तं तत्रपीतं तत्रकृ-
तं तत्र सप्तम्यन्तेन ... तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ... क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्ते-
न एकपदे मैकरूप्यं च समासे त्वा भवति ४६ क्षेपे क्षेपे निंदा क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्ते-

नसुहृत्समसस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति अव्ययत्वेन कालस्थितं चापलमेतत्तु अस्य नवस्थितं
नवैनदित्यर्थः । उदकेविशीर्णं प्रवाहेमूत्रितं भस्मनिहुतं निष्फलया क्रियया तं न देवस्तुत्यते
तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यलुक् ४५ पात्रेसमितादयश्च समुदाया एव निपात्यन्ते पात्रेसमिता
दयः । क्षुब्धाः तत्पुरुषसंज्ञं भवति क्षेपेगम्यमाने ये चात्र क्तान्तेन तत्र समासा से वा पूर्वे मेव
सिद्धे पुनः पाठोयुक्तार्थे स्यादिपरिग्रहणार्थः । पूर्वपदाद्यपाकृतत्वं ये त्वन्ये स्यादिति युक्तारोहादिषु
हि पात्रेसमितादयश्चपेठ्यन्ते पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः । अवधारणेन द्वौ वा यो गम्यते पात्रेए
व समिताः । नपुनः क्वचित्कार्ये इति उदुम्बरमशकादिषु उपयमनादेपूः । मातरिपुरुष इति
प्रतिबिद्धसेचनेन पिण्डीशूरादिषु निरीक्षतया अवधूतकृतत्वात्पाकुनिगमार्थः पात्रेसमिताः । पा
त्रेबहुलाः । उदुम्बरमशकाः । उदुम्बरकृमिः । कूपकच्छपः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपा
नमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेने
र्दी । गेहेक्ष्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेधृष्टः । गेहेदृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः
गोष्ठेविजिती गेहेव्याडः । गोष्ठेतृप्तः । गोष्ठेधृष्टः । गोष्ठेदृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेवि
जिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेमेही गोष्ठेनर्दी गोष्ठेपटुः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिरिटिरा । कर्णेचुरचुरा
कर्णेकाकिकवधारणार्थः । येन समासोऽनेन भवति परमे पात्रेसमिता इति ४६ पूर्वकालैकसर्व
जरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन सुपूर्वपेति वर्तते तस्य विशेषणमेतत् पूर्वका
ल एक सर्व जरत्पुराण नव केवल इत्येते सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते त
त्पुरुषश्च समासो भवति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्य
पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् पूर्वकालः अपरकालेन समस्य
ते पूर्वस्नातानुलिप्तः कृष्टसमीकृतम् दग्धप्ररूढम् एक एकशाटी एकाभिक्षा सर्वदेवाः सर्वम
नुष्याः । जरन्नु जरद्गवः । जरद्धस्ती जरद्दाने जरद । पुराणपुरुषाः पुराणान्नं पुराणावसथं नवान्न
वान्नं नवावसथं केवलान्नं केवलावसथं समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः शाटी ४७ दिकसं

संख्येसंज्ञायां (समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः सूत्र्याः ४७ समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यते
मापेत्रन्ववर्तते दिग्वाचिनः सूत्र्याः संख्या सुसमानाधिकरणेन सुबन्तेन संज्ञायां विषये पूर्वेषु कामेषु शमी ग्राम
तत्पुरुषश्च समासो भवति । दिग्वाचिनः सूत्र्याः संख्या संज्ञायां विषये पञ्चाम्रम् ।, ४८ तद्धितार्थो
संज्ञा संख्यो पञ्चाम्रा सप्तर्षयः संज्ञायामिति किं उत्तरावृक्षाः पञ्च ब्राह्मणाः ।, समाहारे
त्तरपद समाहारे च दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तते तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे परतः समाहारे
चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते तत्पुरुषश्च समासो भवति दिक्
पूर्वस्यां शालायां भवः दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः पौर्वशालः, आपर
४ तावत्तद्धितार्थे, पूर्वस्यां शालायां प्रियः समासे दिक्शब्दो न संभवति संख्यातद्धितार्थे पाञ्चनापि
शालः, उत्तरपदे पूर्वशाला प्रियः समाहारे पञ्चपूली दशपू
ली, उत्तरपदे पञ्चगवधनो दशगवधनः, समाहारे चायं तत्पुरुषः समाहारे चाद्रये
ति । पञ्चकपालो दशकपालः, उत्तरपदे पञ्चगवधनो दशगवधनः, समाहारे च
पूली पञ्चकुमारि दशकुमारि ४९ संख्यापूर्वो द्विगुः तद्धितार्थे त्यादि पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपा
लः तद्धितार्थे नावत्पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, उत्तरपदे पञ्चना
वप्रियः समासः, सद्विगुसंज्ञो भवति सोद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् उत्तरपदे पञ्चना
लो दशकपालः, संख्यापूर्वो द्विगुरित्येतेनागतस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् द्विगोरिति ङीप्भव
वप्रियः नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति समाहारे पञ्चपूली दशपूली द्विगोरिति ङीप्भव
ति कुत्सितानि कुत्सनैः, कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति वैयाकरणखसूचिः
वचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति वैयाकरणखसूचिः पापादीनि विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः स्यात् ऽतः मीमांसक दु
र्दुरूढः, नालिकः, कुत्सितानीति किं वैयाकरणश्चौरः नह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते कुत्सने
वैयाकरणखसूचिः, निःप्रतिभः, याज्ञिककितवः, अयाज्ययाजनो तृष्णापरः, मीमांसक दु
र्दुरूढः, नालिकः, कुत्सितानीति किं वैयाकरणश्चौरः ५४ पापाणके कुत्सितैः, पापाणके कुत्सितैरभिधायिनो सह
तिति किं कुत्सितो ब्राह्मणः, पापाणके कुत्सितैः पापाणके कुत्सितार्थे विशेषणसमासे पापाणकयोः पूर्वनिपातः
योः पूर्वेण समासे परनिपातः, पापनापितः, पूर्वनिपातार्थः

[?]तो कुत्सितवचनैः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति पापनापितः पापकुलालः
गणककुलालः ५२ उपमानानि सामान्यवचनैः उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं उपमानवा
चीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं उपमानवाचीनि सुबन्ता
नि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति उपमानोपमेययोः
साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्या
मा देवदत्ता कुमुदश्येनी हंसगद्गदा न्यग्रोधपरिमण्डला उपमानानीति किं देवदत्ता श्या
मा सामान्यवचनैरिति किं फाला इव तण्डुलाः पर्वता इव बलाहकाः ५३ उपमितं व्या
घ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुप
मानवचनैः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्य
ते विशेषणविशेष्ययोरिति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः पुरुषो
व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंहः सामान्याप्रयोग इति किं पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः व्या
घ्रसिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक्ष वृष वराह हस्तिन कुञ्जर रुरु पृषत पुण्डरीक कलोवि
कआकृतिगणश्चायं तेनेदमपि भवति मुखपद्मं मुखकमलं करकिसलयं पार्थिवचं
द्र इत्येवमादि ५४ विशेषणं विशेष्येण बहुलं भेदकं विशेषणं तद्वाचि सुबन्तं विशेष्य
वाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते तत्पुरुष
श्च समासो भवति नीलोत्पलं रक्तोत्पलं बहुलवचनं व्यभिचारार्थं क्वचिन्नित्यसमास एव
कृष्णसर्पो लोहितशालिः क्वचिन्न भवत्येव रामो जामदग्न्यः व्यासः पाराशर्यः अर्जुनः का
र्तवीर्यः क्वचिद्विकल्पः नीलमुत्पलं नीलोत्पलं विशेषणमिति किं तक्षकः सर्पः विशेष्ये
णेति किं लोहिततक्षकः ५५ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च पूर्व
ऽपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्ते
न सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति पूर्वपुरुषः अपरपुरुषः प्रथमपुरुषः चरम
पुरुषः जघन्यपुरुषः समानपुरुषः मध्यपुरुषः अपमपुरुषः प्रथमपुरुषः चरमपु

रुषः जघन्यपुरुषः समानपुरुषः मध्यपुरुषः मध्यपुरुषः मध्यमपुरुषः वीरपुरुषः
पूर्वस्यैवायं प्रपंचो; ५६ श्रेण्यादयः कृतादिभिः; श्रेण्यादयः सुबंताः कृतादिभिः सा
मानाधिकरणैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं अश्रे
का णयः श्रेणयः कृताः; श्रेणीकृताः; एककृताः; श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः; च्व्यन्तानां
शि कुगतिप्रादयः इत्यनेन नित्यसमासः; श्रेणीकृताः श्रेणि एक पूग कुन्दम राशि विशिख नि
का चय निधन इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रवण वदान्य अध्यापक ब्राह्मण क्षत्रिय पटु पण्डित कुश
ल चपल निपुण कृपण श्रेण्यादि कृत मत मित भूत उक्त समाज्ञात समाम्नात
८५ त संभावित अवधारित निराकृत अवकल्पित; उपकृत कृतादिभिः समाख्या
नानञ् नञेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्तु क्तादिकं तुल्यं; ५७ क्तेन नञ्विशिष्टे
विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते नञ्विशिष्टेन नञ्
भवति कृतं च तदकृतं च कृताकृतं भुक्ताभुक्तं पीतापीतं उदितानुदितं तत्पुरुषश्च समासो
नैवम्भेदको मन्तव्यः; न तिङन्तेन जीवति किं खादति किं पिबति नवजेते नुडिटौ नञ् को त्यानु
ख्यानं कृतापकृतं भुक्तविभुक्तं पीतविपीतं गतप्रत्यागतं यातानुयातं कृतापकृतादीनामुपसं
पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादी
नामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः कुतपसौश्रुतः अजा
तौल्वलिः; ५८ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः; सत् महत् परम उत्तम उत्कृ
ष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति पूज्यमानैरिति उत्तम उत्कृ
पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते सत्पुरुषः महापुरुषः परमपुरुषः उत्तमपुरुषः उत्कृष्ट
पुरुषः; पूज्यमानैरिति किं उत्कृष्टो गौः कर्दमात्; ५९ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानं; वृन्दा
रकनागकुंजर इत्येते सह पूज्यमानवाचिभिः सुबन्तैः समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति पू
ज्यमानमिति विवचनात् वृन्दारकादयः पूज्यवचना गृह्यन्ते गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः गो
नागः गोकुञ्जरः अश्वकुञ्जरः पूज्यमानमिति किं सुषीमो नागः; ६० कतरकतमौ जातिपरिप्र
श्ने कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समानाधिकरणेन सह समस्येते तत्पुरुषश्च समा

सो भवति कतरः कठः कतरकठः कतमः कठः कतमकठः कतमः कालापः कतमकालापः ननु च
कतमशब्दः स्वाभाव्यात् जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः कतरशब्दो विसाहचर्यात् तदर्थं वृत्तिरे
व ग्रहीष्यते किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन एतत् देवदत्तः ६२ किं क्षेपे किमित्येतत् क्षेपे गम्यमा
ने सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति किं राजा यो न रक्षति किं सखा यो द्रुह्य
ति किं गौर्यो न वहति किम् क्षेपे इति समासो न भवति क्षेप इति किं को राजा पाटलिपु
त्रे ६३ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्याप
कधूर्तैर्जातिः उभयव्यञ्जना पोटेत्यभिधीयते गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा व
शा वन्ध्या वेहत् गर्भघातिनी बष्कयणी तरुणवत्सा पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्य
ते तत्पुरुषश्च समासो भवति इभपोटा इभयुवतिः अग्निस्तोकः उदश्वित्कतिपयं गोगृ
ष्टिः गोधेनुः गोवेहत् गोवष्कयणी कठप्रवक्ता कठश्रोत्रियः कठाध्यापकः कठधूर्तः जाति
रिति किं देवदत्तः प्रवक्ता धूर्तग्रहणमकुत्सनार्थं ६४ प्रशंसावचनैश्च जातिरिति वर्त्तते जा
तिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति रूढिशब्दाः प्रशंसा
वचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयः तेषां विशेष्यलिङ्गत्वेन अन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपा
दाना एव समानाधिकरणा भवन्ति गोप्रकाण्डं गोमतल्लिका अश्वमतल्लिका गोमचर्चिका ग
ुव मचर्चिका जातिरिति किं कुमारी मतल्लिका ६५ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः यु
वन्शब्दः समानाधिकरणैः खलत्यादिभिः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति जरतीभिरि
त्यादिभिः समानाधिकरणे जातिचेदिकं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थं युव
तिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः युवा खलतिः युवखलतिः युवतिः खलती युवखलती युवा पलितः युवपलितः युवतिः पलिता यु
वपलिता युवा वलिनः युववलिनः युवतिर्वलिना युववलिना युवा जरन् युवजरन् युवति
र्जरती युवजरती ६६ कृत्यतुल्याख्या अजात्या कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजाति
वचनेन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति भोज्योष्णं भोज्यलवणं पानीयशीतं तुल्यश्वे
तः तुल्यमहान् सदृशश्वेतः सदृशमहान् अजात्येति किं भोज्य ओदनः ६७ वर्णो
वर्णेन वर्णवाचि सुबन्तं वर्णवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च स

सो भवति कृष्णसारंगः लोहितसारंगः कृष्णशवलः लोहितशवलः अवदातशोणः कृ
ष्णसारंगः समुदायेवर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ६७ कुमारः श्रमणादिभिः कुमारश्र
मणा श्रमणादिभिः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति योत्र स्त्रीलिंगाः पठ्यंते श्रमणा
प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिंग एव कुमारशब्दः समस्यते येतु पुंल्लिंगा
अध्यापकोभिरूपकः पंडित इति तैरुभयथापि प्राप्नोति यदि कश्रमणोलिंगविशिष्टस्यापि ग्रह
णं भवति कुमारीश्रमणा कुमारश्रमणा कुमारप्रव्रजिता श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भि
का णी तापसी दासी बंधकी अध्यापकः अभिरूपकः पंडितः पटुः मृदुः कुशल चपल निपुण ६७ च
४६ तुष्पादो गर्भिण्या चतुष्पाद्वाचिनः सुबंता गर्भिणीशब्देन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भ
वति गोगर्भिणी अजगर्भिणी चतुः जातिरिति वक्तव्यं इह मा भूत् कालाक्षी गर्भिणी स्वस्ति
५ मती गर्भिणी चतुःपाद इति किं ब्राह्मणी गर्भिणी ६७ मयूरव्यंसकादयश्च समुदाया एव निपा
त्यंते मयूरव्यंसकादयः शब्दाः तत्पुरुषसंज्ञो भवति चकारो वधारणार्थः परमंमयूरव्यंस
क इति समासांतरं न भवति मयूरव्यंसकः छात्रव्यंसकः कांबोजमुंडः यवनमुंडः छंदसि हस्ते
गृह्य पादेगृह्य पादेगृह्य लांगूलेगृह्य पुनर्दाय एहीडं वर्त्तते यदा चेयं एहीडं एहियवं वर्त्तते
एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्विती
या अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रोहिकर्दमा अपेहिकर्दमा प्रोहि
कर्दमा प्रोहकर्दमा उद्धरचूडा आहरवनिता आहर उच्चा उच्चं उच्चनीचं आचोपचं आचप
राचं निश्चप्रचं अकिंचनं सकिंचनं स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितः प्रोष्यपा
पीयान् उत्पत्यपाकिता निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्राणा साइह पंचमी इह द्विती
या जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति जहिजोडः उज्जहिजोडः उज्जहिस्तंबः
आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता आ
हरनिवपा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिंधिलवणा छिंधिविचक्षणा पचप्रकूटा अविहित
लक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ५८ इति काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथ
मः पादः ॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अव

यश्चैतद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः ; सामर्थ्यादेकदेशवचनाः ; सम
स्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति एकाधिकरणग्रहणं एकदेशिनो विशेषणं एकं चेद
धिकरणं एकद्रव्यमेकदेशि भवति षष्ठीसमासापवादोयं योगः ; पूर्वं कायस्य पूर्वका
यः ; अपरकायः ; उत्तरकायः ; एकदेशिनेति किं पूर्वं नाभेः कायस्य एकाधिकरणे इति किं
पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व कथं मध्याह्नः ; सायाह्न इति संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञा
पनात् सर्वेण एकदेशिनास्ति समासो भवति अर्द्धं नपुंसकं ; एकदेशिनैकाधिकर
णे इति वर्तते समप्रविभागे अर्द्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः तस्येदं ग्रहणं अर्द्धमि
त्येतन्नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति
षष्ठीसमासापवादोयं योगः ; अर्द्धं पिप्पल्याः ; अर्द्धपिप्पली ; अर्द्धं कोशातक्याः ; अर्द्धको
शातकी नपुंसकमिति किं ग्रामार्द्धः नगरार्द्धः ; एकदेशिनेत्येव अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य देव
दत्तेन समासो न भवति एकाधिकरण इत्येव अर्द्धं पिप्पलीनां २ द्वितीयतृतीयचतुर्थ
तुर्याण्यन्यतरस्यां एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेश
ष्ठीसमासापवादोयं योगः ; अन्यतरस्यांग्रहणान्नु सोपि भवति पूरणेति प्रतिषेधश्चा
त एवान्यतरस्यांग्रहणमपर्याप्तन्यपूर्वे तैते षष्ठीसमासापवादोयं योगः ; अन्यतरस्यां
ग्रहणान्नु सोपि भवति पूरणेति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणात् सामर्थ्यान्न पूर्वनि
ते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते त
त्पुरुषश्च समासो भवति द्वितीयं भिक्षायाः ; द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयं वा तृतीयं भिक्षा
याः ; तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं वा चतुर्थं भिक्षायाः ; चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थं वा तुर्यं
भिक्षायाः ; तुर्यभिक्षा भिक्षातुर्यं वा एकदेशिनेत्येव द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य एकाधि
करण इत्येव च द्वितीयं भिक्षाणां ३ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया एकदेशिनैकाधिकरण इति नि
वृत्तं द्वितीयासमासे प्राप्तापेवचनमिदं विधानसामर्थ्यात् सोपि भवति प्राप्तापन्ने इत्ये

ते। द्वितीयान्ते समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः।
जीविकाप्राप्त इति वा आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः। जीविकापन्न इति वा।
का कालाः परिमाणिना परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सा
द्विमप्यन्तं परिमाणवचना। कालद्विकाः समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति षष्ठीस
मासोऽविषये योगारंभः। मासो जातस्य मासजातः। संवत्सरजातः। द्व्यहजातः। त्र्यहजातः।
५ नञ्। नञ् सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति
४६ न ब्राह्मणः अब्राह्मणः। अवृषलः। ६ ईषदकृता। ईषदित्ययं तु कृदन्तेन सुपा
सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यं ईषत्पिंगलः।
ईषद्विकारः। ईषत्कडारः। ईषदुन्नतः। ईषत्पीतः ईषद्रक्तः गुणवचनेनेति किंके ईष
द्गार्ग्यो न भवति राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः पशुपादः कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति व
क्तव्य इध्मव्रश्चनः पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते प्रतिपदविधाना च षष्ठी न
समस्यते इति वक्ष्यति तस्याः प्रपुरस्तादपकर्षः। ७ याजकादिभिश्च पूर्वेण समासः सि
द्ध एव तस्य केत्तरिवेति प्रतिषेधप्राप्तो वचनमिदं प्रतिप्रसवार्थं याजकादिभिः। सह ष
ष्ठी समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः। याजक पूजक
परिचारक परिवेषक स्नापक अध्यापक उत्सादक उद्वर्तक होतृ पोतृ भर्तृ रथगण
कः पत्तिगणक तन्नेभिश्च गुणैः षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यं चन्दनगन्धः। कपित्थरसः। गु
णान्तरेणापि लोपश्चेति वक्तव्यं सर्वेषां श्वेततरः। सर्वश्वेतः। एवं सर्वेषां महत्तरः सर्व
महान्। निर्धारणे प्रतिषेधप्राप्तो वचनमिदं सर्वश्वेता गौः। एतन्निर्धारणपूर्वेण समा
से प्राप्ते प्रतिषेधार्थमुच्यते निर्धारणषष्ठी सा न समस्यते जातिगुणक्रियाभिः। मनु
पो यादेकदेशस्य पृथक्करणानि निर्धारणं जातियो मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः। कृष्णा गवां संप

पञ्चनीरन्नमाः श्रावकनाद्या गानां कृष्णा युतमः प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इ
ति वक्तव्यम् सर्पिषो ज्ञानं मधुनो ज्ञानं ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इति षष्ठी १० पूरणगुणसु
हितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यस
मानाधिकरणैः इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते अर्थग्रहणं प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन स्व
रूपविधिर्न भवति पूरण छात्राणां पञ्चमः छात्राणां दशमः गुण बलाकायाः शौक्ल्यं का
कस्य कार्ष्ण्यं सुहितार्थाः फलानां सुहितः फलानां तृप्तः सत् ब्राह्मणस्य कुर्व
न् ब्राह्मणस्य कुर्वाणः अव्यय ब्राह्मणस्य कृत्वा ब्राह्मणस्य हृत्वा तव्य ब्राह्मणस्य कर्त
व्यं तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव ब्राह्मणकर्तव्यं समानाधिकरण शुकस्य मा
राविपस्य राज्ञः पाटलिपुत्रस्य पाणिनेः सूत्रकारस्य किं च स्यात् पूर्वनिपातनियमात् तदानि
योगतो विशेषणस्यैव ११ क्तेन च पूजायाम् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने विहितस्य प्र
रणं पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थं क्तो यः पूजायां विहितः तेन षष्ठी न समस्यते राज्ञां मतः
राज्ञां बुद्धः राज्ञां पूजितः पूजायामिति किं छात्रस्य हसितं छात्रस्य हसितं १२ अधिकरणवाचि
ना च अधिकरणवाचिना च क्तेन षष्ठी न समस्यते इदमेषामासितं इदमेषां यातं इदमेषां भुक्तं १३ कर्म
णि च कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते उ
भयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी विहिता तस्या ग्रहणं आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेन रोच
ते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन विचित्रा हि सूत्रस्य कृ
तिः पाणिनिना १४ तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणं कर्तरि या षष्ठी सा तृचा
अकेन च सह न समस्यते भवतः शायिका भवतः आसिका भवतो गामिका तृचकर्त्रे चवि

धीयते तत्र योगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति तस्मात्तृच्च ग्रहणम् तृजकार्थं कर्त्तरीति किं इक्षु
भक्षिकां मे धारयसि ॥ कर्त्तरि च ॥ कर्त्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते समर्था
का दकस्य विभूषणार्थं कर्त्तृग्रहणम् इतरत्राव्यभिचारात् अकस्य षष्ठी घुञ्जमेता च तृस्य भर्त्ता
ष्ठि ननु मे तृजकौ याजकादिषु पठ्यते संबंधिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् अके
का नुच्चत्वापि ओदनस्य भोजकः सक्तूनां पायकः ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ नेति निवृत्तं मि
त्यं समासो विधीयते क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भ
१ एवति इच्च क्रीडाजीविकयोः नोलीत्यकः एवोपादीयते उद्दालकपुष्पभंजिका वारणपुष्प
प्रचायिका जीविकायां दंतलेखकः चाखलकः ॥ क्रीडाजीविकयोरिति किं ओदनस्य भोज
कः ॥ १८ कुगतिप्रादयः ॥ नित्यमिति वर्त्तते कुशब्दो व्ययं गृह्यते गत्यादिसाहचर्यान्न कुत्स
वचनः ॥ कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भ
वति कुत्सितः पापार्थे कुपुरुषः ॥ गतिः ॥ ऊरीकृत्य उररीकृत्य उररीकृतं यदूरीकरोति प्रादयः
दुर्निंदायां दुःपुरुषः स्वतीपूजायां सुपुरुषः अतिपुरुषः आङीषदर्थे आपिंगलः प्रा
यिकं चैतत् उपाधिवचनेन मन्यत्रापि हि समासो दृश्यते कोष्णकदुष्ण दुः कृतं सुप्रात
प्रातिसुतं आवक्षमिति प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रांतेवासी
अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अतिक्रांतः खट्वां अतिखट्वः अतिमालः अवादयः क्रुष्ट
ाद्यर्थे तृतीयया अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः वसंतः पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या
परिग्लानो ध्ययनाय पर्यध्ययनः अलं कुमार्यै अलंकुमारिः निरादयः क्रांताद्यर्थे पंच
म्या निः क्रांतः कौशांब्या निःकौशांबिः निर्वाराणसिः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं च वाससी इव प्रादिप्रसंगे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्त

ष्ठा । वर्त्तं प्रतिविधेयोऽनेनेति विद्यात् साधुर्देवदत्तो मातरं स्मरति ॥ १८ उपपदमतिङ् ॥ नित्यमिति वर्त्त-
ते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति कुं-
भकारो नगरकारः अतिङिति किं एधानाहारको व्रजति ननु च सुप् सुपेति वर्त्तते न चात्र
लिङः प्रसङ्गः एतज्ज्ञापयति एतद्योगयोगयोः न सुप् सुपेति संबध्यते इति तेन गतिकारकोप-
पदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः [illegible] उपपदं भवति अपूर्वको
तीधनुर्ज्ञीतो ॥ १९ अमैवाव्ययेन पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनं अव्ययेनोपपदस्य
यः समासः सोऽमैव नान्येन स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते संपन्नकारं भुङ्क्ते लवणाकारं भुङ्क्ते अमैवेति
किं कालसमयवेलासु तुमुन् कालो भोक्तुं समयो भोक्तुं एवकारकरणं उपपदविशेषणा-
र्थं अमैव यत्तुल्यविधानं उपपदं तस्य समासो यथा स्यात् अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं
तस्य मा भूत् अग्रे भुक्त्वा अग्रे भोजं २० तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् अमैवेत्यनुवर्त्तते उपपदं
तृतीयाप्रभृतीनि यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेनान्यतरस्यां समस्यन्ते
तत्पुरुषश्च समासो भवति उभयत्र विभाषेयं यदमैव तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा अव्यये
यथा च पदं तृतीयाप्रभृतीति यान्यमा चान्येन च तुल्यविधानानि तस्य [illegible] उच्चैः कारं
[illegible] मित्रेणाख्यातेवानं [illegible] मूलकोपदंशं भुङ्क्ते २१ क्त्वा च अमैवेति पूर्वयोगे
नैवेत्येव पर्यायादिवचनेऽपि फलमेतदेव पर्याप्तोऽभोक्तुं प्रभुर्भोक्तुं [illegible] तृतीयाप्रभृतीनि उपपदानि
[illegible] तेनान्यत्र न प्राप्तो नीति वचनमारभ्यते क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीनि
[illegible] अन्यतरस्यां समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा [illegible] अव्ययेन अलं कृत्वा खलु कृत्वा २२
[illegible] इति क्त्वा प्रत्ययः समासप्रतिषेधे तृतीयाप्रभृतीनि [illegible] भवति [illegible] यत्र
[illegible] बहुव्रीहिः उपयुक्तो पदन्यः [illegible] समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति [illegible] इति
[illegible] समासो नो [illegible] वक्ष्यति अनेकमन्यपदार्थे चित्रगुः शबलगुः [illegible] २३ अनेकमन्यपदार्थे [illegible]
किं [illegible] बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहौ [illegible]

नेकं सुबन्तं अन्यपदस्यार्थे वर्त्तमानं समस्यते बहुव्रीहिश्च समासो भवति प्रथमार्थमे
कं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रा
मः ऊढरथोऽनड्वान् उपहृतपशुः रुद्रः उद्धृतौदना स्थाली चित्रगुर्देवदत्तः वीरपुरु
का षको ग्रामः प्रथमार्थे तु न भवति वृष्टे देवे गतः अनेकग्रहणं किं बहूनामपि यथा स्यात्
क्रीमु सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति बहु
काव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यं व्याधिकरणानां मा भूत् पञ्चभिर्भुक्तमस्य अव्यया
नां च उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च कण्ठेस्थितः का
५९ लो यस्य कण्ठेकालः उरसिलोमा उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः समुदाय
विकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यं केशानां समाहारः चूडा अस्य केशचू
डः सुवर्णस्य विकारो अलंकारो अस्य सुवर्णालंकारः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः नञोऽस्त्यर्थानां बहु
व्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च अविद्यमानः पुत्रो अस्य अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः अवि द्य
मानभार्यो अभार्यः सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनं अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी अस्त्यादयो निपाताः
२४ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये संख्येयेयासे व्याववर्त्तते तया सह अव्ययादयः
सन्नाधिकसंख्याः समस्यन्ते बहुव्रीहिः समासो भवति अव्यय उपदशाः उपविंशाः उपत्रिं
शाः आसन्नदशाः आसन्नविंशाः आसन्नत्रिंशाः अदूरदशाः अदूरविंशाः अदूर
त्रिंशाः अधिकदशाः अधिकविंशाः अधिकत्रिंशाः संख्या द्वित्राः त्रिचतुराः त्रिदशाः संख्ये
ये इति किं पञ्चब्राह्मणाः अव्ययासन्नादूराधिक संख्या इति किं ब्राह्मणाः पञ्च संख्येय इति किं
अधिका विंशतिर्गवां २५ दिङ्नामान्यन्तराले दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये स
मस्यन्ते बहुव्रीहिश्च समासो भवति दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दक्षिणपू
र्वा दिक् पूर्वोत्तरा पश्चिमोत्तरा पश्चिमदक्षिणा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव
नामग्रहणं रूढ्यर्थं इह मा भूत् ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशो यदन्तरालं इति २६ तत्रेतेन्द

सेति सरूपेषु देते नेतिच रतीयांते इदमित्यो। तास्मिन्नर्थे समस्यन्ते बहुव्रीहिश्च समा
सो भवति इति कारणमन्तश्चोदि वक्ता लौकिकमर्थमनुसारयति। ततो ग्रहणमेव
स्मा कर्मव्यतिहारे युद्धं च समासार्थ इति सर्वत्र मा तत्तेति तिदिग्ग्रहणं युद्धं चेन भवति केशोषु
ति यत्नेनेति त्रिदिग्ग्रहणं युद्धाच भवति यदि दामिति कचाकचि दण्डादण्डि प्रहृत्य प्रवृत्ते दण्ड
चकेषु च गृहीत्वा युद्धं वृत्तं केशाकेशि कचाकचि दण्डादण्डि ससासान्तं सुचावाय अन्ये त्वामावि
दण्डि मुष्टामुष्टि इच कर्मव्यतिहारे इति इचु सः समासान्तं मुष्टामुष्टि दण्डादण्डि प्रवृत्तं युद्धं
इत्युपते इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं सरूपग्रहणं किं हलेश्च मुसले च प्रवृत्य पूर्वतेषु
दण्डे तेने सहेति तुल्ययोगे नेत्यनेन सह तुल्ययोगे वचने मानं तेनेति तृतीया
यो तेन सह समस्यन्ते बहुव्रीहिः समासो भवति सपुत्रेण गतः सच्छात्रः सक
सेकर्म तुल्ययोग इति किं सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी विद्यमाने इत्यन्ये वहुत्य
त्रैर्भारं वहति तुल्ययोगेऽपि किं सहकर्मकः सलोमकः सपक्ष इति नच तेन तुल्ययोगो गम्यते किं
मस्ति विद्यमानता प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणं अन्यत्रापि समासो दृश्यते यथा
र्थः अनेकमिति वर्त्तते अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते द्वन्द्वसंज्ञकश्च स
मासो भवति समुच्चयो न्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति चार्थाः। तत्र समुच्चयान्वाच
ययोः असामर्थ्यान्नास्ति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च विधीयते धवखदिरौ अन्यत्रैव
श्च प्लक्षन्यग्रोधौ धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः। वाक् च त्वक् च वाक्त्वच
वाग्दृषदं छत्रोपानहम्। धवे चेत्ये च माधवः। अर्थस्य समासे पूर्वं समासान्त इति वर्त्तते अप
सर्जनं संज्ञकं समासे पूर्वं वक्तव्यं पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं नियमो हि स्याः
तृ विनीयाकष्टे श्रितो। तृतीया पूर्वकलापेऽ च तद्यो यूपदारु वा दाह पंचमी चकेमंय

काशिका

श्रीराजपुरुषः। सप्तमी शौण्डैः। सू० राजदन्तादिषु परं। पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगा-
र्थं वचनं। राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यं। न केवलं उपसर्जनस्यान्यस्यापि यथा-
देशलक्षणं विहितपूर्वनिपातस्य परनिपातो विधीयते। दन्तानां राजा राजदन्तः। वन-
स्याग्रे अग्रेवणं। निपातनादलुक्। राजदन्तः। अग्रेवणं। लिप्तवासितं। नग्नमुषितं। सि-
क्तसंमृष्टं। मृष्टलुञ्चितं। अवक्लिन्नपक्वं। अर्पितोप्तं। उप्तगाढं। पूर्वकालस्य परनिपा-
५० तः। उलूखलमुसलं। तण्डुलकिण्वं। दृषदुपलं। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकं। अ-
वन्त्यश्मकं। शूद्रार्यं। स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवं। दारगवं। शब्दार्थौ। ध-
र्मार्थौ। अनियमश्चात्रेष्यते। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। अर्थकामौ। [illegible]
[illegible] इति। वैकारिमतं। गजवाजं। गोपालधानीपूलासं। ककरण्डं। स्थूलपूलासं।
उशीरबीजं। सिञ्जास्थं। चित्रास्वाती। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती। जायाया जं-
भावो दंभावश्च निपात्यते। पुत्रपती। पुत्रपशू। केशश्मश्रू। शिरोबीजं। सर्पिर्मधुनी। म-
धुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ। सू० द्वन्द्वे घि। पूर्वमित्यनुवर्तते। द्वन्द्वस-
मासे घिसंज्ञं पूर्वं प्रयोक्तव्यं। पटुगुप्तौ। द्वन्द्वे समासे सर्वोपसर्जनत्वात्पर्यायेण प्राप्ते
वचनं। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः। शेषेष्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृदवः।
द्वन्द्व इति किं। विस्पष्टपटुः। सू० अजाद्यदन्तं। द्वन्द्व इति वर्तते। अजाद्यदन्तं द्वन्द्वे
समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यं। उष्ट्रखरं। उष्ट्रशशकं। बहुष्वनियमः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्ररथाश्वाः। घ्यन्ता-
जाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। तपरकरणं किं। अश्वावृषौ। वृषाश्वौ। [illegible]
[illegible] अल्पाच्तरं। अल्पाच्तरं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यं। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्ष-
न्यग्रोधौ। धवखदिरपलाशाः। बहुष्वनियमः। शङ्खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशङ्खदुन्दुभयः। ऋतुनक्ष-
त्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। चित्रा-

स्वाती कृत्तिकारोहिण्यौ संमार्गान्तरात्मणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः हेमंत समानाक्षराणामिति
किं ग्रीष्मवसंतौ लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति कुशकाशं शरच्छ्रीजं अभ्यर्हितं च मातापित
रौ श्रद्धामेधे दीक्षातपसी वर्णानामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः सम्मानाद
नाणामिति पत्रनाम्नीति भ्रातुश्च ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ संख्याया अल्पीयस्याः द्वि
त्राः त्रिचतुराः नवतिशतं सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ सर्वोपसर्जनत्वादनियते
ऽनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनं सप्तम्यंतं विशेषणं च बहुव्रीहौ समासे पूर्वं प्रयो
क्तव्यं कंठेकालः उरसिलोमा विशेषणं चित्रगुः शबलगुः सर्वनामसंख्ययोरुपसं
ख्यानं सर्वश्वेतः सर्वशुक्लः सर्वकालः द्विशुक्लः द्विकृष्णः अन्यतरो एव मिथः संख्याभोऽल्पी
यस्याः पूर्वनिपातः द्व्यन्याः त्र्यन्याः वा प्रियस्य गुडप्रियः प्रियगुडः
सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परत्वं चेत् गडुकंठः गडुशिराः वा यो वहे गडुः प्राप्तस्य
वा बाधा व्याप्त्या यादृच्छिकनिष्ठा निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं कृतकटः भिक्षितभिक्षः
अवमुक्तोपानत्कः आहूतस्व ब्राह्मणः ननु विशेषणमेवात्र निष्ठा नैष नियमो विशेष
णविशेष्यभावो स्व विवक्षानिबंधनत्वात् कृतकटश्च मनेनेति चापि ग्रहीतव्यं निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परत्वं चेत् सारंगदग्धी पलाण्डुभक्षिती मासजातः
सुखजातः सेवगन्तुजातः कष्टकृतः कटः अकोदनः प्राप्तस्य वा बाधा व्याप्त्या बहुव्रीहि
वाहिताग्न्यादिषु निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्पोच्यते आहिताग्न्यादिषु निष्ठांतं वा पूर्वं प्रयोक्तव्यं आ
हिताग्निः अग्न्याहितः प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा सप्तम्यो भवत इति वक्तव्यं अस्युद्यतो दंडपाणिः कथं
उद्यतगदः उद्यतासिः प्राप्तस्य वा बाधा व्याप्त्यर्थो आहिताग्निः जातपुत्रः जातश्मश्रुः तैलपीतः घृतपी
तः ऊढभार्यः गतार्थः आकृतिगणोऽयं तेन गडुकंठप्रभृतयः द्वंद्वे इत्येव दृष्टव्याः नञ्तत्पुरुषात् कर्मधारय

गुणशुक्लानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते कडारादयः शब्दाः कर्म्मधारये
समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः कडार गडुल काण खञ्ज कुण्ठ
का खेलड खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्गल तनु वटरः कर्म्मधारय इति किं कडारपुरुषो ग्रामः इ
शि ति काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः अनभिहिते अनभिहित इत्यधिकारो
को वेदितव्यः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यं अनभिहिते तूक्तेक
र्मादौ विभक्तिर्भवति केनानभिहिते तिङ्कृमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम् अ
नभिहिते तूक्ते कर्मादौ विभक्तिर्भवति केनानभिहिते तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यान
५८ वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया कटं करोति ग्रामं गच्छति अनभिहित इति किं तिङ् क्रियते कटः कृ
त कृतः कटः तद्धित शतेन क्रीतः शत्यः शातिकः समासः प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको
ग्रामः परिसंख्यानं किं कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं बहुषु बहुवचनं इत्येवमादिना सं
ख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा तत्र विशेषणानामपि द्वारं स्यात् अनभिहिते कर्मा
द्यश्च चेष्टा कर्त्रादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति १ कर्मणि द्वितीया द्वितीयादयः शब्दाः पूर्व
वार्थे सुप्त्रिकेषु स्मर्यन्ते तैरेवात्र व्यवहारः कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभ
क्तिर्भवति कटं करोति ग्रामं गच्छति उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्ते
षु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उभयतो ग्रामं सर्वतो ग्रामं धिक् देवदत्तं उपर्युपरि ग्रामं अधोऽधो ग्रामं
अध्यधि ग्रामं अभितः परितः समया निकषा हा प्रति योगेषु च दृश्यते अभितो ग्रामं परितो ग्रामं नि
कषा ग्रामं हा देवदत्तं बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् २ तृतीया च होश्छन्दसि कर्मणीति वर्त्तते द्विती
यायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते चकाराद्द्वितीया च भवति छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृती
याविभक्तिर्भवति । द्वितीया च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति यवागूमग्निहोत्रं जुहोति छन्दसीति किं
यवागूं जुहोति ३ अन्तरान्तरेणयुक्ते द्वितीया स्यात् अन्तरान्तरेण शब्दौ निपातौ साहच
र्यात्परिगृह्येते ताभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति षष्ठ्यपवादो योगः तेत्रान्तरा त्वां मध्ये मध्ये

प्रधानमाचष्टे अन्तरेण मावल्लुन्तत्र विना एँच अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः; अन्तरेण त्वां
च मां च कमण्डलुः; अन्तरेण पुरुषकारं किंचिन्न लभ्यते युक्तो गुरुणा। किं अन्तरा तक्षशि
ला च पाटलिपुत्रं च सुघ्नस्य प्राकारः। ७ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ कालशब्देभ्योध्वशब्देभ्य
श्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन काला
ध्वनोः संबन्धोत्यन्तसंयोगः; मासमधीते संवत्सरमधीते मासं कल्याणी संवत्सरं कल्याणी
मासं गुडधानाः; संवत्सरं गुडधानाः; क्रोशमधीते योजनमधीते क्रोशं कुटिला नदी योज
नं कुटिला नदी क्रोशं पर्वतः; योजनं पर्वतः; अत्यन्तसंयोगस्येति किं मासस्य द्विरधीते
अपवर्गे; फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः; अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसं
योगे तृतीया विभक्तिर्भवति मासेनानुवाकोधीतः; संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः; क्रोशे
नानुवाकोऽधीतः; योजनेनानुवाकोऽधीतः; कर्तव्यावृत्तौ तु फलसिद्धेरभावान्न तृती
या न भवति मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः; द्विसप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये काला
ध्वनोरिति वर्तते कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः;
अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे भोक्ता द्व्यहाद्भोक्ता कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः; इहस्थोऽयं
मिष्वासः; क्रोशे लक्ष्यं विध्यति क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति कर्तृकर्मणोः; कारकयोः; कर्मापादान
योः; कर्मणीति कर्मणि यो वा मध्ये क्रोशः; संख्यानानुदेशो न भवति अस्य चानुकर्मप्रवचनी
ययुक्ते द्वितीया कर्मप्रवचनीये युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति अनुकल्पस्य स्वलिङ्गमनुप्राव
र्षत् अनु अगस्त्यं सन्त्यासि चन्द्रजाः; यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी कर्मप्रवचनीय
युक्ते इति वर्तते यस्मादधिकं तत्र यस्य चेश्वरवचनं तत्कर्मप्रवचनीये युक्ते तत्र सप्तमीवि
भक्तिर्भवति उपखार्यां द्रोणः; उपनिष्के कार्षापणं यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयो
रपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः; अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः; द्विती
यापवादो योगः; ५ पञ्चम्यपाङ्परिभिः; अपपरी वर्जने; कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते पञ्चमी
विभक्तिर्भवति अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः; आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः; परित्रिगर्तेभ्यो वृ

ष्टो देवः आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः अपेन साहचर्यात्परे
र्वर्जनार्थस्यैव ग्रहणं लक्षणादिषु न भवति वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् १० प्रतिनि
का धिप्रतिदाने च यस्मात् मुख्यस्सदृशः प्रतिनिधिः दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानं यस्मात्प्र
का तिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पंचमी विभक्तिर्भवति अभिमन्यु
शि रर्जुनतः प्रति प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति; माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति ननु प्र
का तिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते ननु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने संबंधसंब
धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि गत्यर्थानांधा
५२ तूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पंदक्रियाणां कर्मणि कारके द्वितीयाचतुर्थ्यौ विभ
क्ती भवतः; ग्रामं गच्छति ग्रामं गच्छति ग्रामाय गच्छति नगरं व्रजति नगराय व्रजति गत्यर्थ
ग्रहणं किं उदनं पचति कर्मणीति किं अश्वेन व्रजति चेष्टायामिति किं मनसा पाटलिपु
त्रं गच्छति अनध्वनीति किं अध्वानं गच्छति अध्वन्यपि ग्रहणं पंथानं गच्छति मार्गं गच्छति
आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः आस्थितः संप्राप्तः संक्रांत उच्यते यच्च उत्पथेन पंथानं ग
च्छति तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या अध्वनं गच्छति पंथं गच्छति । द्वितीयाग्रहणं किं न चतु
र्थ्येव विकल्पेन अपवादविषये पि यथा स्यात् ग्रामं गंता ग्रामाय गंता कृद्योगलक्ष
णा षष्ठी न भवति १२ चतुर्थी संप्रदाने संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति उपाध्याया
य गां ददाति माणवकाय भिक्षां ददाति देवदत्ताय रोचते पुष्पेभ्यः स्पृहयति चतुर्थीविधा
ने तादर्थ्य उपसंख्यानं यूपाय दारु कुंडलाय हिरण्यं रंधनाय स्थाली अवहननायोलूखल
क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या मूत्राय कल्पते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नं क्लृ
पीत्यपेक्षितं मूत्राय संपद्यते यवागूः मूत्राय जायते यवागूः उत्पातेन ज्ञाप्यमाने च
तुर्थी वक्तव्या वाताय कपिला विद्युत् आतपायातिलोहिनी पीता वर्षाय विज्ञेया दु
र्भिक्षाय सिता भवेत् इत्यादि हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या गोभ्यो हितं ब्राह्मणाय हितं
न १३ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य सोयं क्रियार्थोपप

दस्य चास्याविनो व्रज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । क्रिती
यापदादेर्योगः । एधेभ्यो व्रजति फलेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किं प्रविश पिण्डीश्र
विशतर्पणं भक्षिरन्नस्थाली न तु क्रियार्थोपपदः कर्मणीति किं एधेभ्यो व्रजति शकटेन
स्थानिन इति किं एधानाहर्तुं व्रजति ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् तुमुना समानार्थस्तुमर्थः
तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति भाववचनाश्चे
ति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं पाकाय व्रजति त्यागाय व्रजति भूतये व्रजति संपत्तये व्रज
ति तुमर्थादिति किं पाकस्त्यागो रागः भाववचनादिति किं कारको व्रजति ॥ नमः स्वस्ति
स्वाहा स्वधालंवषड्योगाच्च नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी वि
भक्तिर्भवति नमो देवेभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यः स्वाहाग्नये स्वधा पितृभ्यः अलं मल्लो मल्लाय
अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं प्रभुर्मल्लो मल्लाय शक्तो मल्लो मल्लाय वषडिन्द्राय वषडि
न्द्राय चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः तेनाशीर्विवक्षायामपि चतुर्थी वापि स्याच्चतुर्थ्ये
वं भवति स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यो भूयात् ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु
मन्यतेः कर्मणि मन्यकर्मणि के मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भव
ति अनादरे गम्यमाने अनादरस्तिरस्कारः न त्वां तृणं मन्ये न त्वां तृणाय मन्ये न त्वां बु
सं मन्ये न त्वां बुसाय मन्ये न त्वां तृणं मन्ये मन्यतिग्रहणं किं न त्वां तृणं चिन्तयामि वि
कर्मणि दैवं कः किमर्थः न त्वां तृणं मन्ये मनु अवबोधने अनादर इति किं अनुमाने दृषदं
मन्ये मन्यकार्यमुक्तबुद्धल यथा यात्रासु तं मन्ये यस्य मानात्तन्नपनुपति अप्राणिष्विति किं न
त्वां शृगालं मन्ये यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यं व्यवस्थितविभाषा च विज्ञे
या न त्वां नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नावं मन्ये न त्वामन्नं मन्ये यावन्न भुक्तं श्राद्धं प्राणि
ष्वमत्र न त्वां काकं मन्ये न त्वां शृगालं मन्ये इह चतुर्थी न भवति न त्वां श्वानं मन्ये
न त्वां शुने मन्ये युष्मदः कस्मान्न भवति एतदर्थादिकिमर्थानीतेः कर्मणो व्यवस्थितविभाषात्वे

नान देवेन भवति १७ कर्तृकरणयोस्तृतीया कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्ति-
र्भवति देवदत्तेन कृतं यज्ञदत्तेन कृतं करणे दात्रेण लुनाति परशुना छिन-
का त्ति तृतीया विधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीयः
प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरणः गार्ग्योस्मि गोत्रेण समेन धावति विषमेण धा-
त्रि वति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति पंचकेन पशून् क्रीणाति १८ सहयुक्तेऽप्रधाने सहार्थेन यु-
क्ते प्रधाने तृतीया दि सं बंधः; तु कृतेनो चयुते पुत्रस्य तृतीयमाना इति तस्या प्राधान्यं स-
५२ हार्थेन च योगे विधानात् पर्याय प्रयोगे पि भवति पुत्रेण सार्द्धमिति विनापि तद्येन
भवति वृद्धो यूनेति निपातनात् अप्रधान इति किं शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः १९ येनांग
५३ विकारः अंगमंगव्यां अंगसमुदाये प्रसीरवतनं येनेति चक्षुरपदवाच्यो हेतुत्वेनानि द्वितीयेन
येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति अक्ष्णा काणः पा-
देन खञ्जः पाणिना कुणिः अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते अंगविकार इति किं अक्षि
काणमस्य २० इत्थंभूतलक्षणे कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्ष-
णं तत्र तृतीया विभक्तिर्भवति अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् छात्रेणोपाध्या-
यं शिष्य याच परिव्राजक इत्थंभवति कमंडलुपाणिः छात्र इति लक्षणस्य समासेनाभिधान-
त्वात् इत्थंभूत इति किं वृक्षं प्रति विद्योतनं २१ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि संपूर्वस्य जानातेः
कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायां अन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति पित्रा संजानीते
पितरं संजानीते मात्रा संजानीते मातरं संजानीते २२ हेतौ फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरु-
च्यते लोके तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति धनेन कुलं कन्यया शोकः विद्यया यशः २३ अक-
र्तर्यृणे पंचमी हेताविति वर्तते कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं पंचमी विभक्तिर्भवति तृती-
यापवादो योगः शताद्बद्धः सहस्राद्बद्धः अकर्तरीति किं शतेन बंधितः ऋनमृणाम भवति
प्रयोजकत्वाद्धेतुकर्तृसंज्ञं २४ विभाषा गुणेऽस्त्रियां हेतावितिवर्तते गुणे हेतावस्त्रीलिंग

विभाषया पंचमी विभक्तिर्भवति जाड्येन बद्धः । पाण्डित्यान्मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणाग्र
हणात् किं धनेन कालत्र्यस्त्रियामिति किं बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः । २५ षष्ठी हेतुप्रयो
गे हेतोः । प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति अध्ययनस्य
हेतोर्वसति अन्नस्य हेतोर्वसति २६ सर्वनाम्नस्तृतीया च सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे हेतौ
द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते कस्य
हेतोर्वसति केन हेतुना वसति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो दर्शनं किंनि
मित्तं वसति केन निमित्तेन वसति कस्मै निमित्ताय वसति कस्मान्निमित्ताद्वसति
कस्य निमित्तस्य वसति कस्मिन्निमित्ते वसति कस्मै निमित्ताय वसति कस्मान्नि
मित्ताद्वसति कस्य निमित्तस्य वसति कस्मिन्निमित्ते वसति एवं कारणहेत्वोः रूपमुदा
हार्यं अर्थग्रहणं चेत्तन्न्यायोपपादनं तु स्वरूपविधिमाविज्ञायीति तेन हेता विभ
वति किं प्रयोजनं वसति केन प्रयोजनेन वसति कस्मै प्रयोजनाय वसति क
स्मात्प्रयोजनाद्वसति कस्य प्रयोजनस्य वसति कस्मिन्प्रयोजने वसति २७ अपादा
ने पंचमी अपादाने कारके पंचमी विभक्तिर्भवति ग्रामादागच्छति पर्वतादवरोहति वृके
भ्यो बिभेति अध्ययनात्पराजयते पंचमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं प्रासा
दमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते अधिकरणे चोपसंख्यानं आसने उपविश्य प्रेक्षते
आसनात्प्रेक्षते प्रश्नाख्यानयोश्च पंचमी वक्तव्या कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् यतश्चा
ध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी वक्तव्या गवेधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि कार्त्ति
क्या आग्रहायणी मासे तत्र युक्तात्काले सप्तमी वाच्या कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे
अध्वनः प्रथमा च सप्तमी वाच्या गवेधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि चतुर्षु योज

नेषु २८ अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते अन्य आरात् इतर ऋते दि
क्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्युक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति अन्य इत्यर्थग्र
का हणं तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति अन्यो देवदत्तात् भिन्नो देवदत्तात् अर्थान्तरं देवद
शि त्तात् विलक्षणो देवदत्तात् आरात् ग्रामात् आरात् दूरान्तिकयोर्वर्त्तते तत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्य
का न्यतरस्यामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते आरात् देवदत्तात् आरात् यज्ञदत्तात् इतर
इति निर्दिष्टप्रतियोगि पदार्थ उच्यते इतरो देवदत्तात् ऋते इति अव्ययं वर्जना
५४ र्थे ऋते देवदत्तात् ऋते यज्ञदत्तात् दिक्शब्दाः पूर्वो ग्रामात् उत्तरो ग्रामात् उत्तरो वसं
तात् ग्रीष्मः पूर्वो ग्रीष्माद् वसन्तः दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि यो दि
क्शब्दः स्यात् तदुत्तरपदं प्राक् प्रत्यक् ग्रामात् प्रत्यक् ग्रामात् ननु चायमपि दिक्शब्द एव षष्ठ्य
तसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः आच् दक्षिणा ग्रामात् उत्तरा
ग्रामात् अत्तरा ग्रामात् आहि दक्षिणाहि ग्रामात् उत्तराहि ग्रामात् २९ षष्ठ्यतसर्थप्रत्य
येन दक्षिणतः ग्रामस्य पुरः ग्रामस्य पुरस्तात् ग्रामस्य उपरि ग्रामस्य उपरिष्टात् ग्रामस्य
३० एनपा द्वितीया एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इति वक्ष्यति तेन योगे द्वितीया विभक्ति
र्भवति पूर्वेण षष्ठ्याः प्राप्तायाः इदं वचनं दक्षिणेन ग्रामं उत्तरेण ग्रामं अत्र षष्ठ्यपीष्यते
दक्षिणेन ग्रामस्य उत्तरेण ग्रामस्य तदर्थयोगविभागः कर्त्तव्यः ३१ पृथग्विनानाना
भिस्तृतीयान्यतरस्यां पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते पृथग्विनानाना इत्येतैर्योगे तृती
या विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च पृथक् देवदत्तेन पृथक् देवदत्तात् विना
देवदत्तेन विना देवदत्तात् नाना देवदत्तेन नाना देवदत्तात् पृथग्विनानानाभिरि
ति योगविभागः कर्त्तव्यः द्वितीयार्थे विना वातं विना वर्षेण विद्योतमानपि वि[illegible]

कृत्तिकृतानुदोषानुकेने मोपानि तौ कुमौ त्रुह करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्या-
सत्त्ववचनस्य स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कार-
के ऽन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति पंचम्यन्नपचो विधीयते तृतीया तु करणे इत्ये-
व सिद्धा यदा तु कर्ममात्रे करणे तथा विवक्ष्यते न द्रव्ये तदा स्तोकादीनामसत्त्व-
वचनानां स्तोकान्मुक्तः। स्तोकेन मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अल्पेन मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्रे-
ण मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। कतिपयेन मुक्तः। असत्त्ववचन इति किं स्तोकेन विषे-
ण हतः। अल्पेन सीधुना मत्तः। करणे इति किं क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं प-
चति। दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्। पंचम्यनुवर्तते दूरान्तिकार्थैः योगे षष्ठी
विभक्तिर्भवति अन्यतरस्याम्। दूरं ग्रामस्य दूरं ग्रामात्। विप्रकृष्टं ग्रामस्य विप्रकृष्टं ग्रा-
मात्। अन्तिकं ग्रामस्य अन्तिकं ग्रामात्। अभ्याशं ग्रामस्य अभ्याशं ग्रामात्। अन्तिकं स्या-
[illegible] दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। पंच-
म्यनुवर्तते दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति पंचमी च तृतीया च।
[illegible] दूरं ग्रामस्य दूरेण ग्रामस्य अन्तिकं ग्रामस्य अन्तिकाद्ग्रा-
मस्य अन्तिकेन ग्रामस्य। प्रातिपदिकार्थे विधानं असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्तते
[illegible] दूरं पथः। दूरायपथे [illegible] दूरस्य पथः।
सत्त्ववचनेभ्यो [illegible] विभक्तयो भवन्ति। [illegible] सप्तमी विभक्तिर्भवति चकारात् दूरान्ति-
[illegible] सप्तम्यधिकरणे च। [illegible] दूरान्तिकार्थेभ्यः। खल्वपि दूरे ग्रामस्य अन्तिके ग्राम-
कोर्थेभ्यश्च [illegible] विभक्तयो भवन्ति। द्वितीयातृतीयापंचमीसप्तम्यः
स्य दूरान्तिकार्थेभ्यश्च [illegible] कर्मणि [illegible] प्रधाने अधीनं [illegible]
सौ विधाने [illegible] सप्तमी [illegible] सा पुदेवदत्तो मातामि [illegible]
के ग्रामान्तो [illegible] साधु [illegible]

ध्यपि तदि कारकाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ऋद्धेषु भुंजानेषु दरिद्रा आसते ब्रा
ह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते अकारकाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या दरिद्रेष्वा
सीनेषु ऋद्धा भुंजते वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरंति तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या चर्म
का णि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः । सू० यस्य
शि च भावेन भावलक्षणं सप्तमीति वर्त्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य क्रियया क्रियांतर
का लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति प्रसिद्धा च क्रिया क्रियांतरं लक्षयति गोषु
दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भाव इति किं यो
५५ जटाभिः स भुंक्ते पुनर्भावग्रहणं किं यो भुंक्ते स देवदत्तः । सू० षष्ठी चानादरे पूर्वेण सप्तम्यां
प्राप्तायां षष्ठी विधीयते चकारात् सापि भवति अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीस
प्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राव्राजीत् रुदति प्राव्राजीत् क्रोशतः प्राव्राजीत् क्रोशति प्र
व्राजीत् क्रोशंतमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः । सू० स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्र
सूतैश्च षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी गोषु स्वामी गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः ।
गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी गोषु साक्षी गवां
प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमी विधाना
र्थमिदं वचनं । सू० आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां षष्ठीसप्तम्यौ वर्त्तेते आयुक्तो व्यापारि
तः । कुशलो निपुणः । ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आ
सेवा तात्पर्यं आयुक्तः कटकरणस्य आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य कुशलः
कटकरणे आसेवायामिति किं आयुक्तो गौः । शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकर
णे भवति । सू० यतश्च निर्द्धारणं षष्ठीसप्तम्यौ वर्त्तेते जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य
पृथक्करणं निर्द्धारणं यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्रि
यः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा गोषु कृष्णा संपन्न
क्षीरतमा अध्वगानां धावंतः । शीघ्रतमाः अध्वगेषु धावंतः । शीघ्रतमः । सू० पंचमी विभक्ते ॥

यतश्च निर्धारणमिति वर्त्तते षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः विभागो विभक्तं यस्मिन्निर्धारणे
श्रेयो विभक्तमेलितं तत्र पञ्चमी विभक्तिर्भवति माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः
सुकुमारतराः ॥ ८२ ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः साधुनिपुणशब्दाभ्यां योगेऽर्चा
यां सप्तमी विभक्तिर्भवति नचेत्प्रतिः प्रयुज्यते मातरि साधुः मातरि निपुणः पितरि नि
पुणः अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञः तत्त्वकथनेन भवति अप्रतेरिति किं साधुर्देव
दत्तो मातरं प्रति अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यं साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति मातरमनु मात
रमभि ॥ ८३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च प्रसितोत्सुकशब्दाभ्यां योगे तृतीया विभक्ति
र्भवति चकारात्सप्तमी च प्रसितः प्रसक्तो यस्तत्रैव नित्यमेवावबद्धः स उच्यते केशैः प्र
सितः केशैरुत्सुकः केशेषूत्सुकः ॥ ८४ ॥ नक्षत्रे च लुपि तृतीयासप्तम्यावनुवर्त्तेते लुब
न्तान्नक्षत्रशब्दात्तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः पुष्येण पायसमश्नीयात् पुष्ये पाय
समश्नीयात् मघाभिः पललौदनं मघासु पललौदनं नक्षत्र इति किं पञ्चालेषु वसति
लुपीति किं मघाभिः स्वातौ इहकस्मान्न भवति अद्य पुष्यः अद्य कृत्तिका अधिकारो
इति वर्त्तते वचनं तृतीयाविधानार्थं ॥ ८५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा प्रातिपदिकार्थः संज्ञा लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकं परिमाणं प्रस्थादि वचनमेकत्वा
दिवचनं प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति प्रातिपदि
कार्थे उच्चैः नीचैः लिङ्गग्रहणं किं कुमारी वृक्षः कुण्डमित्यत्रापि यथा स्यात् परिमाणग्र
हणं किं द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् वचनग्रहणं किं उक्तेष्वप्येकत्वादि
षु यथा स्यात् एकः द्वौ बहवः प्रातिपदिकग्रहणं किं निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिक
च मत्ते तत्रापि यथा स्यात् प्रलम्बते अध्यागच्छति ॥ ८६ ॥ संबोधने च आभिमुख्यकरणं संबो
धनं तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोति इति वचनं भिदमानस्थाने संबोधने प्रथमा
माविहितात्तदन्तत्वाद्धस्तं आमन्त्रितसंज्ञं भवति तथा चैवोदाहृतं आमन्त्रितं तदन्तम्

आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्येवमादयः ४८ एकवचनं संबुद्धिः आमंत्रितप्रथमा
यायदेकवचनं तत् संबुद्धिसंज्ञं भवति हे पटो हे देवदत्त संबुद्धिप्रदेशाः एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ४९ षष्ठी शेषे कर्मादिभ्योन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः
का स्वस्वामिसंबंधादिः शेषः तत्र शेषे षष्ठीविभक्तिर्भवति राज्ञः पुरुषः यज्ञोः पादः पितुः
त्रि पुत्रः ५० ज्ञोऽविदर्थस्य करणे जानातेरविदर्थस्य अज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठीविभ
का क्तिर्भवति सर्पिषो जानीते मधुनो जानीते सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः प्रवृ
त्तिवचनो जानातिरविदर्थः अथवा मिथ्याज्ञानवचनः सर्पिषु सक्तः प्रतिहतो वा
५६ चित्तोद्भ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव गात्रं प्रतिपद्यते मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव अविदर्थ
५७ स्येति किं स्वरेण पुत्रं जानाति ५१ अधीगर्थदयेशां कर्मणि शेष इति वर्त्तते अधीगर्थाः स्म
रणार्थाः दयिर्दानगतिरक्षणेषु ईश ऐश्वर्ये एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठीविभक्तिर्भवति मातुरध्येति मातुः स्मरति पितुः स्मरति सर्पिषो दयते मधुनो दयते
सर्पिष ईष्टे मधुन ईष्टे कर्मणीति किं मातुर्गुणैः स्मरति शेष इत्येव मातरं स्मरति ५२ कृ
ञः प्रतियत्ने सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षि
ते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठीविभक्तिर्भवति एधोदकस्योपस्कुरुते गस्तुपत्रस्योपस्कुरु
ते प्रतियत्न इति किं कटं करोति कर्मणीति किं एधोदकस्योपस्कुरुते
तु एधोदकमुपस्कुरुते ५३ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः रुजार्थो धातूनां भाववचने
ह भावकर्तृकाणां ज्वरवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीविभक्तिर्भव
ति चौरस्य रुजति रोगः चौरस्यामयति आमयः रुजार्थानामिति किं एति जीवन्तमानन्दो नरं
वर्षशतादपि जीवपुत्रकसामेव नयः साहसमाचर भाववचनानामिति किं नदीकूला
नि रुजति अज्वरेरिति किं चौरं ज्वरयति ज्वरः अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यं चौरस्य संतापय
ति संतापः शेष इत्येव चौरं रुजति रोगः ५४ आशिषि नाथः नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्या

ङ्गीः। पुष्प्यते तस्याङ्गीः। क्रियस्य कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति सर्पिषो नाथते मधु
नो नाथते आशिषीति किं माणवकमुपनाथति अंग पुत्र काधीष्व ५५ जासिनिप्रहण
नाटक्राथपिषां हिंसायां जासिनिप्रहणनाटक्राथपिष इत्येतेषां हिंसाक्रियाणां क
र्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति जसु हिंसायां जसु ताडने इति चुरादौ पठ्यते तस्ये
दं ग्रहणं न देवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य चौरस्योज्जासयति निप्रहण इति संघा
तविगृहीतविपर्यस्तग्रहणं चौरस्य निप्रहन्ति चौरस्य निहन्ति चौरस्य प्रहन्ति चौरस्य
प्रणिहन्ति चौरस्योन्नाटयति वृषलस्योन्नाटयति चौरस्य क्राथयति वृषलस्य क्राथ
यति निपातनाद्वृद्धिः। अयं हि घटादौ पठ्यते श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्था इति तत्र घ
टादयो मित इति मित्त्वात् ह्रस्वत्वं स्यात् चौरस्य पिनष्टि वृषलस्य पिनष्टि। हिंसायामिति
किं धानाः पिनष्टि। शेष इत्येव चौरमुज्जासयति एषामिति किं चौरं हिनस्ति निप्रहण इति
किं चौरं विहन्ति ५६ व्यवहृपणोः समर्थयोः व्यवहृपण इत्येतयोः समानार्थयोः कर्मणि
कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः। शतस्य
व्यवहरति सहस्रस्य व्यवहरन्ति शतस्य पणते सहस्रस्य पणते न्याय्यं। प्रत्ययं। कस्मान्न भ
वति लुप्तार्थस्य पुण्यतेर्न्यायं। प्रत्यय इष्यते समर्थयोरिति। किं शलाकां व्यवहरति ब्राह्मण
नुपणायते सोत्तमर्थं। शेष इत्येव शतं पणायते। ५७ दिवस्तदर्थस्य व्यवहृपणोः समानार्थस्य
दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति शतस्य दीव्यति सहस्रस्य दीव्यति तदर्थस्येति किं ब्राह्म
णं दीव्यति योगविभाग उत्तरार्थः ५८ विभाषोपसर्गे दिवस्तदर्थस्येति निवृत्ता षष्ठी प्राप्ता यो
सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभ
क्तिर्भवति शतस्य प्रतिदीव्यति सहस्रस्य प्रतिदीव्यति शतं प्रतिदीव्यति सहस्रं प्रतिदीव्य
ति उपसर्ग इति किं शतस्य दीव्यति तदर्थस्येत्येव शलाकां प्रतिदीव्यति ५९ द्वितीया ब्राह्म
णे ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य [illegible] कारके। द्वितीया विभक्तिर्भवति गामस्य

मदहः सभायां दीव्येयुः अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनं सोपसर्गस्य तु छंदसि
व्यवस्थितविभाषया। पि सिध्यति ६० प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने प्रेष्य इत्येत
का दैवादिकस्य लोएमध्यमपुरुषस्यैकवचनं तत्साहचर्यात् ब्रुवेरपि तद्विषय एव
ग्रि गृह्यते प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देवतायां संप्रदाने सति अग्नये
का छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि
प्रेष्यब्रुवोरिति किं अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि हविष इति किं अग्नये गोमयानि
५६ प्रेष्य देवतासंप्रदान इति किं माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषे
५७ धो वक्तव्यः इंद्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ६१ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि छंदसि वि
षये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति बहुलं पुरुषमृगश्चंद्रमसः पुरुषमृगश्चंद्रमसे गोधा
कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां ते वनस्पतिभ्यः बहुलग्रहणं किं कालो रात्रौ हिमेवनेष
ष्ठी षष्ठ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति बहुलं पुरुषमृगश्च षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या या खर्वेण पि
बति तस्यै खर्वो जायते या दतो धावति तस्यै श्यावदन् या नखानि निकृंतति तस्यै कुन
खी यांक्ते तस्यै काणः याभ्यंक्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखति तस्यै खलतिरपमिल्पा
धै जारः ६२ यजेश्च करणे यजेर्धातोः करणे कारके छंदसि विषये बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भ
वति घृतस्य यजते घृतेन यजते सोमस्य यजते सोमेन यजते ६३ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकर
णे छंदसि बहुलमिति निवृत्तं कृत्वोर्थानां प्रत्ययानां प्रत्ययप्रयोगे कालेधिकरणे षष्ठी वि
भक्तिर्भवति पंचकृत्वोह्नो भुंक्ते द्विरह्नोधीते कृत्वोर्थग्रहणं किं अह्नि शेते रात्रौ शेते प्रयो
गग्रहणं किं प्रकृतिर्भुंक्ते गम्यते द्विः त्रिः चतुरिति न तत्प्रयुज्यमाने भवति कालग्रहणं
किं द्विः कांस्यपात्र्यां भुंक्ते गम्यते द्विः त्रिः अधिकरणग्रहणं किं द्विरह्नो भुंक्ते शेष इत्येव द्विर
हन्यधीते ६४ कर्तृकर्मणोः कृति कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति भवतः
शायिका भवत आसिका अपां स्रष्टा पुरां भेत्ता वज्रस्य भर्ता कर्तृकर्मणोरिति किं ग
स्त्रेणाभ्यां कृतीति किं तद्धितप्रयोगे ... कटं भुक्तपूर्वी ओदनं इत्यत्र नि

शेषे त्वं पुनः कर्मग्रहणात् ॥ स्तरयादि कर्त्रादि च कृतीति ब्रूयात् ॥ ६८ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥
पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्
कृति सोयमुभयप्राप्तिः तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति न कर्त्तरि च आश्चर्यो गवां
दोहोऽशिक्षितेन गोपालेन रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन साधु खलु पयसः
पानं यज्ञदत्तेन बहुव्रीहिविज्ञानात् इह नियमो न भवति आश्चर्यमिदमोदनस्य पा
कः ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति अकाकारयोः प्रयोगे नेति वक्तव्यं भेदिका देवदत्तस्य
काष्ठानां चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य शेषे विभाषा अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोरिति
इष्णात् नप्प दायाभेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः के
चिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा
६५ क्तस्य च वर्तमाने न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते क्तस्य
च वर्तमानकालस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति राज्ञां मतः राज्ञां बुद्धः राज्ञां पूजितः
क्तस्येति किं ओदनं पचमानः वर्तमान इति किं ग्रामं गतः नपुंसके भावे उपसंख्यानं
छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतं शेषविज्ञानात् सिद्धं तथा च कर्तृविव
क्षायां तृतीयापि भवति ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ अधिकरणे यः क्तो विहितः तस्य प्रयो
गे षष्ठी विभक्तिर्भवति अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः इदमेषामासितं इदमेषां शयितं इ
दं नः कथं यातं इदमेषां भुक्तं इदमेषामशितं पिचकर्मणि प्रयोगे कर्त्तरि कृतिप्रयो
गे विषष्ठी विहिता तावत् तेनायं स्य ग्रामस्य चैत्रः अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः तदा तेना
भवस्य ग्रामं चैत्रः ॥ ६० न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ कर्मणि ॥ कृतीति षष्ठी प्रा
प्ता प्रतिषिध्यते ल उ उक अव्ययनिष्ठाखलर्थतृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न

भवति लडिति शतृशानचौ कानचावपि स्तः । किकिनौ च गृ चे ते ओदनं पचन्त ओदनं प
चमानः । ओदनं पेचिवान् पपिः । सोमं ददिर्गाः । एकटौ चेकीयुः । ओदनं बुभुजुः । कान्याम
श्री लकदिल्सुः । अकूग्रा गामुजं वाराणसीं सोरद्दाग्राद्धुः । उकप्रतिषेधे कामे भोक्ता यामप्रतिषेधः ।
नू दास्याः । कामुकाः । वृषल्याः कामुकः । अव्यय कं कृत्वा ओदनं भुक्त्वा अव्ययप्रतिषेधे ते
को सन्नू कस्तुनो प्रतिषेधः । पुरास्त्रय स्योदेनो माधेयः । पुमाकूर स्यविसर्पो विरा[illegible]नूकस्
नोऽप्रतिषेधः । पुरास्त्रय स्योदेनो माधेयः । पुमाकूर स्यविसर्पो वि रक्षिनू निष्ठा ओदनं
4 b भुक्तवावान् । देवदत्तेन कृतं खलर्थ ईषत्करः कटो भवता ईषत्पानः सोमो भवता तृ
58 न्निति प्रत्यया स्तारगृहणं लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे तेन क्वानुः चानश्शत्
णमपि प्रतिषेधो भवति सोमं पचमानः । तृ इमा धा नं । अधीय न्यायाय णो कर्त्ता करान्
वदितं जनता अथवा ध्यानं । दिवि पूर्णमुत्त्वा च नैषौ रं द्विषन् चौरस्य द्विषन् ६८ षाकेनो भवि
ष्यदाधमर्ण्ययो । अकस्य भविष्यति काले विहितस्य इनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये न च
त्र योगे कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्न भवति कटकारको व्रजति ओदनं भोजको व्रजति इणः
वल्त्वपि ग्रामं गमी ग्रामं गामी आधमर्ण्ये शतं दायी सहस्रं दायी भविष्यदाधमर्ण्ये
रितिकि तवानो न लोकाः सत्कृत्ता पायकौ अवतृप्तं कारी कटस्य इत्युक्त्वा नो भवति वचे
णनस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां दक्षकः भविष्यद्धवि कामी वि हितस्या कः स्येदे अकर्ता एक
त्तानां वर्त्तिनां कर्तृकर्मणो कृत्यानीति त्वं षष्ठी प्राप्ता वा तत्र विकल्पेते कृत्यानो के
नेषु द्विप्रयोगे च कर्त्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति भवता कटः कर्त्तव्यः । भवतः । कटः कर्त्त व्य
कर्तरि मीति कि गेयो माणवकः सा मनो उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कष्ट को
ग्रामं नृणा यादेव दत्तेन नेतव्या ग्रामं ग्रामा ज्ञेय वनेन ६० तृत्यौ चैरसन्ततौ च । नामास्त

तीयान्यतरस्यां तुल्यार्थैः तुल्यैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां तुल्यो
पमाभ्यां वर्जयित्वा पक्षे षष्ठीविधानात् तया मुक्ते षष्ठी भवति तुल्यो देवद
त्तेन तुल्यो देवदत्तस्य सदृशो देवदत्तेन सदृशो देवदत्तस्य अतुलोपमाभ्यामिति
किं तुला देवदत्तस्य नास्ति उपमा कृष्णस्य न विद्यते इति वर्तमाने अन्यतरस्यां ग्रहणं
उत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थं भूतस्यादि तृतीयानुकर्षोनु ७१ चतुर्थी चाशि
ष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः आशिषि विगम्यमानायां आयुष्य मद्र भद्र कुश
ल सुख अर्थ हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः
शेषे चतुर्थी विधानात् तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् आयु
ष्यं देवदत्तस्य भूयात् चिरंजीवितं देवदत्ताय भूयात् चिरंजीवितं देवदत्तस्य भूयात् म
द्रं देवदत्ताय भूयात् मद्रं देवदत्तस्य भूयात् भद्रं देवदत्ताय भद्रं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ता
य कुशलं देवदत्तस्य निरामयं देवदत्ताय निरामयं देवदत्तस्य सुखं देवदत्ताय सुखं देव
दत्तस्य शं देवदत्ताय शं देवदत्तस्य अर्थो देवदत्ताय अर्थो देवदत्तस्य प्रयोजनं देवदत्ता
य प्रयोजनं देवदत्तस्य हितं देवदत्ताय हितं देवदत्तस्य पथ्यं देवदत्ताय पथ्यं देव
दत्तस्य आशिषीति किं आयुष्यं देवदत्तस्य नयः ७२ इति वार्त्तिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्याय
स्य तृतीयः पादः। द्विगुरेकवचनं। द्विगुः समासः एकवचनं भवति एकस्य वचनं एकवच
नं एकस्यार्थस्य वाचकं भवत्यर्थस्य एकवचनो वा विधीयते। द्विगुश्च एकवचनं नीति
समाहारे द्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य पंचमूलीः समाहृताः पंचमूली दशमूली द्विगवर्थ
स्यैकवद्भावात् अनुप्रयोगे त्वेकवचनं भवति पंचपूली पंचकोभने इति २ [illegible]
।। द्वन्द्वसेनामानो एकवचनं भिविनतोसे [illegible] स्यैकं पदं समासो [illegible] त्रीणिवा

क्षाति संप्रत्ययेन प्राण्यंगानां द्वंद्व एकवद्भवति। तूर्यां तूर्यांगानां सेनांगानां च प्राण्यं
गानां तावत् पाणिपादं शिरोग्रीवं तूर्यांगानां मार्दंगिकपाणविकं वीणावादकप
रिवादकं सेनांगानां रथिकाश्वारोहं रथिकपादातं कौसुम कुलस्य प्रत्यादिपरत्वात्तु बहुव
का द्विविभाषयैव भवितव्यं दुन्दुभेस्तूर्यांगे समाहारे च द्वंद्वौ विहितौ तत्र समाहारस्यैक
शि त्वात्तु सिद्धमेवैकवचनं द्वन्द्वप्रकरणं विषयविभागार्थं प्राण्यंगानां समाहार एव
का द्वंद्वः दधिपयआदीनां द्वन्द्वेतरयोगे एव वृक्षमृगादीनामुभयथेति। २ अनुवादे चर
५८ णानां चरणानां द्वंद्वः शाखानिमित्तकाः पुरुषे वृत्तिरेते चरणानां द्वंद्व एकवद्भ
वति अनुवादे गम्यमाने प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनु
वादः उदगात्काठकालापं प्रत्यष्ठात्काठकौथुमं कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्र
माणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदेदमुदाहरणं यदा तु प्रथमत एवोपदे
३ शस्तदा शब्दः प्रवर्तते अनुवाद इति किं उदगुः कठकालापाः स्थेणोरद्यतन्यां चेति व
चनं स्थेणोरिति किं आगुः पुत्रकं अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः अध्वर्यु
क्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिंगानां द्वंद्व एकवद्भवति अध्वर्युक्रतुरनपुंस
कं द्वंद्व इति गौणो निर्देशः अर्काश्वमेधं सायाह्नातिरात्रं अध्वर्युक्रतुरिति किं इषुवज्रौ
इषुवज्रौ उद्भिद्बलभिदौ अनपुंसकमिति किं राजसूयवाजपेये इत्येकस्मात् भवति द्वंद्वो
नोऽष्णासौ क्रतुः शब्दः सोमपानेषु च ष्टः। ५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानां अध्ययनेन
योऽसामासौ क्रतुः अविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या येषां द्वंद्व एकवद्भवति पदकक्रमक
निमित्तेन ये षां अविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्यास्तेषां ... अध्ययनत इति किं पितापुत्रौ
क्रमकवार्त्तिकं सपाठः प्रापानां क्रमसंहितामुत्तराम् अविप्रकृष्टेति किं याज्ञिकवै
अविप्रकृष्टाख्यानामिति किं याज्ञिकवैयाकरणौ ... एजातिरप्राणिनामनुवृत्तिधौचैत्य

हेतुः। सामान्यं नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्त्वं अनेकव्याश्रया जाति जातिवाचिनां शब्दा
नां द्वंद्व एकवद्भवति अप्राणिनो वर्जयित्वा आराशस्त्रि धानाशष्कुलि युगवरत्रं जाति
मिति किं नंदकपांचजन्यौ अप्राणिनामिति किं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः नतिप्रयुक्त
न्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनां रूपरसगंधस्पर्शाः; गम
नाकुंचनप्रसारणानि जातिधर्मत्वे च सति जातिशब्दानामयमेकवद्भावो नानियम
द्रव्याविवक्षायां बदरामलकानि तिष्ठंतीति ६ विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः। वि
शिष्टवाचिनां भिन्नलिंगानां नदीवाचिनां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वंद्व ए
कवद्भवति नद्यवयवो द्वंद्वो नदीत्युच्यते देशावयवश्च देशः; नदीदेश इति समासनि
र्देशश्चैवायं उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति नदीग्रहणं देशग्रहणं च लाघवार्थं कुरवश्च कुरुक्षे
त्रं च कुरुकुरुक्षेत्रं कुरुजांगलं विशिष्टलिंगा इति किं गंगायमुने मद्रकेकयाः नदीदेश
इति किं जांबवं वत्स्थ शालूकिनी च जांबवशालूकिन्यौ नदीग्रहणमस्य देशत्वान् जनपदोऽपि
देशः स्वे नद्यश्च पर्वतानां ग्रहणं न भवति कैलासश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने अग्रा
मा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः; इह माभूत् मथुरा च पाटलिपुत्रं च मथुरापाटलि
पुत्रे उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः; शौर्यं च नगरं केतवता च ग्रामः; शौर्यकेतव
ते ७ क्षुद्रजन्तवः; अपचितपरिमाणाः; क्षुद्रः; क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वंद्व एकवद्भवति दंशमशकं
यूकालिक्षं क्षुद्रजंतव इति किं ब्राह्मणक्षत्रियौ क्षुद्रजंतुरनस्थिः स्यात् अथवा क्षुद्र एव यः;
शतं वा प्रसृतो येषां केचिदा नकुलादपि आनकुलादपीति इयमेव स्मृतिः; प्रमाणं इत
मूसां नादि नो धानु ८ येषां च विरोधः शाश्वतिकः; विरोधो वैरं शाश्वतिको नित्यः; येषां शाश्व
तिको विरोधः तद्वाचिनां शब्दानां द्वंद्व एकवद्भवति मार्जारमूषकं श्वशृगालं अहिनकु
लं शाश्वतिक इति किं गोपालशू दायंते चकारः पुनरस्यैव समु

चयार्थः। तेन पशुशकुनिद्वंद्वेऽपि तेऽपि नित्यमेकवद्भावो भवति। अश्वमहिषं
काकोलूकं। ९। शूद्राणामनिरवसितानां। अनिरवसितं वहिः। करणकृतो वहिः करणंकृ
तो वहिः। कस्मात् पात्रात्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण न शुध्यति। ते निरवसिताः। न निरवसिताः
का अनिरवसिताः। अनिरवसिताः। अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वंद्व एकवद्भवति
ति तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायं। अनिरवसितानामिति किं चंडालमृतपाः। १० गवाश्वप्रभृती
का नि च। गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वंद्वरूपाणि साधूनि भवंति। गवाश्वं गवावि
६० कं गवैडकं अजाविकं अजैडकं कुब्जवामनं कुब्जकिरातकं पुत्रपौत्रं श्वचंडालं
स्त्रीकुमारं दासीमाणवकं शाटीपिच्छकं उष्ट्रखरं उष्ट्रशशं मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषं य
६० कृन्मेदः मांसशोणितं दर्भशरं दर्भपूतीकं अर्जुनशिरीषं तृणोलपं दासीदासं कुटीकुटं
भागवतीभागवतं। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्ते एकवद्भवति। रूपान्तरे तु ना
यं विधिर्भवति गोश्वं गोश्वौ पशुद्वंद्वविभाषैव भवति। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजन
पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां। वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववड
वपूर्वापराधरोत्तराणां तेषां द्वंद्वो विकल्पेन। व्रीहियवं व्रीहियवाः। दधिघृतं दधिघृते
गोमहिषं गोमहिषाः। तित्तिरिकपिंजलं बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनि
क्षुद्रजंतुधान्यतृणानां एषां बहुप्रकृतिरेव द्वंद्व एकवद्भवति न द्विप्रकृतिः। बदरामल
के रथिकाश्वारोहौ प्लक्षन्यग्रोधौ। [redacted] अधिकरणवाचि परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धं विप्रतिषिद्धा
र्थानां शब्दानां अनधिकरणवाचिनां अद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एकवद्भवति विभाषानुकर्ष
णार्थश्चकारः। शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे। जीवितमरणं जीवितमरणे। वि
प्रतिषिद्धमिति किं कामक्रोधौ अनधिकरणवाचीति किं शीतोष्णे उदके। १२ न दधिपय
आदीनि यथा पयसेकवद्भावे प्राप्ते ... ने दधिपयआदीनि द्वंद्वरूपाणि

नैकवद्भवति दधिपयसी मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी कृत्तिकासवौ ब्रह्मप्रजापती शि-
ववैश्रवणौ स्कंदविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ याज्यानुवाक्ये शुक्लकृष्णे
इध्माबर्हिषी निपातनाद्दीर्घः दीक्षातपसी श्रद्धातपसी अध्ययनतपसी उदूखलमु-
सले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ १४ अधिकरणैतावत्त्वे च नेति वर्त-
ते अधिकरणं वर्तिपदार्थः सहितासामर्थ्यस्याधारः तस्यैतावत्त्वे परिमाणे स्य-
माणे द्वंद्वो नैकवद्भवति यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिविध्यते दश दंतोष्ठाः
दश मार्दंगिकपाणविकाः ॥ १५ विभाषा समीपे अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा
द्वंद्व एकवद्भवति उपदशं दंतोष्ठं उपदशा दंतोष्ठाः । उपदशं दंतोष्ठाः उपदशमा-
र्दंगिकपाणविकं उपदशा मार्दंगिकपाणविकाः अव्ययस्य संख्यायाः अव्ययीभावो
विहितो बहुव्रीहिरपि तत्रैकवद्भावपक्षे अव्ययीभावो नुप्रयुज्यते इतरत्र बहुव्री-
हिः सनपुंसकं यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिंगो भवति द्विगुर्द्वं-
द्वश्च पंचगवं दशगवं द्वंद्वः खल्वपि पाणिपादं शिरोग्रीवं परवल्लिंगतापवादो यो-
गः अकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते पंचमूली दशमूली पंचरथी दशरथी वा
आवंतो वा पंचखट्वं पंचखट्वी दशखट्वं दशखट्वी अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियां पंच-
तक्षं पंचतक्षी पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः पंचपात्रं दशपात्रं त्रिविष्टपं अधिकमाहि उन्मत्तगं-
गं लोहितगंगं पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिंगत्वे वा प्राप्ते अन्यपदार्थप्रधानस्याभिधे-
यवल्लिंगता अन इदमुच्यते अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः पुण्यसुदिनाभ्यामहः पु-
ण्याहं सुदिनाहं पथः संख्याव्ययादेः त्रिपथं चतुष्पथं विपथं क्रियाविशेषणानां
च स्तोकं पचति शोभनं पचति नपुंसकलिंगता वक्तव्याः अधिकारोऽयमनपुंसकं

पतिपूर्वे अनञ्समासे कर्मधारये च न जायते इत्यवा अन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भ
वतीत्येतदपि कृतं वेदितव्यं यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ॥ विभाषा सेना
सुराछायाशालानिशानां ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना तत्पुरुष इति किं दृढसेनो राजा अनञिति
१२ किम् असेना अकर्मधारय इति किं परमसेना १९ संज्ञायां कंथोशीनरेषु संज्ञायां
विषये कंथान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति सा चेत्कंथा उशीनरेषु भवति
सौशमिकंथं आह्वरकंथं संज्ञायामिति किं वीरणकंथा उशीनरेष्विति किं दाक्षि
६(कंथाः परवल्लिंगतापवादः ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां उपज्ञायत
इत्युपज्ञा उपक्रम्यत इत्युपक्रमः उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च उपज्ञोपक्रमं तदन्तस्तत्पु
रुषो नपुंसकलिंगो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्या
सायां गम्यमानायां आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा यद्युपज्ञायस्य उपक्रमस्य चाद्य
स्यादिराख्यातुमिष्यते तत्र एकवद्भवति पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणं पा
णिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं व्याकरणं व्याड्युपज्ञं दुःकरणं आ
ढ्योपक्रमं प्रासादः दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारं उपज्ञोपक्रममिति किं वाल्मीकिश्लो
काः तदाद्याचिख्यासायामिति किं देवदत्तोपज्ञो रथः यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥ छाया बाहु
ल्ये विभाषा सेनासुराछायेति विभाषा वर्तते नित्यार्थमिदं वचनं छायान्तस्तत्पुरुषो
नपुंसकलिंगो भवति बाहुल्ये गम्यमाने पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं शलभादीनां ब
हुत्वे गम्यते शलभच्छायं इक्षुच्छायं बाहुल्य इति किं कुड्यच्छाया २१ सभा राजामनुष्य
पूर्वा सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति सा चेत्सभा राजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा च
भवति इनसभं ईश्वरसभं तस्यैव न भवति राजसभा राजसभा पर्यायवचन
स्यैवेष्यते नड़कांजिसभा ... अमनुष्यपूर्वेति तदाः सभं पिशा

च सभं इ कस्मान्न भवति काष्ठसभा अमनुष्यशब्दो रूढित्वे गोचरः रक्षःपिशाचादिष्वेव
वर्त्तते राजामनुष्यपूर्वेति किं देवदत्तसभा यज्ञदत्तसभा अशाला च अशाला च या
सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति संघातवचनो ऽत्र सभाशब्दो गृह्यते
स्त्रीसभं दासीसभं दासीसंघात इत्यर्थः अशालेति किं धर्मसभा अनाथकुटीत्यर्थः
२५। विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां सेनासुराच्छायाशालानिशा इत्येवमन्तस्तत्पु
रुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ब्राह्मणसेनं यवसुरं यवसुरा कुड्यछायं कुड्य
या गोशालं गोशाला श्वनिशं परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः समासार्थं द्वन्द्व नपुंसकलिङ्ग
स्य विधीयते त्वादस्य योगं द्वन्द्वस्येदं परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुष
स्य च उत्तरपदार्थेन द्वन्द्वतत्पुरुषयो विधीयते कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ मत्स्य
हषस्य अर्द्धपिप्पली अर्द्धकोशातकी पूर्वोत्तरेण द्विगुप्राप्तापन्नालम्पू
र्वगतिसमासे प्रतिषेधो वक्तव्यः द्विगु पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नो जीविकां आपन्नजीविकः अलं कुमार्यै अलंकुमारिः गत
जीविकः गतिसमासे निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः २७ पूर्ववदश्ववडवौ अश्व वडव
यो द्विवचनः अश्ववडवौ तत्र कथं वडवाश्वौ परवल्लिङ्गतां मा भूदिति पूर्ववद्वडव
यो पूर्ववल्लिङ्गं भवति अश्ववडवौ वडवाश्वावित्यत्र वचनान्तरेण पूर्वस्य लिङ्गं वचन
सन्तत्वं वचनान्तरेण पूर्ववल्लिङ्गतां भवति अश्ववडवान् अश्ववडवैरिति २८ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे
च छन्दसि पूर्ववदिति वर्त्तते हेमन्तशिशिरावहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं
भवति हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि अहोरात्रे इदं कुर्मः परवल्लिङ्गतापवादो योगः छन्द
सि द्वन्द्वश्च पिनतिप्रमाननमितनिदिव... रूचि पूर्ववल्लिङ्गं भवति पूर्वपदस्य

मूत्रपुरीषं अग्रहो मूत्राशयो पृक्का । छंदुस्ती जिर्घि उावेदेमांतस्त्रियां दुरे अश्रोरात्रावि मौपुरायो
छदा सं लिंगत्वात्स्य चद्युत्तो । तस्यैवायचुपचा । २८ संवोक्तोदत्तंसे कार्न समासांतात् । तानि
का दैन्नं । रात्रयाह्नःअहहस्तोने पुंसि भाष्यंते परवल्लिंगतया स्त्रीनपुंसकयोः । प्राप्तयोरि
शि वचनं द्विरात्रं । त्रिरात्रं । चतूरात्रं । पूर्वाह्नः । मध्याह्नः । द्व्यहः । त्र्यहः । अनुवाकादयः । पुंलीति
वस्त्रार्थं अनुवाकाः । द्युवोकाः । स्तेनवाकाः । २९ अपथनपुंसकं अपथयन्निपथो नपुंसक
लिंगो भवति अपथमिदं अपथानि गादवे ऽर ॥ ०८ । इत कस्मान्न भवति अपथो देशः । अप
६२ थानगामी तत्पुरुषो ह्युनिवर्तते ३० अर्धर्चाः पुंसि च अर्धर्चादयः पुंसि नपुंसिके चाभाष्यंते
६२/१ न्नावयह पाश्र याचेयादिलिंगत्वात् क्वचिदर्थभेदे नापि व्यवतिष्ठंते यथा पद्मपुस्तं पुस्तकोति
पिवच नौपुंल्लिंगौ जलजे उभयलिंगौ ... तु भावः । विद्रा चे उभयलिंगौ । क्रियावाचकस्याभिधेय
वल्लिंगता सैधवन्नूयो भवसे उभयलिंगाः यौगिकस्याभिधेयवल्लिंगता सारनूयोते नपुंसकेतेन मस्ते मि तिधमपुंसि प्रर्थे पुंल्लिंगाः नत्रायतेनेनपुंस
लिंगो न्यायादन्नचे ते नपुंसके नैतम्मत्स मितिधम्मपुंसि पूर्वे पुल्लिंगाः न न्मापतेनेनपुंस
क न्ताति धम्मात्पा यूप मान्या सत्र अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कपाट
य यूष दूय यूप ध्वज कबंध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अंधकार दंड कमंडलु मंड द्वीप
प धूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक भूतमान यान नख चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पि
धान सार पात्र घृत सैंधव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबा
ण प्रोथ कपित्थ शुष्क शील शुल्क सीधु कवच रेणु कपट शीकर मुसल सुवर्ण यूप च
मस वर्ण क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मंगल निधान निर्यास जृंभ वृत्त पुस्त क्ष्वे
डित शृंग शृंगल मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कंट

पर्यन्तस्यांगस्य मकारादेः प्रत्यये परतः त्यनुस्वारादेशो भवति । आक्रि; [illegible]
मानि किं अपपु स्ववस्थान्तवसो मासनेव सस्थनकारादेशः पूर्वेच्छ दस्य मकारादे
का शि त्यचक्रि; त्यनवक्रि: मोक्रिषेद्दो वृत्तेत्ता समुपक्रि स्जा प्याः ६५ स्यस्याईधा त्तुकेस
कारान्तस्यांगस्य सकारादाद्धधात्तुकेपरतः तकारादेशो भवति वत्स्यति वत्स्य
६२ तु विसत्स्यति जिघत्स्यति सः इति किं वत्स्यति सौति किं यासः वासः आर्द्धधात्तुके
इति किं आस्से वस्से ७६ तसस्त्योर्लोपः; तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लो
पो भवति तासः; कर्त्तासि कर्त्तासे अस्ति; त्वमसि व्यतिसे अस्तेः सकारस्य कारयोर्लु
प्त प्रयोः सेइति प्रत्ययमत्र सेतस्य पे नेन सेत्यदा धो निविवाव नेभवति ५० रिच गस्यपा
दो च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः अधे
ता अध्येतारौ अध्येतारः; अस्तोर्लिट्व्यतिरे ५१ हएति तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो
भवति एतिपरतः; कर्त्ताहे अस्ले व्यतिहे ५२ धीवर्णयोर्दीधीवेव्योः; यकारादौ चिवर्णादौ
च परतः तेदीधीवेव्योर्लोपो भवति यकारादौ आदीध्यते; आवेव्यते; अधीधयते आवे
व्यते इवर्णादौ आदीधिता आवेवितालिङ् आदीधीत आवेवीत धीवर्णयोः किं इति किं
आदीधनं ५३ सतिमीमा तुरभलभशकपतपदामच इस सनिप्रत्यये सकारादौ परतः
तेमीमाधुरभलभशकपतपदस्येतेषां अंगानाम च; इत्यादेशः सिस्याय मादेशो भवे

शिखर काल्कानाद मस्तक वलय कुंकुम तृण पंक कुंडल किरीट अर्बुद अंकुश तिमिर आ-
श्रम भूषण इल्वस मुकुल वसंत तडाग पिटक विटंक माष कोश फलक दिन दैवत
पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास चषाण खंड दर विटप बल मल मृणाल ह-
स्त अर्च तांडव गांडीव मंडप पुंख मध्य बाल वल्मीक वस्त्र वर्ष देह उद्यान सौध पटल
पार्श्व शरीर फल छल पुर राष्ट्र विश्व अंबर कुट्टिम कुंडल ककुद तोमर तोरण मंचक
उद्योग स्नेह स्वर संगम निष्क क्षेम शूक छत्र पवित्र यौवन पानक मूषक मंडल वल्कल
कुंजर विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लो-
मश तमाल लोह दंडक शपथ प्रतिसर दारु धनुस मान तिलक वितंक मठ सहस्र ओद-
न प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल अर्धर्चादि ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ
अदेशः कथनं अन्वादेशो इतः कथनं इदमोऽन्वादेशविषयस्य इशादेशो भवति अनुदा-
त्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतं अस्मै
छात्राय कंबलं देहि अथो अस्मै शाटकमपि देहि अस्य छात्रस्य शोभनं शीलं अथो अस्य
प्रभूतं स्वं अन्वादेशवचनं साकच्कार्थं इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहर-
प्यधीतं नेह पक्षाणु आगमण मन्वादेशः तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तमिति
॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ अन्वादेशेऽनुदात्त इति वर्तते एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादे-
शो भवत्यनुदात्तः त्रतसोः परतः तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः एतस्मिन् ग्रामे सुखं
वसामः अथो अत्र युक्ता अधीमहे एतस्मात् छात्रात् छंदोऽधीष्व अथो अतो व्याकरणमधी-
ष्व सर्वानुदात्तं पदं भवति एतदोऽशित्यनुवादेऽन्वलब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थं ॥ द्वितीयाटौ-
स्स्वेनः अन्वादेशेऽनुदात्त इति वर्तते द्वितीयाटौस्सु इत्येतेषु परतः इदमेतदोः अन्वा-
देशविषययोरेनत्यादेशो भवत्यनुदात्तः ... सोमं इत्यादौ नानुवर्तिः इद...

त्रं छं पोध्यापय अयो एनं व्याकरणमध्यापय इमनेन छात्रेण रात्रिरधीता अयो एतेना
रूपध्वधीतं अनयोः छात्रयोः शोभनं शीलं अयो एनयोः प्रभूतं स्वं एतदा एवत्यपि
एतं छात्रं छंदोऽध्यापय अयो एनं व्याकरणमध्यापय एतेन छात्रेण रात्रिरधीता
अयो एतेना रूपध्वधीतं एनयोः छात्रयोः शोभनं शीलं अयो एनयोः प्रभूतं स्वं एतदि
का तिनपुंसकैकवचने वक्तव्यं प्रचालयेन नुपरिवर्ज्ययेनत् इह कस्मान्न भवति अयं
शि दंडो हरानेन एतमात्वेङिः तंविद्यादिति यत्र किंचिद्विधायवाक्यांतरेण पुनरन्यदुप
का। दिश्यते सोऽन्वादेशः इह तु वस्तुनि देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानं ३४ आर्द्धधातुके
ऊर्द्धधातुकमधिकारोऽयं आपादपरिसमाप्तेः यदितः ऊर्द्धं मनुक्रमिष्यामः तदार्द्ध
62 धातुके वेदितव्यं वक्ष्यति हनो वध लिङि वधात् आर्द्धधातुक इति किं एन्यात् विषयस
63 प्तमीचेयं नपरसप्तमी तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशे कृते पश्चात् यथा प्रा
तिल्वपि पुरतः नकारादौ च किति प्रत्यये प्रजग्ध विजग्ध जग्धः जग्धवान इकार
उच्चारणार्थो नानुबंधः तेनानुनासिका भवति एवं चखादीनामपि इह कस्मान्न भवति अन्नं
एां ल्यपामवति बाधनं प्रजग्ध केपुनरंतरंगाः कितिदाव इत्वमात्व दीर्घत्वं ऊठ संप्रय
विदाय दूदाय प्रस्थाय प्रवेन्ना प्रावाय प्रक्रम्य प्रपृष्ठ्य प्रदीव्य प्रपच्य नीति। किं अघसे
। कि नीति। किं अन्नवं ३५ लुङ्सनोर्घस्लृ लुङि सनि च परतः अदो घस्लादेशो भवति लु
दिन्नकरणमर्थः अघसत् अघसतां अघसन् जिघत्सति जिघत्सतः जिघत्संति घस्लृआ
वे अचि उपसंख्यानं प्राञ्जित प्रघसः ३७ घञपोश्च घञि अपि च परतः अदो घस्लादे
शो भवति घासः प्रघासः उपसर्गेऽदः ३८ वकुलंबंदति छंदसि विषये अदो वकु

दुलं घस्लादेशो भवति घस्लांनूनं सप्सिष्यामे न च भवति आत्ताम अद्यमधान्तो मे. ३९ बहुलं
छन्दस्यन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते सेदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति कार्यान्तरार्थं
बहुलग्रहणं घस्लामित्यत्रोपधालोपो न भवति ४० लिट्यन्यतरस्यां लिटि परतो ऽन्य-
तरस्यां घस्लादेशो भवति जघास जक्षतुः जक्षुः आद आदतुः आदुः ४१ वेञो वयिः लि-
ट्यन्यतरस्यामिति वर्तते वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः इकार उ-
च्चारणार्थः उवाय ऊयतुः ऊयुः ऊचतुः ऊचुः लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारण-
प्रतिषेधात् वक्ष्यति अन्यतरस्यां किति इति वकारो विधीयते ववौ ववतुः ववुः वेञ इ-
ति संप्रसारणं न भवति ४२ हनो वध लिङि हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि
परतः वध्यात् वध्यास्तां वध्यासुः आकारान्तश्चायमादेशः तस्याकारस्यातो लोपो भवति
तस्य स्थानिवद्भावात् अवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति
लुङि च
४३ लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः योगवि-
भाग उत्तरार्थः आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां पूर्वेण
नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो
भवति आवधिष्ट आवधिषातां न च भवति आहत आहसातां आहसत ४५ इणो गा लुङि
इणो गा इत्ययमादेशो भवति आहत आहसातां आहसत ४५ इणो गा इत्ययमादेशो भ-
वति लुङि परतः अगात् अगातां अगुः लुङीति वर्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणं आत्मनेप-
देष्वन्यतरस्यामित्येवं तन्मा भूत् इट् इत्यविशेषेण नित्यं भवति अगात् अगाचि भव-
ता इत्यादिक इति वक्तव्यं अध्यगात् अध्यगातां अध्यगुः ४६ णौ गमिरबोधने णौ परतः इ-
णो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति इकार उच्चारणार्थः गमयति गमयतः गमयन्ति
अबोधन इति किं प्रत्याययति इत्यादिकं ... अधिगमयति ४७ सनि च सनि च परतः

इणो बोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति जिगमिषति जिगमिषतः जिगमिषन्ति अबोधन
इत्येव अर्थान्प्रत्येति । प्रत्येति इणादिक इत्येव अधिजिगमिषति योगविभाग उत्तरार्थः ।
इङश्चेति सन्येव यथासंख्यं ५५ इङश्च इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति अधिजिगां
कासते अधिजिगांसते ५६ गाङ् लिटि इङो गाङादेशो भवति लिटि परतः अधिजगे अधिजगाते
अधिजगिरे गाङित्येनुबन्धकरणं विशेषणार्थं गाङ् कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्या
त् नहि स्थानिवद्भावात् गाङिति रूपं लभ्यते ५७ विभाषा लुङ्लृङोः लुङि लृङि च परत इ
६४ ङो विभाषा गाङादेशो भवति आदेशपक्षे गाङ् कुटादिभ्य इति ङित्वं घुमास्था गापा जहातिसा
६१ फलीति ईत्वं अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषत न च भवति अध्येष्ट अध्येषातां अध्येष
त लृङि लृङ्यपि अध्यगीष्यत अध्यगीष्येतां अध्यगीष्यन्त न च भवति अध्यैष्यत अध्यैष्येतां अ
ध्यैष्यन्त ५८ णौ च संश्चङोः इङो गाङ् विभाषेति अनुवर्तते णौ विधिरिति इङ् एवात्र परसप्तमी
संश्चङोरिति च णौ च सन्परे चङ्परे च परतो इङो विभाषा गाङादेशो भवति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति चङि खल्वपि अध्यजीगपत् अध्यापिपत् ५९ अस्ते
र्भूः अस्तेर्धातोर्भूरादेशो भवति आर्धधातुके भविता भवितुं भवितव्यं [illegible] कस्मान्न
भवति [illegible] कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति प्रत्याहारेण [illegible] सामर्थ्यात्तया चोच्यते
अनुप्रयोगे [illegible] कर्तृवचनं [illegible] इति ६० ब्रुवो वचिः ब्रुवो वाचे
रादेशो भवति आर्धधातुके उकार उच्चारणार्थः वक्ता वक्तुं वक्तव्यं स्थानिवद्भावेन कर्त्रभि
प्राये क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति [illegible] ६१ चक्षिङः ख्याञ् चक्षिङः ख्याञादेशो
भवति आर्धधातुके आख्याता आख्यातुं आख्यातव्यं स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं भवति ञकारानुब
न्धकरणमात्मनेपदार्थं कर्त्रभिप्राये [illegible] आख्याता आख्यातुं आख्यातव्यं
नेप्रतिषेधो वक्तव्यः [illegible] अस्त [illegible] वक्तव्यः ॥

हारसरात्नसभादि सायो धा ; अनेनैव त्वापि विवचनम् ; बहुत्वे सं त्वा दण्डो दिति व आवं
स्मान्त वधक गार्ग्या विवचनम् आनिरापश्च ५२ वा निर्दिष्ट पूर्व एति च्यो वि वाल्व उच्चते ति
टिपरतः चदि ङ प्य स्त्रा आदेन्नो भवति आचाख्यो आचान्तानेन आच लुक् ; न च भवति आच
क्से त्वाच चहांते आच चदिर ५२ अते र्वं यनन यो ; अनेनैर्णा तो वा इत्यय मादेन्नो भवति
आद्यपान्त के वसयो वजयि त्वा प्रत्यायकः प्रत्ययाणीये अघनयो रीति ति किं समानाः
उदाजः अपि समजः उदजः समुदोरजः पशुष्विति आधि दीर्घो चारणं किं प्रवीतः वस
यो ; प्रति षेधे वा पञ्चपसंख्यानं समन्वावनादन वाद्युपान्त कोवि कल्प इष्यते कायो पुरुति
ल्पुनेन रुणा यो वरभूते रजे वा वा इत्यय मादेन्नो भवति प्रवयणो दण्डः प्राजनो दण्डः
वयणः • माजनय प्राजनन मानय ५८ ण्वदादि यो ण्व नेनो पूर्वानि लुगणिनोः ण्वादयो
गोत्रप्रत्ययाः एवं तान् ताति यगोत्राद णो तू नि न स्मा पूर्ववयो णाणि नो युवनि लुग्भवति एवं तान्नु तावते कु
वादिभ्यो णः ; न स्मान्न यूनि इञ्जून स्य लुक् कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः ; गार्ग्यः पुत्रः ; न नु च को
रव्यन्नुकाद ति कौदोय व्यते । ततः किं जाम भवितव्यं कौरव्यायणि रिति ताति यगोत्रस्य न च गुरु
णां कौरव्य व्रु व्रुसाद च योनु कुरुनादिभ्य इत्यतेन विहितन स्य इदन्तु प्रा लिए गोत्रे कुवादि
भ्यो णएव इति ताति यकर्णस्य कावृत्ति कुरुभ्यश्चो ण्वन्नु न स्मात्र यूनि इञ्जून स्य लुक् स्वाफल्कः
पिता श्वाफल्कः पुत्रः ताति यः आणावको ष्णणः न स्मान्न यूनि इञ्जू न स्य लुक् वासिष्ठः पिता वा
सिष्ठः पुत्रः आणोः जिनु आनन्तरान न यो विदादिभ्योऽञ्जू न स्मान्न यूनि इञ्जूः न स्य लुक् वैदः
पिता वैदः पुत्रः आणिहत्वाविति कादिभ्यः फिञ्जू न स्मान्न यूनि प्रागृदीच्यतोऽण न स्य लुक्
तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्रः एते भ्य इति किं विदादिभ्यो ण न स्मान्न यूनि इञ्जून स्य लु
कुन भवति कौहडिः पिता कौहडिः पुत्रः बहुमानिनिः वामरथ्य स्य छात्राः वामरथ्याः कवी

दिभ्यो ण्यः। तस्मात्त्वाण्णादिभ्यो गोत्रे इति वैषिकोण्। तस्य लुक् न भवति। आणिञोरिति किं दा
क्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः। अब्राह्मणगोत्रमात्रात् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं बोधिः पि
का ता बोधिः पुत्रः। जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः। औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः। भाण्डिजङ्घिः पि
शि पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः। सात्वावयवत्सदाग्रादिञ्। तस्मात् फक् तस्य लुक्। पैलादिदर्शनात्तु
का सिद्धं ५५ पैलादिभ्यश्च पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति। पीलाया वे त्य
ण्। तस्मादण्यश्च। इति फिञ् तस्य लुक्। पैलः पिता पैलः पुत्रः। अन्ये पैलादय इञन्ता
५५ स्तेभ्यः इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे अप्राचीनार्थः पाठः। पैलिः शालंकिः सात्यकिः सात्यकामिः
६५ औदुम्बिः औदमाञ्जिः औदव्रजिः औदमेघिः औदशुद्धिः दैवस्थानिः पैङ्गलायनिः राणायनिः राह
क्षतिः भौलिङ्गिः औत्कारि सामसिः औजिहानिः औजिहायनिः तद्राजाच्चाणः। आकृतिगणोऽयं ५६
इञः प्राचां प्राचां गोत्रे य इञ् तदन्तान्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति गोत्रविशेषणं प्राक्ग्र
हणं नविकल्पार्थं पान्नागारेरपत्यं युवा यञिञोश्चेति फक्। पान्नागारिः पिता पान्नागारिः
पुत्रः। मान्थरैषणिः पिता मान्थरैषणिः पुत्रः। प्राचामिति किं दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः। ५७
न तौल्वलिभ्यः। अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लु
क् न भवति तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः। तौल्वलिः तैलालिः धारणिः रावणिः दैलीपि
र्देवालिः दैवमतिः दैवयज्ञिः प्राददोहनिः चापफकिः आनुरोहति पुष्करकुटिः आनुमतिः आग्नि
शिः आसुरिः आयुधिः नैमिषिः आसिबन्धकिः चैकिः पौष्पिः पौष्करसादिः वैरकिः वैलिकिः वै
हतिः वैकर्णिः कारेणुपालिः कामतिः ५८ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् तेन तद्राजाः। अणा
दयस्तद्राजाः। इति वक्ष्यति तस्य तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलि
ङ्गस्य लुग्भवति तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं अङ्गाः वङ्गाः सुह्माः पुण्ड्राः मगधाः लोह

धृताः श्रीमताः तद्राजस्येति किं अङ्गाः वङ्गाः बहुष्विति किं आङ्गः तेनैव ग्रहणं किं
स्त्रियो वाङ्गो वैङ्गा तौ प्रियवाङ्गाः अस्त्रियामिति किं आङ्ग्यः स्त्रियः ॥ ६३ यस्कादिभ्यो गो
त्रे बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्त्तते यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्यय
स्य बहुत्वे वर्त्तमानस्य स्त्रीलिंगस्य लुग्भवति तेनैव चेत् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं
प्रत्ययविधेरन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति अनन्तरापत्ये पि लुग्भवत्येव
यस्काः लेह्याः बहुष्विति किं यास्कः तेनैवेत्येव प्रिययास्काः अस्त्रियामिति किं यास्क्यः
स्त्रियः यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण एते पंच शिवादिषु पठ्यन्ते ततः परेभ्यः अण् प्रत्य
सदामत्त कंबलभार ऋषिषेण कर्णाटक पिंडीजंघ बकसक्थ ततः परेभ्यः ऋष्यणः शु
भ्रादिभ्यश्चेति ढक् विधिः कुंडि मत्रवालि विश्रव ततः गर्गेभ्यो यञ् अश्वादेरिञ् रक्तो
मुख जंघारथ मेषक उत्कासक कटुक पुष्कर सत् विषपुट उपरिमेखला क्रोष्टुपाद
शीर्षपाद पुष्करसत् ऋद्धात् वाह्वादिपाठात् इञ् लग्नाद्वा नडादिषु पठ्यन्ते ततः ककुदक
वर्मक एताभ्यामत इञ् भलंदन त्वाद्वात् शिवादिभ्यो ऽण् भडिल भाडिल भडित एतेभ्यश्चानुभ्यो
शुभ्रादिभ्यः ढक् ॥ ६४ यञञोश्च बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्र इति चानुवर्त्तते यञ् अञ् च यो गोत्र
प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य लुग्भवति गर्गादिभ्यो यञ् गार्ग्याः वत्साः अञः खल्वपि
अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् विदाः उर्वाः बहुष्विति त्येव गार्ग्यः वैदः तेनैवेत्येव प्रिय
गार्ग्याः प्रियवैदाः अस्त्रियामित्येव गार्ग्यः स्त्रियः वैद्यः स्त्रियः गोत्र इत्येव द्वीपादनुस
मुद्रं यञ् द्वैप्याः उत्सादिभ्योऽञ् औत्साः छात्राः यञञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्
या उपसंख्यानं गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकु
लं वा एवं वैदस्य कुलं वैदकुलं विदकुलं वा वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा यञञादीनामिति

किं गार्ग्यकुलं एकस्य यो नृतिः किं गार्ग्याणां कुलं गार्ग्यकुलं तत्पुरुष इति किं गार्ग्यस्य स
मीपं उपगार्ग्यं अव्ययीभाव इति। किं बहव मा भूत् ६५ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्य
का श्च अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अत्रिशब्दादन् इतश्चानिञ इति
ढक् इतरेभ्यः ऋष्यण् अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः गोतमाः अंगिरसः बहुष्विति
शि व आत्रेयो भार्गवः तेनैवेत्येव। प्रियात्रेयाः प्रियभार्गवाः आत्रेयायनित्येव आत्रेयः
का) त्रियः ६६ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु बह्वचः प्रातिपदिकाद्य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे
भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु लुग्भवति पन्नागाराः मंथरैषणाः भरतेषु खल्वपि
६६ युधिष्ठिराः अर्जुनाः बह्वच इति। किं चैकयः औष्ट्रयः प्राच्यभरते। ष्विति। किं बालाकयः हा
लिदासयः भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्र
हणं न भवतीति सिंतेन इञः प्राचामिति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति आर्जुनिः
पिता आर्जुनायनः पुत्रः ६७ न गोपवनादिभ्यः गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्
न भवति विदाद्यन्तर्गणोयं तत्रात्रो गोत्रप्रत्ययस्य यञञोश्चेति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते।
गोपवनाः शैग्रवाः गोपवन शिग्रु विंदु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्वेतक स्वापर्णाः एता
वंत एवाष्टौ गोपवनादयः परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादः पाठः ते हि चतुर्थे विदादिषु
पठ्यंते तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव हारिताः किंदासाः। किं ६८ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे तिकादिभ्यः
कितवादिभ्यश्च द्वंद्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति तैकायनयश्च कैतवायनश्च तिकादि
भ्यः फिञ् तस्य लुक् तिककितवाः वाखरयश्च भाण्डीरथयश्च अत इञ् तस्य लुक् वखरभं
डीरथाः औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपकलमकाः पाफ
कयश्च नारकयश्च अत इञ् तस्य लुक् पफकनरकाः बाकनखयश्च श्वागुदयश्च पा
रिणद्धयश्च अत इञ् तस्य लुक् बकनखश्वगुदपरिणद्धाः उञ्जो कुवायनाः अत इञ्

कुमनुष्याद्वा तृणि वा पर्णि नयोर्लुक् । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । लाङ्कायश्च शान्तमु
खियश्च अत इञ् तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । औरसन्याद्यस्तिकादिषु पठ्यन्ते ततः फि
ञ् । लंकटशब्दादिञ् तयोर्लुक् । औरसायनश्च लांकटयश्च उरसलंकटाः । भ्राष्टकयश्च
कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् । भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुंदरय
श्च अत इञ् तस्य लुक् । भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुंदरयश्च अत इञ् त
स्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्णसुंदराः । आग्निवेश्याश्च दासेरकयश्च आग्निवेश्यशब्दाद्गर्गा
दिभ्यो यञ् दासेरकशब्दादिञ् अत इञ् तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥ ६५ ॥ उपकादिभ्यो
ऽन्यतरस्यामद्वंद्वे । उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अ
न्यतरस्यां द्वंद्वे चाद्वंद्वे च अद्वंद्वग्रहणं द्वंद्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेषां च मध्ये त्रयो
द्वंद्वाः तिककितवादिषु पठ्यन्ते उपकलमकाः भ्रष्टककपिष्ठलाः कृष्णाजिनकृष्णसु
दराः तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुग्भवति अद्वंद्वे त्वनेन विकल्पः उपकाः औपकायनाः
लमकाः लामकायनाः भ्रष्टकाः भ्राष्टकयः कपिष्ठलाः कापिष्ठलयः कृष्णाजिनाः का
र्ष्णाजिनयः कृष्णसुंदराः कार्ष्णसुंदरयः परिशिष्टानां द्वंद्वे चाद्वंद्वे च विकल्पः चडारक
आडारकाः सुपर्यक सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल कठेरणि कुषीतक
काशकृत्स्न निदाघ कलशीकंठ कृष्णपिंगल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जंतुक
अनुलोम अर्धपद पिंगलक प्रतिलोम प्रतान अनभिहित ॥ ६६ ॥ (अगस्ती स्वगो आपसं) आगस्त्यकौण्डिन्ययोर
गस्तिकुण्डिनच् । आगस्त्य कौण्डिन्य इत्येतयोर्गोत्रप्रत्ययान्तयोः अणो यञश्च बहुषु लुक्
भवति परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यं अगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भव
तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । [illegible] कुण्डिनीशब्दस्य तदादेशौ इति तथा

स्यात् अगस्त्यकुण्डिनात् कुण्डिनीकुण्डात् गर्गादियञन्तयोर्गोत्रे लुगचाविति लु
कि प्रातिपदिके आगस्तीयाः छात्राः इति वृद्धलक्षणश्छो भवति कौण्डिन्ये त्वणो वभव
का त एव कण्वादिभ्यो गोत्रे इति तत्रविधौ कौण्डिनाः छात्राः ६७ सुपो धातुप्राति
प्रि पदिकयोः सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति तदन्त
गता तत्र ग्रहणेन गृह्यते धातोस्तावत् पुत्रीयति घटीयति प्रातिपदिकस्य कष्टश्रि
तः राजपुरुषः धातुप्रातिपदिकयोरिति किं वृक्षाः प्लक्षाः ६८ अदिप्रभृतिभ्यः शपः अदि
६६ प्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति अत्ति द्वेष्टि ६९ बहुलं छन्दसि विषये शपो बहुलं
६७ लुग्भवति अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि वृत्रं हनति अहिः शयते अन्येभ्यश्च
भवति त्राध्वं नो देवाः ७० यङोऽचि च यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परे चकारेण बहुल
ग्रहणमनुकृष्यते ननु छन्दसीति तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति लोलुवः पो
पुवः सनीस्रंसो दनीध्वंसः बहुलग्रहणात् अनचापि भवति शाकुन्तको लालपीति दं
दुमिवो वदीति ७१ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः शपनुवर्त्तते न यङ् जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य श
पः श्लुर्भवति लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्वचनार्थं जुहोति बिभर्ति नेनेक्ति ७२ बहुलं छ
न्दसि छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति यत्रोक्तस्तत्र न भवतीति अन्यत्रापि भवति जु
होत्यादिभ्यस्तावन्न भवति दाति प्रियाणि धाति प्रियाणि अन्येभ्यश्च भवति पूर्णां विविष्टि ज
निमा विवक्ति ७३ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु लुगनुवर्त्तते न श्लुः गातिस्थाघु
पाभू इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः अगात् अस्थात् अदात् अ
धात् गापाग्रहणे इणादेशस्य पिबतेश्च ग्रहणं गायतेः पातेश्च न भवति अगासीन्नटः अपासीन्न
यः परस्मैपदेष्विति किं अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ७४ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः घ्राधेट्
शाच्छासा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति धेटः पूर्वेण प्राप्ते

विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः । नाम प्राप्ते अघ्रात् अघ्रासीत् अधात् अधासीत् अशात् अशासीत्

अच्छात् अच्छासीत् असात् असासीत् परस्मैपदेष्वित्येव अघ्रासत सुमनसो देवदत्तेन ७७ तनादि

भ्यस्तथासोः । तनादिभ्यः उत्तरस्य सिचः तथासोः परतो विभाषा लुग् भवति अतत अतथाः

अतनिष्ट अतनिष्ठाः असात असाथाः असानिष्ट असानिष्ठाः जनसनखनामित्यात्वं यास

सोऽपवादः तु आत्मनेपदस्य ... परस्मैपदेन भवति अतनिष्ट पूर्वं ७८ मन्त्रेघ

सह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः । मन्त्रविषये घस ह्वर णश वृ दह आत् वृच् कृ ग

मि जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग् भवति अक्षन्नमीमदन्त पितरः । ह्वृ इति ... कौटिल्ये मा

[illegible] ... छन्दसि ... णश ... वृङ् ... आदि

[illegible] ... आदिति ... पृथिवी ... [illegible] ... माना

[illegible] ... गमि ... उगमन् ... जनि ...

... मन्त्र ... ७८ आमः । आमउ

त्तरस्य लेर्लुग् भवति ... ७९ अव्ययादाप्सुपः । अव्ययादुत्तर

स्य आपः सुपश्च लुग् भवति अव्ययाद् ... तत्र शालायां सुपः । ...

७९ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । ... तृतीया ... पञ्चम्याः

भावादुत्तरस्य सुपो लुग् भवति ... पञ्चम्याः । ... पञ्चम्याः

श्रवणमेव भवति उपकुम्भं तिष्ठति उपकुम्भं पश्य उपमणिकं तिष्ठति उपमणिकं पश्य ...

किं ... अपञ्चम्याः इति किं उपकुम्भादानय ८० तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । ...

[illegible] ... विभक्त्योर्बहुलं ... भवति उपकुम्भे

न कृतं उपकुम्भे कृतं ... सप्तम्याः समृद्धिः ... समासे

... एकविंशतिभारद्वाजं ... चतम्

धं शलुटः प्रथमस्य डारौरसः लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्य आत्मनेपदस्य च
डारौरस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः आत्मनेपदस्य अध्येता
का रौ अध्येतारः प्रथमस्येति किं कर्त्तासे ८२ इति कातन्त्रिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः
धे पादः द्वितीयोध्यायः समाप्तः इच्छुप संख्यानवतीश्च ... विवृत ... त्रयोध्याय व्युत्पन्न
रूपसिद्धिः वृत्तितृतीयं कातन्त्रिकानाम संग्रहे यां ग्रंथः १२० संख्या ... अधिकारोयं प्रत्यय
४८ शब्दः संज्ञाधिकारश्च धिक्रियते आपंचमाध्यायपरिसमाप्तेः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्यय
६६ संज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान् वर्जयित्वा वक्ष्यति तव्यानीय
यौ कर्त्तव्यं करणीयं नैवमिति तृतीये प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमा
दयः परश्च आपंचमाध्यायपरिसमाप्तेः अधिकारो योगे उपतिष्ठते परिभाषा वा पर इति भवति धातो
र्यः पर आत्तिपरिकल्पः प्रत्ययसंज्ञः कर्त्तव्यं तैत्तिरीयं चकारः पुनरस्येवसमुच्चयार्थः
विभाषा तिपरिकल्पः प्रत्ययसंज्ञः कर्त्तव्यं तैत्तिरीयं चकारः ... परिभाषा ... समभ
वते नेणादिषु पदस्तो विकल्पते ... विकारः परिभाषा ... त्रसम
वतिप्रत्ययः संज्ञा इति यतः स्वरप्रत्ययप्र सगेनाने कारोच प्रत्यये बहुदेशा स्यादिति यसेन ति
वचनमादेहदनाय्यें कर्त्तव्यं तैत्तिरीय ... चौरादिको पूर्वस्यापमपवादः सपः वित
अपत्यया अनुबन्धा भवति दृषादो दृषदः चित्रः ... पचति पठति गुपिज... सान्
अप्रत्ययाः अनुबन्धाभवति ... प्रत्ययोभवति प्रत्ययसंज्ञा
गुपगोपते तिजतितिक्षते कितनितिचासे ... सनुप्रत्ययो भवति प्रत्ययसंज्ञा
चाविकृतेव जुगुप्सते तितिक्षते चिकित्सते निंदाक्षमा व्याधिप्रतीकारेषु सत्विष्यते अन्य
त्र यथाप्राप्तं प्रत्ययो भवति गोपयति तेजयति केतयति गुपादिषु अनुबंधकरणं
त्मनेपदार्थं ... आम्भास ... मानादिभ्यो ... बधबधते दानशानवत्
इने ... ते ... भवति ... सस्य चेकार ...
योदेशो भवति मीमांसते दीदांसति ... सन् ... स्वेव ... सवस्य ... वि

जायते तेन कश्चिन्न भवत्यपि मानयति । अवदानं निशानं ॥ ५ ॥ धातोः कर्मणः समानक-
र्तृकादिच्छायां वा ॥ इषिकर्मणो धातोरिषिणैव समानकर्तृकस्मादिच्छायामर्थे वा स-
न् प्रत्ययो भवति । कर्मत्वसमानकर्तृत्वाच्च धातोरर्थद्वारकं कर्तुमिच्छति । चिकीर्षति जिही-
र्षति । धातुग्रहणं किं । सोऽपि सनो गुप्त्यादिभ्यो माभूत् । प्रकर्तुमिच्छति । प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किं ।
करणान्माभूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किं । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः ।
इच्छायामिति किं । कर्तुं जानाति । वावचनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति । चिधातोरद चेत् स न्न-
न्ता ञेधातुकसंज्ञानपूर्वेन आर्धधातुकाख्यामुपसंख्यानं । कर्तुमिच्छति । कुत्सितं चिकीर्षति । जिहीर्षति कु-
त्सा आरम्भयति इच्छासनन्तानामृतिबधो वक्तव्यः । चिकीर्षितुमिच्छति । विवक्षति । किं न प्रसिद्ध-
ते पुत्रीयकाम मनुष्य यास्तु पुत्रीयकामस्तु वार्यिकाः सिद्धापि अपत्यमेव पुत्रः । सन्नेत्रानस्मादि-
च्छते ॥ ७ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ कर्मण इच्छायां वर्तते इषिकर्मात् एषितुः संबन्धि-
नः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुब्ग्रहण-
किं वाक्यार्थान्माभूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किं । राज्ञः पुत्रमिच्छति । काकारोऽनवो-
इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्धितप्रानार्थः । क्यचि मान्तात्प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । इदमि-
च्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । छन्दसि परेच्छायां । नेति वक्तव्यं मात्यापेक्षार्थः पचावाधि-
क्ष्यन्त ॥ ८ ॥ काम्यच्च ॥ सुबन्तात्कर्मण आत्मनेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छ-
ति पुत्रकाम्यति । आत्मनः वस्त्रमिच्छति वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरार्थकाचो न उ कृष्णः ।
क्याचः इत्येतस्मात्प्रयोजनाभावान्न भवति । चकारादित्याह काम्यच् ॥ ९ ॥ उपमानादाचारे ॥ कर्तुरनुवर्तते न का-
म्यच उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच् प्रत्ययो भवति आचारक्रियायाः । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रं । उप-
देशे च उपमानस्य कर्मत्वात् पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रं प्रावारीयति कम्बलं अधिकरणाच्चेति वक्त-
व्यं प्रासादीयति कुट्यां पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥ १० ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ आचार इति वर्तते उपमा-

नात्का त्तुः सर्वेनादाचारे ये वा क्यङ् प्रत्ययो भवति सकारस्य च लोपो भवति अप्सराय पयश्च
सलोपः तदभावे पि क्यङ् भवत्येव पूर्वेन इवाचरति काकः पूर्वे नायमत्र सकारदपुस्कारा यन्ते
सलोपा विधावपि वाग्रहेण संबध्यते व्यवस्थित विभाषा च भवति ओजायते अप्सरायते
काकयायते पयस्यते ओजसोप्सरसो नित्यं पयस सलु विभाषया क्यङो लोपश्च विज्ञो योवाधि
क्रियमाणस्य लोपस्तास लोपविधौ चकारनुवृत्तिः स्यान षष्ठी संबध्यते तत्रालोन्त्यनियमे सति
रूसायते साररसायते इति सलोपो न भवति आचारे च गल्भ क्लीब होडेभ्यः क्विप् अवग
ल्भते अवगल्भायते क्लीबते क्लीबायते होडते होडायते सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके अश्व
इवाचरति अश्वायते अश्वति गर्भ गर्दभति ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः भृश इत्येव
मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो च्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति हलन्तानां च लोपो
भवति अच्वेरिति प्रत्ये कमभिसंबध्यते किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावतामभवसोगे च्विर्विधी
यते तेनोक्तार्थत्वात् च्व्यन्तेभ्यः क्यङ् न भविष्यति तत्साहचर्यप्रतिपत्त्यर्थं ल्युदिं च्विप्रतिषेधः
क्रियते अभृशः भृशो भवति भृशायते शीघ्रा
यते अभृशो भृशो भवति भृशायते शीघ्र चपल मंद पंडित उत्सुक उन्मनस अभिमनस सुमनस दुर्मनस रहस रेहस
शाश्वत् वृहत् वेहत् नृषत् शुचि वर्चस ओजस रजस ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् लोहितादिभ्यो डा
जन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति लोहितायति लोहितायते पटपटायति पटपटाय
ते लोहितादिः आकृतिगणः कष्टाय क्रमणे कष्टादिभ्यश्चतुर्थीसमर्थेभ्यः क्रमणे उत्साहेर्थे क्यङ्
प्रत्ययो भवति वर्मायति वर्मायते निद्रायति निद्रायते करुणा
यति करुणायते कृपायति कृपायते अश्वानां कृति गणोयं तथा च ककारः समानाधिकरणाच्चो
नुबध्यते न कस्य इति न हि पाठितानां मध्येन कारान्तः कृ धातोः कृम्भोस्ति मितिद्विवस्तरविधौ
ते गजभवतीत्यनत देवमवचनं अनुहृतवृत्ते भृशत न च्वे चलप

विज्ञायते लोहितनीलं संदृपेन लोहितमंद १३ कष्टाय क्रमणे काङ् अनुवर्त्तते न काष्
नाजवे काङ् प्रत्ययो भवति कष्टाय कर्मणे क्राम
कष्टकाद्यन्तर्यी समर्थात् क्रमणे ऽर्थे नाजवे काङ् प्रत्ययो भवति कष्टाय कर्मणे क्राम
ति कष्टायते अत्यल्पमिदमुच्यते सत्रकक्षकष्टगहनेभ्यः कणवचिकीर्षायामिति वक्त
व्यं कायवचिकीर्षा पापचिकीर्षा तस्मात् तेभ्यः काङ् प्रत्ययो भवति सत्रायते कक्षाय
ते पापाय ते गहनायते कणवचिकीर्षायामिति किं अजः कष्टं क्रामति १४ कर्मणो रोम
न्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः रोमन्थं वर्त्तयति तपश्चरति कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरर्थयोः
काङ् प्रत्ययो भवति रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते गौः हनुचलन इति वक्तव्यं इह मा भूत्
कीटो रोमन्थं वर्त्तयति तपसः परस्मैपदं च तपश्चरति तपस्यति १५ बाष्पोष्मभ्यामुद्व
मने कर्मण इति वर्त्तते बाष्पमुष्मा कर्मणामुद्वमनेऽर्थे काङ् प्रत्ययो भवति
बाष्पमुद्वमति बाष्पायते ऊष्माणमुद्वमति ऊष्मायते फेनाच्चेति वक्तव्यं फेनायते १६ शब्द
वैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघ इत्येतेभ्यः कर्मणि कर
णे काङ् प्रत्ययो भवति शब्दं करोति शब्दायते वैरायते कलहायते अभ्रायते कण्वायते
मेघायते सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यं सुदिनायते दुर्दिनायते नीहारायते अटा
अट्टा शीका कोटा पोटा सोटा प्रुष्टा प्लुष्टा अटायते अट्टायते शीकायते कोटायते पोटाय
ते सोटायते पोटायते सोटायते प्रुष्टायते १७ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां कर्मणः सुखादिभ्यः कर्मभ्यो मनु
ते पोटायते सोटायते प्रुष्टायते १७ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां कर्मणः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामनुभवे काङ् प्रत्ययो भवति वेदयितु
र्वर्त्तते सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे काङ् प्रत्ययो भवति वेदयितु
श्चेत्कर्तुः सुखं वेदयति सुखायते दुःखायते कर्तृग्रहणं किं
सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य सुखादिः ... आकृतिगणः ... अलीक करुण
पणसोढ पनीय १८ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ... इति वर्त्तते ...

इत्येते भाः कात्र्चूत्प्रत्ययो भवति कर्मणि विशेषे पूजादौ नमसः पूजायां नमस्यति देवा
न् वरिवसः परिचर्यायां वरिवस्यति गुरून् चित्रङः आश्चर्ये चित्रीयते ङकार आत्म
का नेपदार्थः १९ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् कर्मणि इति वर्तते पुच्छभाण्डचीवरेभ्यः एभ्यो णिङ्
त्रि प्रत्ययो भवति कर्मणि विशेषे पुच्छादुदसने पर्यसने च उत्पुच्छयते परिपुच्छयते भाण्डा
का त्समाचयने संभाण्डयते चीवरादर्जने परिधाने वा संचीवरयते भि ङकार आत्मने
पदार्थः णाकारः सामान्यग्रहणार्थो णिरिति २० मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रह
७० लिकलिकृततूस्तेभ्यो णिच् मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलिकलिकृततूस्त इत्ये
७० तेभ्यः कर्मणि णिच् प्रत्ययो भवति मुण्डं करोति मुण्डयति मिश्रयति श्लक्ष्णयति लवणयति
व्रतात् भोजने तन्निवृत्तौ च पयो व्रतयति वृषलान्नं व्रतयति वस्त्रात्समाच्छादने संवस्त्र
यति हलिं गृह्णाति हलयति कलिं गृह्णाति कलयति हलिकल्योर् वृत्तिपाठे न सन्वद्भाव
प्रतिषेधार्थः अजहलत् अचकलत् कृतं गृह्णाति कृतयति तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति के
शान् विजटीकरोतीत्यर्थः २१ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् एकाचो धातोर्ह
लादेः क्रियासमभिहारे वर्तमानात् यङ् प्रत्ययो भवति पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रिया
समभिहारः पुनः पुनः पचति पापच्यते भृशं ज्वलति जाज्वल्यते देदीप्यते धातोरिति
किं सोपसर्गाद् दुस्यात् मा भूत् प्राटति भृशं एकाच इति किं भृशं जागर्ति हलादेरिति किं भृ
किं मो नागत्रि हलादेरिति किं ईक्ष माचाते सूचि सूत्रि मूत्र्य पर्यट्यर्थ्यश्नोत्यूर्णोतीनां यङ् विधावप्त
शमीक्षते अत्र सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते प्रोर्णोनूयते
वा न कुतादि धर्थं भृशं शोभते नभिधानात् २२ नित्यं कौटिल्ये गतौ गतिवचनाद्धातोः कौटि
ल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति कुटिलं क्रामति चंक्रम्यते दंद्रम्यते नित्यग्रहणं
विषयनियमार्थं गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव न क्रियासमभिहारे चंक्रम्यते २३ लुपसद

सदचनजप जम दक दध्रू नम्भो भावगर्भा यां लुप सदचनज पजंभ दक दुनू नृ दुन्ने नेभ्यो
भावगर्भायां धा त्वेष्ठ गर्भा यां गम्यमानायां यद्धृः प्रत्ययो भवति गर्भिन लुपन्ति लोलकाने
सासयते चेचूर्यते जंजप्यते संजभ्यते दंदह्यते दंदशूयते तिजे गिल्यते भावगर्भा यामिति किं
साधुजपति भावगर्भायां किं साधनगर्भा यां साधुन सेत्रजपति वृषलं नित्यग्रहणं विषय
नियमार्थं मनुवर्त्तते एभ्यो इति त्यं भावगर्भा यामेव भवति नतु क्रियासमभिहारे भृशं लुप
ति २७ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ए
तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः णिच् प्रत्ययो भवति सत्यमाचष्टे सत्यापयति अर्थवेद सत्यो नामापुक्
च वक्तव्यः अर्थापयति वेदापयति पाशाद्विमोचने विपाशयति रूपाद्दर्शने रूपयति वीणयोउ
पगाने उपवीणयति तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोक
यति तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति सेनयाभि
नियाति अभिषेणयति लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति त्वचं गृह्णाति त्वचयति वर्मणा सं
नह्यति वर्णं चूर्णैः संनह्यति संवर्मयति चिनयति स्वाभाविकात् इदं पापि विधानमस्य यदाद्युप
प्रत्ययायो तिदि रूपतिषु केचित् तत्र सकारान्ते प्रयोजनं तदुक्तं
णिच् प्रत्ययो भवति कुट्टकारयति
लाघवमादिलक्षणं मानुनासिकान्तानि चप्रत्ययो भवति
दनेपाचयति तत्काम तत्स्थप संख्यान सूत्रयत्या यस्य सूचयति
तु कर्तां तदाचष्टे कल्कप प्रकृतिवत्कार्यं भवति
तानु णिन्जे काः तदाचष्टे नास्ति नो पे कल्पक प्रकृतिवत् कारु
कं भवति कं संवध माचष्टे कं संवधयति बहिस्तमाचष्टे बहिर्वयति तालो गमनं माचष्टे
रत्नं गमयति गालो प श्व का ला त्मत सं या गमयदायो त्वि विचारसमाचष्टे ना

त्रिं विवासचित्रीकारं तोषाणि तजयित्वा । प्रस्थितो मादिक्ष्म ताँ स्तृयो निगमन न तं भावय
यति मा दिक्ष्म त्वाँस्तु ये मृदमयति न दान्त्रयोगे शिपु ष्ये योग ज्ञानाति पृच्छेण योजय
का ति म धाभिद्यो जये ति इन्दूर पो या चप्रवृत्तौ आख्याता लुग्भवति [illegible] स्मरण मा चपृ
शिमृगानुस्मरयति न स्मरणं [illegible] गानन्य सो दन्यू येनु कथयति इत्यर्थ इत्येवे प्रासन
का ग स्मरण मा चष्टे २६ कं हृदि [illegible] यवुक हृयेनु इत्येव मादिभ्यो यकुप्रत्यये यो भवति वि
विधा के [illegible] दर्या धातवः प्राति पदिकानि च तत्र धात्वा विकारा द्वा तेभ्यः कान्य यो विधीय
७८ ते न प्रातिपदिकेभ्यः तथा च प्रत्यय वृत्ति वेधाप्य । ककारो नुवधत्ते धातु स्वकं स्मात्पूर्वात्
७१ का स्य चासन्नता दपि ग्ला दुषायो मिमदीर्घ मन्तो धातुविभाषितं । कंडू तूकं डूयति कं
डूयते सित्या कं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [illegible] आत्मनेपदं कं [illegible] [illegible] वे लड् [illegible]
हस्तौ तू मद्धातुः डः कारस्मात्मनेपदार्थो वेनू वेद ति [illegible] सदु [illegible] मग [illegible]
धाते दुसे मघसूं डः [illegible] चरणा चरम [illegible] चतुर्भिः बि कं मिस क इषु पुष्ठेण गद [illegible]
विला वो ला ते दलो [illegible] चरणा अणो [illegible] २७ गुपू धूपविच्छि पणि पनि [illegible] । गुप
स्वा सो धूप सं तु चे । चे छ नाते पणा अवदा [illegible] तो च पनच इत्येते भ्यः [illegible] यो भ
वति गोपायति धूपायति । विच्छायति पणायति पनायति [illegible] ते नववि [illegible] ता [illegible] च
याचि दर्यां । पणिं [illegible] प्रेत्यये मुत्वा याति नच्याव [illegible] । [illegible] स्वपणाते स दत्त स्वप [illegible]
ते [illegible] बुधस्तु केवले चरिता [illegible] नायप्रत्ययो ता [illegible] पदनभवाति २० [illegible]
यङ् क्यातिः सो [illegible] धातु [illegible] यौवने ते तत इयङ् प्रत्ययो भवति ङकारस्मात्मनेप
दार्थो [illegible] यते २९ [illegible] यते [illegible] ङ प्रत्ययो भवति [illegible] ङ
कारस्मात्मनेपदार्थो । कामयते ३० [illegible] धातु काविपयेत्या [illegible] धातु विव

तायायायादयोवाभवन्ति गोपागोपायिता गुप्तिता ऋतीयिता कामिताकामयिता नित्यंप्रत्य
यप्रसंगेनु दुस्या। त्विरजुधातु कोविषयेविकल्प्यते नत्वप्रत्यये प्रत्ययो दण्डधातु कामप्रत्य
यामवेति सनाद्यन्ताधातवः। सनाद्यन्ताः। कामेणिङ्। प्रत्ययामेरेये वा रेधामेसेनाम व
न्ति प्रत्ययपूर्वेण परिभाषेव पदसंज्ञायामन्तेव चनेलिङ्प्रतिषिद्धः सोपि दुनद्विरुच्य
यते। चिकीर्षति पुत्रीयति पुत्रकाम्यति ञ्। ण्यन्तालिङ्लुङो। लुङ्प्रत्ययमुक्तेप्यानुबंधमे को
मेव तस्मिन्लुङि चिपरस्तोयथा लोध्य ण्यन्तासोपिप्रत्ययोभवन्ति। कारिष्यति अकारिष्यत। ञ्।
कान्तो इदितिकमणो ननुनाम्नि कलोपवर्तितिवधीयेयंमन्तासंतासंगता ११ लिङ्कुलेलेटिलि
पूर्वप्रत्ययोभवति वक्तुल्ले लेटिपरस्तः। जोविषवत्नामिषित्ते तेदिवत् नचभवन्ति पतिविषयात्
उदविच्यावधातिशुगुरसाकापादाम न्वेतेलेटिकासंज्ञाकुत्सायांतत्। प्रत्ययोभ्यु
धातुभ्यामालुप्प्रत्ययोभवति। लिटिपरस्तः। अमंत्रविषये कासाचक्रेप्रत्ययानेभ्यः। लोल्लुसाच
त्रोममेचञ्चलिकि वृत्तो नेना च कास्य नेका चकृति वक्तव्य चलुंपास्य चकासाचकोर दरिद्राय
कारु अनुप्राचकार अम्भो मित्रमदन्तेत्वादरुण विविदेलया शोस्कासांनाचिधानाञपदकावकार
तवमृ १ रुध सम्पाद्यव गुरुमनतोनृच्छ। इज्यादियोधातुगुरुमान नृच्छ वर्जिनतस्मा चलिटिपरस्तः
आम्प्रत्ययोभवति ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इज्यादिरितिकि ननक्ष गुरुमनइतिकि इयाजनवाय अनृ
छ इतिकि आनर्छ आनर्छतुः आनर्छुः। ऊर्णोनेःप्रतिबधोवक्तव्यः प्रोर्णुनाव अयवको वा च्युर्णो
छ इतिकि यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनं आमस्थवतिबधाय्यमेकाचश्चेदुपेगुरुस्तानु वृध दयायास्य
एवे दावो रोषु आयुगतो आमस्नपवेपाने एतेभ्योलिटिपरस्तः। आमप्रत्ययोभवति दयांच
क्रे पलायांचक्रे आसांचक्रे वृध उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम् उषदावेविदज्ञानेजा
गृनिद्राक्षये एतेभ्यो लिटिपरस्तोन्यतरस्यामाम्प्रत्ययोभवति ओषांचकारेति केचिन्न
नमतेउवोसर्द नन्वपातिज्ञाने उर्षांचकार विदांचकार जागरांचकार उवोष विवेदजजा

मरः। विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति सू ७ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। ञिभी भये ह्री ल(ज्जा)
यां डुभृञ् धारणपोषणयोः। एतेभ्यो धातुभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम्प्रत्ययो भवति
श्लाविवास्मिन् कार्यं भवति किं पुनस्तत्कार्यं। द्विर्वचनं। बिभयांचकार। बिभाय। जिह्रयांच
का कार। जिह्राय। बिभरांचकार। जुहवांचकार। जुहाव सू ८ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि आमप्र
शि त्ययस्य पश्चात् कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः। कृञिति च प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृ
का ह्यन्ते तत्सामर्थ्याच्चास्ते भूभावो न स्यात्। पाचयांचकार पाचयांबभूव पाचयामास सू ९
।विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यां। विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यां। निपात्यते। किं पुनरिह निपात्यते। वि
७२ देर्लोट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक् कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगो निपात्यते। अस्य
१२ नवन्तो विदांकुर्वन्तु अन्यस्मभवन्तो विदन्तु इतिकरणं प्रदर्शनार्थं। न केवलं प्रथमपुरुष
बहुवचने किं तर्हि सर्वास्वेव लोड्वचनान्यनुप्रयोज्यन्ते विदांकरोतु विदांकुरुतात् विदां
कुर्वन्तु विदांकुरु विदांकुरुतमिति सू १० अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयां
।क्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि। अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्
ऊ बा ते। सादिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङि आम्प्रत्ययो निपात्यते। चिनोतेराम्प्रत्ययो द्विर्व
चनं च। अकारिति चतुर्भिरप्यामि प्रत्येकमनुप्रयोगः। सवध्यते पावयांक्रियादिति पवतेः। पुना
तेर्ण्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते। क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः। विदामक्रन्निति विदेर्लु
ङ्याम् निपात्यते गुणाभावश्च। अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसी
षदिति भाषायां। प्रजनयामकः। प्राजीजनदिति भाषायां। चिकयामकः। अचैषीदिति भाषा
यां। रमयामकः। अरीरमदिति भाषायां। पावयांक्रियात्। पाव्यादिति भाषायां। विदामक्रन्
अवैदिषुरिति भाषायां। सू ११ च्लि लुङि। च्लिप्रत्ययो भवति धातोर्लुङि परतः। इकार उच्चारणा
र्थः। चकारः स्वरार्थः। च्लेः। सिजादीनामादेशानां त्वच्चपति तत्रैवोदाहरिष्यामः। सू १२ च्लेः सिच्
च्लेः। सिजादेशो भवति। इकार उच्चारणार्थः। चकारः स्वरार्थः। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अभ्रा

मानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमपि वाधेतेति स्यात् नित्यादेशो वा हि श्वका
रोन्ते वध्यते स्वम्भुरनुकूलस्य हृषेः । तितिक्षा अरोचत देवदत्ताय अरोचत यज्ञदत्ताय मो
दकः अस्वदत अस्मा चीनु कूप नूप अरपनू अत्रास्तीनु हृप अहेपनू अश्वाप्तीनु अरप
णु अस्नु त्वत अमा चीनु कुप नृप ।। प्रत्यनोयोधानुः । इनुपधलस्मात्यरस्य श्रो । अपति प
स्तीनू ८२ गत्यर्थबुभुक्षार्थ च पंचमी । गत्वनोयो धातुः ॥ हृगुपवन्द्यामी इति किं अभ्यस्तीनू हृनु णुपधादिति
कृत्त्वादेशो भवाति पुरु गध दाहू लिह आलिहान् फलइति किं अभ्यस्तीनु हृनुपधादिति
किं अधाचीनु अगति इत्यादि किं अकोपीन् । फुल्लीव आतिगानेपि बेधनोना लिभ नेचे आति
गन क्रियान्यरस्य श्वो । कर्त्तृ आदेशो भवाति आलिगनमुपगूहनं परिरंभणं । तत्रनियमा
र्थमेतत् आश्लिष्टाक न्यां देवदत्तः आलिंगनमुपगूहनं परिरंभणं । तत्रनियमार्थ
मेतत् आश्लिष्टा कन्यां देवदत्तः । आलिंगन इति किं समाश्लिष्टं जतुकाष्ठं च ८४ नद
नः । पूर्वेण कस्मान्नात्र प्राप्तेत्रि विधाने हृषो धातोः पर स्य श्वो । कत्रादेशो नभवति न
स्मिनु प्रतिषिद्ध हरिनोवेतिकृत् सिचोभवतः अपचीनूतनयदाचीनु ८५ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः क
र्तरि चङ् । णिजन्तवाचकस्य इड् विधीयते ण्यन्तं भोधातुभ्यः । णिद्रुश्रस्रुश्च परस्य च्लेः कर्तृवाचिनि
लुङि परतः । चङादेशो भवाति ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः चकारो विशेषणार्थः अची
करत् अजीहरत् अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवत् कर्तरीति किं अकारयिषातां कटौ
देवदत्तेन कर्मेत्यर्थे संख्याते आयादयः आर्धधातुके वेति पक्षाणिङ् नास्ति तदेव मुपसंख्यात
अचूकमत तत्र णिङ्युक्ते सन्यङा वेशचीकमत कामयिषुस्ते यो यानि सेयुक्ते वेडवाच्यौ सन्
स्कोट्ठि नो यानि येचीकमत कामयिषु स्ते यानि सयुक्ते वेडवाच्यौ संनम
ति येचीकमत माधवः ८६ विभाषाधेट्श्व्योः । धेट्पाने टुओश्वि गतिवृद्ध्योः एताभ्यामुत्तरस्य
च्लेः विभाषा चङादेशो भवति धेट् लीवत् अदधत् सिच्यदो विभाषाघ्राधेट्छासः सुक्
अधासीतू श्वयते ह्लत्यपि अशिश्वियत् अश्वत् विकल्पदृष्यते अश्वयतु अश्वयीत् ...
... विभाषाधेट् धातो ... ८७ ... विभाषा ...

देशोभवति यत्रायशब्दान्ययोनास्ति तत्रायं विधिः इमान्नोसि त्रावरुणौ गृहाणान्तु तुपूर्व
गतो पूं गमनो चिर्यु आगोपायिष्यति भाषायां नु चङ् वर्तयिष्यति । इति कृपयत्ययं भ
वति ४० मौन यति धन यत्ये लघ त्वर्द यति भ्यः ऊनयति धनयति एधनता वृद्धे इ लच्छे रत्रो ऽर्द
का गतो याचमेच एते भ्यो धातुभ्यो एवं ते भ्यः पूर्वेण श्रवदन्देशः क्रायः प्रतिविधयेद्य
शि दासि विषये कामसूनयीतु ऊनितदिति भाषायां मानत्वा निर्धनयीतु आदिधनतु इति
भाषायां कामसैलयीतु ऐलिलदिति भाषायां कामसनंदयीतु आर्दिददिति भाषायां भत्र
का स्यातिच किं ख्यातिभ्योः अस्तुदेपणो वचिपरिभावतो भ्रूत्वा देशो वा ख्यात्र कायन्ने चवि
७३ ङादेशो वा एतेभ्यः परस्य च्लेः कार्ये वा चिलिलुङि परतो ऽङादेशो भवति आस्यत् पुष्यदिभ्या
वादङि स्थिते पुनर्वचनं मास्मने पदार्थं पर्यास्थत पर्यास्थिता पर्यास्थत वक्तिः अवोचत्
अवोचतां अवोचन् ख्याति अख्यत् अख्यतां अख्यन् कासे इति किं पर्यास्थिपा तांगावो
वरसे चन् ख्याति अख्यत् अख्यतां अख्यन् कासे इति किं पर्यासिपाता गावो वरसेन पुलि
पितिः चिकस्थतिपरप् पचे विचिम्नचामणो क्रेमस्थधो वाचि एते भ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेरङा
देशो भवति अतिपत् असिचन् आकृत पूर्वं योगकार्यमुक्तं ४८ आत्मने पदे वन्नुमत
स्यो पूर्वेणा नित्ये प्राप्ते विभाषा प्राप्तभयोलिपि सिचिकमात्मनेपदेषु वरत्नः श्रोऽङादेशो भ
वति अन्यत्र स्थित स्वरितस्थितमस्मात्मनेपदं तालिपत् अलिप्त असिचत् असिक्त आह्
नप्सा कास्य ५२ पुषादि द्युताद्यृदितः परस्मैपदेषु पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृदिभ्यः लृदिभ्यः
धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदस्वाङादेशो भवति पुषादिदिवादयन्तर्गणो गृह्यते नमौ वा पुषात
ष्यः पुषत् अपुष्यत् अशुषत् द्युतादि अद्युतत् अश्वितन् लृदित् गमलृ अगमत् ... शुभ
नु परस्मैपदे विति किं अद्योतिष्ट अलोठिष्ट ५३ सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च सर्त्तिशास्ति अर्त्ति
भ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति सर्त्ति अस्रत् शास्ति अशिषत् ... अर्त्ति
परयोगकारणमात्मनेपदार्थं समरपरस्मैपदे विपत्तानुकालेर्थः नकोऽत्र

[illegible]

नेव गलकर्तृकः स्वयमेव गलाचिकेषा(?) स्वयमेव कालचिणुकेदार स्वयमेव नु
च्चः इति किं अमेदि कोष्ठः स्वयमेव कर्मकर्तरीति किं अकारि कटो देवदत्तेन ६०
दुहस्नुनमां यक्चिणौ दुहस्नुनमां यक् परस्य च्लेः चिण् न कर्मकर्त्तरि
कौ ण्यादेर्नो भवति अदोहि गौः स्वयमेव गोदुग्धा गौः स्वयमेव कर्मकर्तरीति किं अदो
मु हि गौर्गोपालकेन ६१ न रुधः रुधिरस्माच्च कर्मणोरुत्पन्नस्य यकः परस्य च्लेः कर्मकर्त्त
रि चिणादेशो भवति अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव कर्मकर्तरीत्येव अन्ववारोधि गौः
७४ गोपालकेन ६२ तपोऽनुतापे च तपेरनुतापे उत्पन्नस्य यकः परस्य च्लेः
७५ चिणादेशो न भवति कर्मकर्तर्यनुतापे च अन्वतप्त पापेन तस्य ग्रहणं सकर्मक
स्य नत्वर्थं भावकर्मणोरपि प्रतिषेधार्थं अन्वतप्त पापेन अनुतापे अन्ववा
तप्त पापेन कर्मणि ६३ चिण् भावकर्मणोः परस्य च्लेः चिणादेशो भवति तङ्
परेण भावे कर्मणि च प्रयोगे भावे तावत् अशायि भवता कर्मणि खल्वपि अकारि कटो
भवता अकारि भावो देवदत्तेन चिणो लुक् ६४ भावकर्मणोर्नु केवलं भावकर्मवाचि
चि न तस्य धातुके परस्मैपदे यक् प्रत्ययो भवति भावे आस्यते भवता कर्मणि
पच्यते भवता ओदनः गम्यते ग्रामः ककारो गुणवृद्धि प्रतिषेधार्थः सार्वधातुके कर्मक
णि पचेः सार्वधातुके प्रतिषेधार्थं वलीयः पच्यते ओदनः स्वयमेव ६५ कर्तरि शप्
तु कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परस्मै अपवादः भवति पकारः स्वरार्थः शकारः साधा
रणार्थः भवति पचति नयति ६८ दिवादिभ्यः श्यन् दिवादिभ्य एव श्यन्
प्रत्ययो भवति शपोऽपवादः नकारः स्वरार्थः शकारः सार्वधातुकार्थः दीव्यति सीव्यति
श्यन्तस्य कर्मकर्तरि सदृशो धातुगणे वस्याने श्यने च

लते ष्ठयोरपि ग्रहणं क्रमु पादविक्षेपे क्लमु ग्लानौ त्रसी उद्वेगे त्रुट छेदने लष कांतौ एतेभ्यो
धातुभ्यो वानुपनुप्रत्ययो भवति भ्राशते भ्राश्यते भ्रमति भ्राम्यति क्रामति क्राम्यति क्लाम
ति क्लाम्यति त्रसति त्रस्यति त्रुटति त्रुट्यति लषति लष्यति ७० यसोनुपसर्गात् ॥ यस प्र
यत्ने दैवादिकत्वस्मान्नित्ये नुपनिपाते नुपसर्गादिति कल्प्यते यसोनुपसर्गाद्वा
नुपनुप्रत्ययो भवति यस्यति यसति अनुपसर्गादिति किं आयस्यति प्रयस्यति ७१ संय
ससोपसर्गार्थं आरंभः संपूर्वाच्च यसो वानुपनुप्रत्ययो भवति श्यपोपवादः नकारा
र्थः उकारः सार्वधातुकार्थः दीव्यति सीव्यति संयस्यति संयसति ७२ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ षु
ञ् अभिषवे इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति शपोपवादः सुनोति चिनोति
७३ श्रुवः शृ च ॥ श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन च शृ आदेशो भवति शृणोति शृणु
तः शृण्वंति ७४ अक्षोन्यतरस्यां ॥ अक्षू व्याप्तौ भ्वादिकत्वात् अन्यतरस्यां श्नुः प्रत्ययो
भवति अक्षति अक्ष्णोति ७५ तनूकरणे तक्षः ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे इत्येतस्माद्धा
तोः तनूकरणेर्थे अन्यतरस्यां श्नुः प्रत्ययो भवति अनेकार्थत्वाद्धातूनां वि
शेषणोपादानं तक्ष्णोति काष्ठं तक्षति काष्ठं तनूकरणमिति किं संतक्षति वाग्भिः ७६
तुदादिभ्यः शः ॥ तुदादिभ्यो धातुभ्यः शः प्रत्ययो भवति शपोपवादः शकारः सार्वधातु
कार्थः तुदति नुदति ७७ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ रुधिर् आवरणे इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्र
त्ययो भवति शपोपवादः मकारो देशविध्यर्थः शकारः श्नान्नलोप इति विशेषणार्थः
रुणद्धि भिनत्ति ७८ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनु विस्तारे इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्र
त्ययो भवति शपोपवादः तनोति सनोति क्षणोति कृञः खल्वपि करोति तनादिपाठा
देव सिद्धे प्रत्यये पुनः करोतेरुपादानं नियमार्थं अन्यत्र तनादिकार्यं मा भूदिति तनादि

आलपा सोतिति वि भावाति चो लु गन्तु भवति अकृत अपायाः ७९ धिञ्चि कृ णसो मच्च
द्वावि दिवि धि । वि प्रीणनार्थाः कृवि हिंसाकरणयोश्च धिञ्चि कृ णवोर्धा न्वोः । प्रत्ययो भव
काति अकारस्यानादेशः धिनोति कृणोति ८० क्र्यादिभ्यः श्ना दु क्रीञ् द्रव्यविनिमये इ
श्रि न्यो वमादिभ्यो धातुभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति पूयी पवनादा दृ कारा सावर्धातुकार्थे
कार्ष्णी एणा प्रीणाति ८१ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुञ्भ्यः श्नुश्च आ यायश्च न्योरे धातवः
सौत्राः स्कुञ् आप्रवणे क्र्यादिकः एतेभ्यो धातुभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति श्नुश्च स्तभ्नाति
८५ स्तभ्नोति स्तुभ्नाति स्कभ्नाति स्कभ्नोति स्कनाति स्कुनोति उदित्त्वात्ति त्वा मा स्तोत्वाणा
धातूनां सर्वार्थं न चेदित्या यनैवनैतदिकरणविषयत्वमेव ८२ हलः श्नः शानज्झौ ह
लन्तात्परस्य श्ना प्रत्ययस्य शानजादेशो भवति । पौषर गृहाण बधान वत्तमत्रे पुलद
तिर्कि क्रीणीहि प्रीणीहि लाविति किं मुष्णाति सूत्रं अति स्युः नि त्रिदर्शं मु स्यादे मा स्वपन्तु
पार्थः प्रत्यये परे सर्वविषयं विज्ञायते ८३ छन्दसि शायजपि छन्दसि विषये श्नो
शायजादेशो भवति शानज्वि गृभाय जिह्वया मधुमच्युवत्स्व चिन्वयान वर्त्म …
न्ययो व फलं यथा यथं विकारणाः । तुपाद यो विषिना … दृ दस्ति चिनद …
फलं भवति व्यतिगमनव्यत्ययः व्यतिकरो विषयान्त … काचिदवि करणानाव गो
ग्रस्त्वस्य भेदतिभिनत्ति प्रादे सचन मत्र … । द्वि विकरणता च …
व हो नन ने … चिति … ।
फलं गृहण सर्वविधि … कालं फलं …
यद्गं च व्यत्यय … ८४ लिङ्याशिष्यङ्
आशिषि विषये लिङि … प्रत्ययो भवति …

भयद्योतनात् लिङः सार्वधातुकसंज्ञा प्राप्नोतीति स्याडागमिवद्भवति द्विमूकि स्वरूपं प्रयोजनं स्यु
रूपाः स्योयं वृत्तम ण सत्यमुपगच्छन्ति गमेयमनसमनो यहानु वाच्ये संवत्सरो च मान्ये
विदेयमेनं तस्मिन् विष्णु भुक्ति भवेन्नाद्भिष्ठामि तनुशुकेषु लिहि स्वाहा लोकमा सदृशः
[illegible] कर्मवाच्या [illegible] क्रियाः कर्मणि क्रिया कर्म [illegible]
क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति [illegible] क्रियायां [illegible] यथाक
[illegible] सकर्मको कर्मवद्भवति कर्ता [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] क्रिया 106 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पत्रं ७६

मनक मप स्वा वस; नवा कर्म कुर्वे नि किं उत्पाति स्वयं [illegible]

क्रौ सौ [illegible] कर्म करि या कि सो कर्म [illegible]

य कु पाति बि ध्य नै चि ण [illegible] स्वयमेव [illegible]

मे व [illegible] स्वयमेव [illegible] स्वयमेव [illegible] स्वयमेव य कु चि णो [illegible]

[illegible]

स्यातां पूर्वत्र माभूतामिति ण्वुल्धातुकसंज्ञार्थं चाधिक्रियते यथा धातुग्रहणं कर्त्तव्यं धातोरित्येवं विहितस्य यथा
दिह माभूत् उच्चैर्नन्दनानि लिंगत्वात् चाधुत्तिपादयति लुभ्या लुभिरिति ६१ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं तत्रेत्यस्मि
न्नुवर्त्तते यो धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति वक्ष्यति कर्मण्यण् कुंभकारो नगरकारः स्य
गरकारः सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशः प्रतिपत्त्यर्थं ग्रन्थगौरवादि यत्र सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् स्तम्बेरमः कर्णेजपः इति
यत्र वा सप्तमीति श्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेर्ड इति स्य गृहणात्सु नत्र भवति गुरुसंज्ञाकरणं अन्वर्थसंज्ञाविज्ञा
नेस्मतिसमर्थपरिभाषा कापार्थं पश्य कुंभकारोति कटमिति प्रत्ययो न भवति उपपदप्रदेशाः उपपदमि
ति ड इत्येवमादयः ६२ कृदतिङ् अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवति कर्त्तव्यं करणी
यं अतिङिति किं चीयात् लूयात् कृत्प्रदेशाः कृदादितसमासश्चेत्येवमादयः ६३ वासरूपोस्त्रियाम्
अस्मिन्धात्वधिकारे असरूपोपवादः प्रत्ययो वा बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययवर्जयित्वा ण्वुल्
चौ उत्सर्गौ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः अपवादस्तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः विक्षेपकः विक्षेप्ता विक्षिपः लेख
क इति किं कर्मण्यण् नित्युत्सर्गः आतोनुपसर्गे कः इत्यपवादः स नित्यं बाधको भवति गोदः कंबलदः तानु
बंध क्तानमसारूप्ये अस्त्रियामिति किं स्त्रियां क्तिन् इति उत्सर्गः अवोस्याद्दित्यपवादः सबाधक एव भवति
चिकीर्षा जिहीर्षा ६४ कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् ण्वुल्संज्ञकान्यानि तद्दे
प्रतु कामिष्यामः कृत्यसंज्ञा वेदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः कृत्यप्रदेशाः कृत्यानामधिकाथे वचने कृत्यानां कर्त्त
रि वेत्येवमादयः ६५ तव्यत्तव्यानीयरः धातोरिति वर्त्तते धातोस्तव्यत्तव्यानीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति तका
रंरकारौ स्वरार्थौ कर्त्तव्यः करणीयः सर्त्तव्यः वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च वास्तव्यः कोलिन्स्वरउपसंख्यानं पचेलिमा
माषाः भिदेलिमानि काष्ठानि कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते ६६ चीयत् अजन्ताद्धातोः यत्प्रत्ययो भवति तकारो यत्नो नाव
इति स्वरार्थः गेयं चेयं नेयं जेयं अजग्रहणं किं यावता हलन्तानुण्यत् वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् दि
त्स्यं धित्स्यं तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानं तक्यं शस्यं चत्यं यत्यं जन्यं हनो वा
वधः वध्यं घात्यं ६७ पोरदुपधात् पवर्गान्तात् धातोरकारोपधात् यत्प्रत्ययो भवति ण्यतोपवादः शप्यं ल
भ्यं पोरिति किं पाक्यं वाक्यं अदुपधादिति किं कोप्यं गोप्यं तपरकरणं तत्कालावधारणार्थं आप्यं ६८ शकि

किं सहोश्च शकिसहिभ्यामेताभ्यां यत्प्रत्ययो भवति तकारो यतो नावइति स्वरार्थः। गेयं चेयं नेयं जेयं
चेयं नेयं जेयं अजन्तग्रहणं किं यावता हलन्तान्ण्यतं वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात्। दित्स्यं धि-
त्स्यं तकिशसिचतिजनीनामुपसंख्यानं तकि तक्यं शसि शस्यं चति चत्यं यति यत्यं जनि जन्यं हनो वा व-
धः वध्यं, घात्यं। ९७ पोरदुपधात् पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति ण्यतोऽपवादः। शप्यं
लभ्यं जभ्यं पोरिति किं पाक्यं वाक्यं अदुपधादिति किं कोप्यं गोप्यं तपरकरणं तत्कालार्थं तथा कारणार्थं आप्यं ९८
शकिसहोश्च शकिसहिभ्यामेताभ्यां यत्प्रत्ययो भवति शक्यं सह्यं ९९ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ग-
दमदचरयम इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति गद्यं मद्यं चर्यं यम्यं अनुपसर्ग इति किं प्रगा-
द्यं प्रमाद्यं यमेः पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनं चरेराङि चागुरौ आचर्यो देशः। अगुराविति किं आचार्य उप-
नेता १०० अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु अवद्यपण्यवर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्यपणि-
तव्यानिरोधेषु अर्थेषु यथासंख्यं अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेद्भवति अवद्यं पापं अनुद्यमन्यत् वदः सु-
पि क्यप् च पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेद्भवति पण्यः कम्बलः। पण्या गौः। पाण्यमन्यत्। वर्येति स्त्रियां निपात्य-
तेऽनिरोधश्चेद्भवति अप्रतिबन्धः। शतेन वर्या वृत्या स्त्रीलिङ्गमिति चेन्न। किमर्थं। वार्या ऋत्विजः। १०१ वह्यं क-
रणं वह्यमिति वहेर्धातोः करणकारके यत्प्रत्ययो निपात्यते वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटं करणमिति किं वा-
ह्यमन्यत् १०२ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ऋ गतावित्यस्मात् ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्र-
त्ययो निपात्यते अर्यः स्वामी अर्यो वैश्यः। यतो नाव इति आद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं
स्वामिवैश्ययोरिति किं आर्यो ब्राह्मणः। १०३ उपसर्या काल्या प्रजने उपसर्येति निपात्यते काल्या चेत्प्रजनं भ-
वति उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः। प्राप्तकाला काल्या प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणं प्राप्तकाला उपसर्या
गौः। उपसर्या वडवा। प्रजन इति किं उपसार्या शरदि मधुरा। १०४ अजर्यं संगतं अजर्यमिति निपात्यते संगतं
चेद्भवति जीर्यतेर्धातोर्नञ्पूर्वात् संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते न जीर्यतीति अजर्यं आर्यसं-
गतं अजर्यं नोऽस्तु संगतं संगतमिति किं अजरिता कम्बलः। १०५ वदः सुपि क्यप् च अनुपसर्ग इति वर्तते वदे

धातोः सर्वत उपपदे ऽनुपसर्गे कप्रत्ययो भवति चकाराद्घञ्च वृषो घं भ्रमवर्षं सव्यो घं सव्यवर्धं सुधीति किं
वायुः अनुपसर्ग इत्येव प्रवायः। १०६ भुवो भावे भू इत्येतस्माद्धातोः सर्वत उपपदे ऽनुपसर्गे भावे कप्रत्ययो
भवति यत्नेनानुवर्त्तते ब्रह्मभूयं गतः। ब्रह्मत्वं च देवभूयं देवत्वं भावग्रहणमुत्तरार्थं सुधीत्येव भव्यं अनु
पसर्ग इत्येव प्रभवः। १०७ हनस्त च स्यानुपसर्गे इत्यनुवर्त्तते भाव इति च हन्तेर्धातोः सर्वत उपपदे ऽनुप
सर्गे भावे कप्रत्ययो भवति तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्महत्या अश्वहत्या सुधीत्येव घातो वर्त्तते युक्तभावे न
भवति अनभिधानात् अनुपसर्ग इत्येव प्रघातो वर्त्तते १०८ पतिस्तुतिशासुवृदृजुषः क्यप्। कप्रत्ययो ऽनुपसर्गे भा
व इति निवृत्तं सामान्येन विधानं पतिस्तुशासुवृदृजुष इत्येभ्यो धातुभ्यः क्यप्प्रत्ययो भवति इत्यः स्तुत्यः शि
ष्यः वृत्यः आदृत्यः जुष्यः। क्वचिद्वर्त्तमानेषु न। क्यप्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं ओरावश्यके इति घ्यणं बाधि
त्वा क्यबेव भवति। अवश्यस्तुत्यः वृग्रहणेन वृञो ग्रहणमिष्यते नवृङ्वाच्यं ऋचिजः। शासिदुहिगुहिभ्यो वेति वृ
क्तव्यं शास्यः शास्यः दुह्यः दोह्यः गुह्यः गोह्यः आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानं आज्यं कत्यमुपेयं इङ्ः एतद्वृप ने
ता। १०९ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः। ऋदुपधात्तु धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति कृपिचृतिवर्जयित्वा वृत्यं वृध्यं वृधं
अक्लृपिचृतेरिति किं कल्प्यं चर्त्यं ते कामग्रहणं किं कृतः सनावृत्कान्ते एधते वेभवति कीर्त्यं वाणौ स्रजे एधे द्वन्द्वौ एव्यः।
एतिसुगर्त्या... स सव पूर्वोद्धास भव सम्पो। ११० इ ण्यावन। खनेर्धातोः कप्रत्ययो भवति इकारश्चान्तादेशः। खे
दीचेनि देशुः प्रश्ने वाक्यः तत्रेङ्कारो ये विभाषेत्यान्त्यबाधनार्थं। भृञो ऽसंज्ञायां भृञो धातोः असंज्ञायां क्यप्प्र
त्ययो भवति भृत्यः कर्मकरः। भर्त्तव्य इत्यर्थः। असंज्ञायामिति किं भार्या नाम क्षत्रियाः संपूर्वाद्विभाषा संभृत्याः
संभार्याः संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्राप्नोति स्त्रियामभावाधिकारात्। स्त्रियां न भार्या प्राप्नोति। ११२ मृजेर्विभाषा
मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप्प्रत्ययो भवति ऋदुपधत्वाद्धचाप्त प्राप्तविभाषेयं परिमृज्यः परिमार्ग्यः। ११३ राजसूयसूर्य
मृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या इत्येते भ्यः क्यबन्ता निपात्यन्ते
राज्ञा सोतव्यो राजा वा इह सूयते राजसूयः। क्रतुः सरतीति मत्वा क्यप् सर्त्तेरुत्वं सुदत्वं वा रुणाति नाम सुवति स्मरति वा
सूर्यः मृषा पूर्वाद्वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते मृषोद्यं। रोचते सौ रुच्यः गुपेरादिक्काचिको संज्ञा
यां कुप्यं गोप्यमन्यत् कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्ते (©) पच्यानि पानतं नव्यथते व्यथ्याः। ११४ भिद्योद्धौ नदे भि

78

दैऽर्ज्जाते श्च कर्तरि क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेये उज्झेर्धत्वं भिनत्ति कूलमिति भिद्यः उज्झति उदकमि
का त्युद्ध्यः नद इति किं भेत्ता उज्झिता ११५ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे पुष्यतेः सिधेश्चाधिकरणे क्यप् निपात्यते
वृ नक्षत्रेऽभिधेये पुष्यन्ति अस्मिन्नर्था इति पुष्यः सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्ध्यः नक्षत्र इति किं पोषणं से
का धनं ११६ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु विपूयविनीयजित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथा
संख्यं मुञ्जकल्कहलिषु वाच्येषु विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च जयतेश्च क्यप् निपात्यते
७८ विपूयो मुञ्जः विपव्यमन्यत् विनीयः कल्कः विनेयमन्यत् जित्यो हलिः जेयमन्यत् पूङ्न्यावि भागहे छन्द
सि प्रति अपि इत्येवं पूर्वात् ग्रहेश्छन्दसि विषये क्यप्प्रत्ययो भवति मत्तस्य न प्रतिगृह्यं अपिगृह्यं छन्दसी
ति किं प्रतिग्राह्यं अपिग्राह्यं ११७ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च पदे अस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्धातोः क्य
प्प्रत्ययो भवति पदे तावत् प्रगृह्यं पदं यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता अवगृह्यं पदं यस्यावग्रहः क्रियते अस्वै
रिणि परतन्त्रे गृह्यकाः इमे गृहीतका इत्यर्थः बाह्यायां ग्रामगृह्या नगरगृह्या सेना ग्रामनगराभ्यां बहिर्भू
तेत्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अन्यत्र न भवति पक्षे भवः पक्ष्यः वासुदेवगृह्याः अर्जुनगृह्याः तत्पक्षाश्रिता इ
त्यर्थः ११८ विभाषा कृवृषोः कृञो वृषश्च विभाषा क्यप्प्रत्ययो भवति करोतेर्नित्यं प्राप्ते वर्षतेः ऋदुपधा
लक्षणे नित्ये क्यपि प्राप्ते विकल्प आरभ्यते कृत्यं कार्यं वृष्यं वर्ष्यं ११९ युग्यं च पत्रे युग्यमिति निपात्यते पत्रे च प्रव
ति पतत्यनेनेति पत्रं वाहनं युग्यो अश्वः युग्यो हस्ती युजेः क्यप् कुत्वं च भवति निपात्यते पत्र इति किं योग्यमन्यत्
१२० अमावस्यदन्यतरस्याम् अमा इत्युपपदे सहार्थे वर्तते तस्मिन्नुपपदे वसतेर्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्य
यो भवति तत्रान्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यते सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या अमावास्या
अमावस्या एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमावास्याशब्दे अमावस्याशब्देऽपि गणे भवति
अमावसोरहं ण्यतो निपातनात् वृद्धिर्नार्ये वा वृद्धिः स्वरश्च मेध्यसि सिद्धानि २१ छन्दसि निष्टर्क्यदेव

हिमप्रस्थीयो नहीयो नहीयो [illegible] ष्मयेसयीधयो वन्यखा न्यदेवयज्यां वृक्षात्प्रति वीक्ष्य अस्य वा धमा व्यास
र्थों पचाय्य पृज्ञनि निपृक्तो दयां [illegible] दसि विवये निपात्यंते यो दिरुलक्षा गो नानुपपन्नं नत्सर्वं निपात
नात् सिद्धं निपृक्तं इति कृत्तीछे दत्ते इत्यस्मान्निपूर्वात् कापि प्रा चो गपदाघे न विपर्यये यो निसृष्ट पत्यनि
पात्यते निपृक्तं चित्वा निपुष्काम; देवकुलके उपपदे दृय ने उगो ने वा व्यपूर्वा [illegible] देव दृय; वपूर्वा
दुस्पूर्वा च नैयते; व्यपूर्वाणीर्या उन्नीयां उस्पूर्वान्नुपित्वे; वपूर्वा उद्धि ष्य; नदू प्रस्थान्ताणो स्नुग्वु [illegible] दने
धूहकने एस्सो य[illegible]स्य यां मपां सयासि यामेव निपातनं ध्य यों वने वनू त्वम्यां एतस्माद्वेतपन स्वान्यादे
वकुके उपपदे येजेये प्रकं; पस्पद; विवयज्या स्रवलिंगे निपात्यते ष्याङः पूर्वान्तुष्टे; वपूर्वात्स्थाद्व्ये; पत्तिपूर्वा
नुमिचेः कापूपत्वं च प्रतिवीक्ष्य; भुस्तगपपदे गपेनुव्रस्वावध्यं भाव्यं स्नोद्यं भवतेः स्नौतेश्चान यो गपदा
देर्को भवति। उपपूर्वस्य चि नोते गपदा यादेर्गः उपचाय्य पृड पृडस्यो नत्यदे निपातनं नमे नमू किस्मात मिति चे
व कर्तव्यं कि रूपादन्यत्र उपचेयं पृडमेव निपृक्तं व्यत्ययं विधानूनिसां बन्धे निपातनानातूगपदा यादे [illegible]
नाकुपचाय्ये निपातितो गपदे कस्माच्चनु अस्य यतो विधि; एवं देवकस्मा [illegible] वस्यु चो वप चौ गपविधि [illegible] २२ [illegible]
लो गपेन तु पंच मस्य चे पृष्ठी [illegible] वर्णा ना [illegible] तो [illegible] लेताच्च गप [illegible] स्य यो भवति कायता [illegible] वा वपे वा वप वा च्यं २३ [illegible]
वनूपके [illegible] वनूप भाव्यं [illegible] वनूपके उवर्णा नो [illegible] गप [illegible] स्य यो भवति [illegible] वनूपक [illegible] ला व्यपाच्यं [illegible] वनूपकु
इति किं लाव्यं पच्यं [illegible] वनूपके घोत्स इति चेनु [illegible] समासानुपपत्तिः [illegible] वनूपलाव्य [illegible] वनूप पाच्य मिति ने
ष दोष; मयूरव्यं सकादित्वात्समासो भविष्यति [illegible] पदप्रकृति [illegible] च यति; कस्मिन्नेते २४ [illegible]
रपित लपि [illegible] चमस्य [illegible] पूर्वो [illegible] नो नेय वपि रपि लपि त्रपि चपि [illegible] मस्य [illegible] स्य यो भवति [illegible]
वाद; [illegible] स्यां; याप्यं; वाप्यं; राप्यं; लाप्यं; [illegible] चाम्यं; [illegible] कां; दमे [illegible] २५
[illegible] इति निपात्यते [illegible] नयते [illegible] पूर्वान्नु गपदा यादे [illegible] भवतं; [illegible]
चे [illegible] जहि [illegible] । [illegible] एषा न स्मादनि [illegible] वि नू ष दा [illegible] भवति पने, न स्य चा [illegible]

त्वं नित्यमज्ञातसमणात् यजस्व गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निः स ह्यवनीयेन सहैकयोनित्युक्ते तद्विधानं म
न दक्षिणाग्निमात्रेण स्याद्वियोनिर्विकल्प्यते वैतूपकल्पादित्युच्यते आक्षाद्या गार्हपत्या द्वेति आनाय्योऽनित्य
इति चेद्दक्षिणाग्नौ कुतं भवेत् एकयोनौ तु तद्विधाने यो यन्वयाभवेत् २६ प्रणाय्योऽसम्मतौ ज्यविद्य
मानासमस्तजित्स्यात्स्विन्निति ज्ञसम्मति। प्रणय इति निपात्यते असम्मतानिषिद्धये प्रणाय्यश्चौरः असम
मृत्ताविति किं प्रणायोऽन्यः यद्येवं कथमेतत् ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् (नि छात्राय) प्रणाय्याय ते वासिने नान्य
स्मै कस्मैचनेति सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यते तदभावेन निष्कामतया सम्मतिं ते वासी भवति न स्मै निष्का
माय मो दार्थं युज्यमानायान्ते वासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति प्रयुज्यते २७ पाय्यसान्नाय्यधाय्यामा
नायान्ते वासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति प्रयुज्यते २७ पाय्यसान्नाय्य (नि काय्य) धाय्या मानहविर्निवाससा
मिधेनीषु पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासङ्ख्यं मानहविर्निवाससामिधे
न्या चाभिधेयायां पाय्य इति माङो ण्यत्प्रत्ययः आदेः पत्वं च निपात्यते यथासङ्ख्यं मानेहविर्निवासे सामिधे
चय विचि प्रेष्ठ वति पूर्वे निपूर्वान्नेयते चिनोतेरायादेशौ आदिकत्वं च निपात्यते सान्नाय्य हविः सन्नेयमन्यत् उप
यमन्यत् धातोराय आत्वयो निपात्यते सामिधेनी चेद्भवति। निवासो निकाय्यः निचे
त्विति चेदवसनौ चकस्तत्रधाय्योति न तर्वो सामिधेनी चेद्भवति धाय्या सामिधेनीधेयमन्यत् सामधेनीकृच्छ्रः
चासामिधेन्या मपिद्दूयते धाय्याः तु सति अग्निनेता सामिधेनी उच्यते किं तर्हि काचिदेव रूढिशब्देन चयतया
कुण्डपाय्यसञ्चाय्य इत्येतौ निपात्येते क्रतावभिधेये त्वं सोमक्रतुभिरिति २८ क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ
णा यत्स्यायौ निपात्यते क्रतावभिधेये कुण्डपाय्ये नीयां तत्र उपपदे पिबतेर्धातो कृधिकार
ते ण्यपदायादेशौ निपात्येते सचीयते सोमः सञ्चाय्यः अस्मिन्निति कुण्डपाय्यः क्रतुः यत्तो नावं इति स्वर सप्तवाच्ये न
निपात्येते सञ्चीयते सोमः सञ्चाय्यः क्रतुः क्रताविति किं कुण्डपानं संचेयः २९ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमू
वरिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते प्रकाणि निपात्यन्ते अग्नावभिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत्प्रत्ययमायादे

स्य बनिपा त्याते यदि चा स्योग्नि । उपधा य्याः सं पूर्व प स ते । सं त्र सा सां दीर्घो त्वं च ति पा त्यु ते सम्मू र्ख्वां चिन्त्वी न पस्तु वा
मः अग्न्या वि ति किं यदि चे यः सं चे याः सं वा स्य ; सू० चित्या ग्नि चित्ये व चित्य स्य कौ ग्नि चि त्या स्य क स्यु नि पा त्य ते चि
त्यो ग्नि । अग्नि च यन मे वा ग्नि चित्या भा वे य त्प्रत्य यः । ते मां नो य त्र स्वामि भ वति अग्न्या वि ति किं चे य म न्या नु ग्राह
ग्रहणे चौ धा त्वो रिति वर्त ते सर्व धा तु भ्यो ण्वु ल्तृ चौ प्रत्य यौ भवतः । कारकः । कर्ता । हा रकः । हर्ता । च कार सामान्य
गे हु णा वि धा नार्थः । तृ ज्व दयि तृ ज्वि धौ मे य स्तु इति सू० नंदि ग्रहि पचा दि भ्यो ल्यु णि न्य चः । प्रत्येक मा दि श्रा वि । सं वर्धा
त्रि भ्यो ग णे भ्यः स्वः । प्र त्यया यथा सं ख्य भ वन्ति नं द्या दि भ्यो ल्युः । ग्रहा दि भ्यो णि निः । पचा दि भ्यो च नंदि ग्रहि पचा
द य स्त न धा तु पा ठ स न्ति वि शि ष्टा गु ह्य न्ते । कि नंदि नंदनः । रमणः पुंसि वमा दि य ष्यृ ति पदवाणि पुग्न पौ दु न्य प्र वा न यो
नि र्दिष्ट ते नंदि वासि मदि दूषि सो धि वर्द्धि शो भि रो चि भ्यो ण्य न्ते भ्यः संज्ञायां नंदनः । वासवः । मदनः । दूषणः । सा
नः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः । सहि तपि दमे । संज्ञायां स हनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । स हनः । संक र्ष
णः । जनार्दनः । नंदनः । वासवः । मदनः । दूषणः । साधनः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः । सहि तपि दमे । संज्ञायां म सनः
तपनः । मदनः । जल्पनः । रमणः । सं क्रंदनः । संकर्षणः । जनार्दनः । पवनः । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपा
तनात् णत्वं चि च्चाविनाशनः । कुलमर्दनः । इति नंद्या दि । ग्रह उत्सह उद्धस उदभ्र स्था स्त्रं स्तं स्पृ श्रा ग्री ग्रा स्त्री ग्र
उद्धा सी उत्सा सी स्था यी मंत्री संमर्दी रक्षः श्रु वस वपू ज्ञा नो ति रक्षी नि श्रा वी नि वा सी नि वा पी नि शु ग्रा यी या चु
द स्व प्ना र्द भज व द व सां प्रति नि वि प्रा ना अया ची अव्या का मी ग्रसं व्या हा नु ग्र व्या जी ग्र मा दी ग्र ना सी ग्र वा सि
ता का री को ना च ति नि । वि हा ना मि न्यो व अ का मी अ हा मी वि व चे दे शो अभि भा वी नू ते अभि भा वी अपराधी उप
ता कारी को ना यति नि बि ह्ना मि रो व अ कार्भ गु सा मी वि ब वे दे शे अभि भा वि म भू ते अभि भा वी अपराधी उपर
धी परि भा वी परि भवी इति ग्रहा दि । पच वच चर वप वद चल पत नद भष प्लव र्दु व चो र क्रम स्ट ग म व द स्ट जार
म र्द न म्र न्द न स्ट देवट देव सेव मे ष कोप मेधन स व ज्ञा दर्श सर्प जीव म ट स्वप च पचा द्यचा कृ ति ग णः । इ ई इगु
पध ज्ञा प्री कि र कः । इगु पधे भ्यो धा तु भ्यो जाना ते । प्री णाते । किरते श्च कः । प्रत्ययो भवति विक्षिपः । विलिखः । बुधः
ज्ञः । नो ना नीति चुः । प्री णाती ति प्रियः । किर्ता ति किरः । देव सेव मे षा दयः । पचा दौ पठि तव्याः । सू० आतश्चोप
सर्गे आ का रांते भ्यो धा तु भ्यः उप सर्गे उपपदे कः प्रत्ययो भवति । आप त्पूर्वा पचा दयः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः । चूप
धा प्रा यिद हुः । ग्राः पा घ्रा ध्मा धे दृ हृ ज्ञः । ग्रे ते भ्यो धा तु भ्यः प्रत्ययो भवति पा उत्पिबः । विपिबः । घ्र

९०

घ्रः विजिघ्रः विजिघ्रः ध्मः उद्धमः विधमः धेट् उद्धयः दृशः उत्पश्यः उपसर्गे इति केचिन्नानुवर्तन्ते
ति यनुपः जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः व्याघ्रः कृद्ध्यानुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचे
तिसातिसाहिभ्यश्च अनुपसर्गेभ्यो लिंपादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति लिंपतीति लिंपः विंदतीति
विंदः धारयतीति धारयः पारयतीति पारयः वेदयतीति वेदयः एवं उद्वेजयः चेतयः सात इति
स्मौ चौरादिकौ धातू सातयः साहयः अनुपसर्गादिति किं प्रलिंपः नौ लिंपेरिति वक्तव्यं निलिंपा देवाः ग
वादिषु विदेः संज्ञायां गोविंदः अरविंदः ॥१७ ददातिदधात्योर्विभाषा दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भ
वति णप्रत्ययो वा ददः दायः दधः धायः अनुपसर्गादित्येव प्रदः प्रधः ॥१८ ज्वलितिकसंतेभ्यो णः ॥ इति
[illegible] ज्वल दीप्ताविति एवमादिभ्यो धातुभ्यः कसु गताविति एवमंतेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भव
अचोपवादः ज्वलः ज्वालः चलः चालः अनुपसर्गादित्येव प्रज्वलः तनोतेर्णा उपसंख्यानं अवतनो
वतानः ॥१९ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च अनुपसर्गादिति निवृत्तं विभाषेति च श्
आकारांतेभ्यो व्यध आस्रु संस्रु अतीण अवसा अवहृ लिह श्लिष श्वस एतेभ्यश्च धातुभ्यो णः प्रत्ययो
भवति आकारांतत्वादेव सुप्युपसर्गे णप्रत्यये सिद्धे वचनं बाधकबाधनार्थं उपसर्गे कं बाधित्वा अयमेव भ
ति अवश्यायः प्रतिश्यायः आयः दायः धायः व्यधः व्याधः आस्रावः संस्रावः अत्यायः अवसायः अवहारः ले
ल श्लेषः श्वासः ॥२० दुन्योरनुपसर्गे दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गाण्णः प्रत्ययो भवति दुनोतीति दावः नयतीति
नायः अनुपसर्गादिति किं प्रदवः प्रणयः ॥२१ विभाषा ग्रहः ग्रहेर्धातोर्विभाषा णः प्रत्ययो भवति अचोप
वादः ग्राहः ग्रहः व्यवस्थितविभाषेयं जलचरे ग्राह एव भवति ज्योतिषि ग्रह एव भवतीति वक्तव्यं भव
भावः ॥२२ गेहे कः ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्तरि गृहं वेश्म तात्स्थ्याद्दाराश्च गृहाणि गृहा
राः गृहं वेश्म ॥२३ शिल्पिनि ष्वुन् धातोः ष्वुन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्तरि नृतिखनिरंजिभ्यः परिगणनं
नर्तकः खनकः रजकः नर्तकी खनकी रजकी रंजेरनुनासिकलोपश्च ॥२४ गस्थकन् गायतेस्थकन्

यो भवति ॥ शिल्पिनि कर्तरि गायकः ८५ ण्युट् च चकारेण गइत्यनुकृष्यते ण्युट् प्रत्ययो भवति गायतेः शि
ल्पिनि कर्तरि गायनः । गायनी योगविभाग उत्तरार्थः ८६ हश्च व्रीहिकालयोः । चकारेण ण्युडनुकृष्यते जहा
तेर्जिहीतेश्च ण्युट् प्रत्ययो भवति व्रीहौ कर्तरि काले च हायना नाम व्रीहयो भवन्ति जहात्युदकमिति कृ
त्वा काले हायनः संवत्सरः । जिहीते विभावानिति ८७ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् प्रुसृल्वः एतेभ्यो धातुभ्यः सम
भिहारे वुन् प्रत्ययो भवति प्रवकः सरकः लवकः समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते साधुकारि
त्वविधानं सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति बहुशोऽपि यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ८८ आशिषि च आशि
षि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
सेह क्रियाविषयः मनुष्यः । क्रियायां कर्ता भवत्वित्येवमाशास्यते ८९ इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्र
मः पादः । कर्मण्यण् त्रिविधं कर्म निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययो भवति नि
र्वर्त्यं कुम्भकारो नगरकारः । विकार्यं काण्डलावः शरलावः । प्राप्यं वेदाध्यायः चर्चापारः । ग्रामं गच्छतीत्यादि
त्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति अनभिधानान्न भवति शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो ण इति वक्तव्यं पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं च मांसशीलः मांसशीला मांसकामः मांसकामा मांसभक्षः मांसभक्षा कल्याणाचारः कल्याणाचारा ईक्षिक्षमि
भ्यां चेति वक्तव्यं सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा बहुक्षमः । बहुक्षमा । यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाशते
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितं १ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादि भस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्त
रोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् २ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा
तत्प्राप्यमिति कथ्यते ३ ह्वावामश्च ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च वेञ् तन्तुसन्ताने माङ् माने इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् प्र
त्ययो भवति कप्रत्ययस्यापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । ३ आतोऽनुपसर्गे कः आकारान्तेभ्यो धा
तुभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति गोदः । धान्यदः । कम्बलदः । पार्ष्णित्रं अङ्गुलित्रं अनुप
सर्ग इति किं वडवासन्दायः । सुपि स्थः । सुपि उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति समस्थः विषमस्थः
विषमस्थः । कूटस्थः । आत्र योगविभागः । क्रिय... का गाने भ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति काम

वती तिथिपः पादपः कक्षपः समस्थः विषमस्थः तलस्थः स्वस्थसु विकावनस्य चो भवति किमर्थमिदं
कर्तरि पूर्वयोगः अनेन भावे यपः स्यात् गोविनो कृत्स्यानन्माविन्स्य वर्तते कृतमुच्यते कर्मणि सप
तिच दृश्यमधि क्रियते तत्र च स कर्मकेषु धातुषु कर्मणी स्येन कृयतिष्ठते अस्य च सुपीति ८ सुदक्षो क
यो पविस्तृता यनुयोनु दक्षो कयोः कर्मणो कृत्वदयोः पविस्तृतायो यनुयो धोन्योः कावत्य चो भवा
नुदयपविस्तृत आलेनो कायनुर्दा पुत्रो जातः आलस्य सुतो एकमा चोधितिवक्त्य कालेसत्त्व दयवि
ज उच्यते नुदयवि गाज एकान्तः सुखस्यारुतो कुणो कायनुदः कुणो कायनो ददनोन्यः कप्रकारयो वृतः
भुजादिभ्य उपसंख्यानं मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः नखमुचानि धनूंषि काकगुहास्तिल
को मोदने कुमुदं पयोदानः सोपसर्गो धेअरम्भः ददाते जोनातेश्चधातोः वे गोपस्य वुः नाकन्दे गिडवा
पादवाः युत्स्य चो भवति अगोपवादः सर्वधातुभ्यः प्रपञ्चयोः वहति किं गोसंदायः ८ समितयः सोपसर्ग
रम्भः सपूर्वायु ख्या कृत्ये तस्मात्प्रातः कर्मण्युपपदेक चकस्य चो भवति गोसंचरः गोसंख्यः पशुसंख्यः ७ ग
चोष्टक कर्मण्युपपदेनु मसकृति वर्तते गायते पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेनु पमसं देकुप्रत्ययो भवति
कस्यापवादः सामगः सोमपीथी पिबतेस्तिवक्त्यं सुरापो सीति सुरापा अनुपसर्गे कृत्ये वा चक्रसंग
यः वकुलछदसीति चक्रवर्ती यावाम्लणी सुरापी भवति नेतापेवा कृतिलोकान्तरिति यावो स्सणी सुरापा
वति नेतापेवाः यति लोकनयति ८ कर्मणोरनुष्टमने चुकर्मणे धोतोरनुष्टमनेच वर्तमानात् कर्मण्युपपद
दे चुप्रत्ययो भवति अणोपवादः उष्मसन्तमुन्दीपणा गंकरः कवचकरः अनुष्टमनयति किं भारकः अमु
प्रकमणो कृत्किलो गलो कुकूयाष्टि तो मसघूर्ध धनुष्घ यहेतुपसंख्यानं मुक्तिकरः लोगलग्रहः अ
कुशग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः सूत्रेच धातोः सूत्रग्रहः सधारयति
न्ध र्थाः सूत्रग्रह एवान्यः ९ वयसि च हयमितिच गम्यमाने हरतेः धातोः कर्मण्युपपदे चे प्रत्ययो भवा
उष्मसमानार्थं अकमे कालकृतागृह्य विधि अस्थिहरः श्वाकवचहरः दायिय कुमोकः १० आङि ताच्छील्ये
अङ्ग कृ पुर्वो तहरतेः कर्मण्युपपदे च प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ताच्छील्यं नकर्तुः आङि ता व
हरः पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानि... दानाहरणे, ताच्छील्यमिति किं भारमाहरति भारहारः

११ अर्हः । अर्हे पूजायामस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे अच् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । स्त्रियां विशेषः । पू
जार्हा ब्राह्मणी गंधार्हा माल्यार्हा १२ स्तंबकर्णयो रमिजपोः । स्तंबकर्णयोः सुबन्तयोरुपपद
योर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरच् प्रत्ययो भवति स्तम्बेरमः कर्णेजपः शब्दः कर्मत्वात् न कर्मण्
से भवति हस्तिसूच्योरेतदभिमतं वक्तव्यं हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यं स्तम्बेरमो हस्ती कर्णे
जपतीति कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किं स्तम्बेरन्ता कर्णेजपिता १३ शमि धातोः संज्ञायां
शमि उपपदे धातुमात्रात् संज्ञायां विषये अच् प्रत्ययो भवति शंकरः शम्भवः शम्भवः धातुग्रहणं किं य
वञ्जाधातोरिति वर्तत एव शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातोर्ग्रहणं कृञो हेत्वादिषु प्रतिषेधार्थं शंक
रा नाम परिव्राजिका शंकरा शकुनिका तच्छीलिका १४ अधिकरणे शेतेः । सुपीति सप्तम्यन्ते शेतेर्धातोरधिक
रणे सप्तम्यन्त उपपदे अच् प्रत्ययो भवति खे शेते खशयः । गर्तेशयः । पार्श्वादिषूपसंख्यानं पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्व
शयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धसहपूर्वाच्च दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु उत्ता
नः शेते उत्तानशयः । पृष्ठशयः । एवमवमूर्धशयः । गिरौ डश्छन्दसि गिरिशः । १५ चरेष्टः । अधिकरण इति वर्तते
चरेर्धातोः सुबधिकरण उपपदे टः प्रत्ययो भवति कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी मद्रचरी प्रत्यय
न्तरकरणं ङीबर्थं १६ भिक्षासेनादायेषु च अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु
चरेर्धातोः टः प्रत्ययो भवति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । पुरस् अग्रतस् अग्रे
इत्येतेषूपपदेषु सर्तेर्धातोष्टः प्रत्ययो भवति पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः । १८ पूर्वे
कर्तरि पूर्वशब्दे कर्तृवाचिनि उपपदे सर्तेर्धातोष्टः प्रत्ययो भवति पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरीति किं
पूर्वं सरतीति पूर्वसारः १९ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु कर्मणीति वर्तते कर्मण्युपपदे कृञो हेतुषु । प्रत्यय
भवति हेतौ ताच्छील्यानुलोम्येषु कर्मणीति वर्तते कर्मण्युपपदे कृञो हेतुषु । प्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छ
शोकम आनुलोम्ये च हेतौ कर्मणि ताच्छील्ये भावकरः आनुलोम्य मन्त्रकर

हेतौ तावानू कन्या नौक कर्त्री विद्याय श्लोकरी माछी स्तोत्र यकरः गर्थकरः अनुलोमेत्रेषु क
चेतनकरः एतेष्विति किं कुंभकारः शब्दकारः २१ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी
का किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु कर्मणि इति सर्वमि
० च इत्यस्मिन्ननुवर्तते तत्र यथायोगं संबंधः दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोः टः प्रत्ययो भवति
अहेत्वाद्यर्थ आरंभः दिवाशब्दोधिकरणवाची सर्वत्र सप्तविभक्तेरो दिवा करोतीति प्राणिन इवोत्था
पनमिति दिवाकरः विभां करोतीति विभाकरः प्रभाकरः भास्करः सकारस्येति पातनाजू विसर्जन
याजिह्वामूलीयो न भवन्ति कारकरः अंतकरः अनंतकरः आदिकरः बहुकरः नांदीकरः किंकरः लि
पिकरः लिबिकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रकारः क्षेत्रकारः संख्या एककरः द्विकरः जंघाक
रः बाहुकरः अहस्करः यत्करः चित्रेकारः क्षेत्रकारः संख्या एककारः द्विकारः जंघाकारः बाहुकारः भ
रः यत्कारः धनुष्करः अरुष्करः किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा अथवा
जादिषु पाठः करिष्यते २२ कर्मणि भृतौ कर्मणीति स्वरूपग्रहणं कर्मण्युपपदे कर्मवाचिनि करोते
र्धातोः टः प्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायां भृतिर्वेतनं कर्म निर्वेशः कर्म करोतीति कर्मकरो भृतकः
ता भृतौ इति किं कर्मकारः २३ नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु शब्दश्लोककलहगा
थावैरचाटुसूत्रमन्त्रपद इत्येतेषूपपदेषु कृञो टः प्रत्ययो न भवति हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्य
ते शब्दकारः श्लोककारः कलहकारः गाथाकारः वैरकारः चाटुकारः सूत्रकारः मन्त्रकारः पदकारः
स्तम्बशकृतोरिन् स्तम्बशकृतोरुपपदयोः कर्मणि उपपदयोः करोतेरिन्प्रत्ययो भवति किं स्तम्बकारः शकृत्का
रः २५ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन् प्रत्य
यो भवति दृतिं हरतीति दृतिहरिः पशुः नाथहरिः पशुः पशाविति किं दृतिहारः नाथहारः २६ फलेग्रहि
रात्मंभरिश्च फलेग्रहिः आत्मंभरिः इत्येतौ [illegible] उपपदयोः [illegible]
निपात्येते फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः उपपद [illegible] आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरि

भरिः । आत्मनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिंभरिः ॥ २६ छंदसि वनसनरक्षिमथां । वन षण संभक्तौ रक्ष पालने मथि विलो-
डने एतेभ्यो धातुभ्यः कर्मण्युपपदे छंदसि विषये इन्प्रत्ययो भवति ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं त्वा गोसनिं । यो पथिरक्षी श्वो-
हविर्मथीनां ॥ २७ एजेः खश् । एजेर्ण्यंतात् कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति खकारो मुमर्थः । शकारः
सार्वधातुकार्थः । अंगमेजयति अंगमेजयः । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट्तुदजहातिभ्य-
श्च उपसंख्यानं वातमजा मृगाः । शुनिंधयः । तिलंतुदः । शर्धंजहा माषाः ॥ २८ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । नासिकास्तनयोः
कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं नाश्रीयते धेटः । स्तनंधयः । नासिकांधयः । नासिकांधु-
श्च धेटश्च नासिकंधमः । नासिकंधयः । स्तनयोर्नासिकायां च ... लक्षणव्यभिचारचिह्नं कुर्यात् ... पूर्व-
पातात् ... ॥ २९ नाडीमुष्ट्योश्च । नाडीमुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपप-
दयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति अत्रापि यथासंख्यं पूर्ववत् ... नाडिंधमः । ना-
डिंधयः । मुष्टिंधमः । मुष्टिंधयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिंधयः । घटिंधमः । खरिंधयः । खरिंधमः । वातंधमः ।
वातंधयः । पर्वतंधमः ॥ ३० उदि कूले रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो
भवति कूलमुद्रुजति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥ ३१ वहाभ्रे लिहः । वहाभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्लिहे-
र्धातोः खश्प्रत्ययो भवति वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ ३२ परिमाणे पचः । परिमाणं प्रस्थादि तस्मिन्नु-
पदे कर्मणि पचेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति प्रस्थं पचति प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणंपचः । कटाहः ॥ ३३ मितनखे
च । मितनख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति अपरिमाणार्थ आरंभः । मितं-
पचा ब्राह्मणी नखंपचा यवागूः ॥ ३४ विध्वरुषोस्तुदः । विधु अरुष् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोस्तुदेर्धातोः खश्प्रत्य-
यो भवति विधुंतुदः । अरुंतुदः ॥ ३५ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । असूर्य-
ललाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति असूर्यंपश्या राजदाराः
सूर्यमपि न पश्यन्ति । असूर्यमिति चासमर्थसमासोयं दृशिना नञः । सर्वथा न सूर्यं पश्यन्तीति गुप्तिपरं
ललाटंतपः आदित्यः ॥ ३६ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च । उग्रंपश्य
इरंमद पाणिंधम इत्येते निपात्यन्ते उग्रं पश्यतीति उग्रंपश्यः । इरया माद्यतीति इरंमदः । पाणयो ध्मायन्ते
इरंमद पाणिंधमाः पंथानः ॥ ३७ प्रियवशे वदः खच् । प्रियवश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः
एषोयेति पाणि

चप्रत्ययो भवति । प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि कृतः । द्वितीयान्तेभ्यो [illegible] खकारो मुमर्थः । प्रत्य-
या नरकंगच्छति नरकंगमः । खच प्रकरणे गमे । सुप्युपसंख्यानम् । मितं गच्छतीति मितंगमो हस्ती मितंगमा हस्तिनी
का । विहायसो विह । विहायसा गच्छतीति विहंगमः । खच्च डिद्वा वक्तव्यः । विहगः । डे च विहायसो विहा-
देशो वक्तव्यः । विहंगः । ४७ द्विषत्परयोस्तापेः । द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातो
खच प्रत्ययो भवति तपधातोर्ण्यन्तादि । तत्र सन्तापे भुवादि [illegible] यो मिति ह्रस्वः कारो निर्देशा-
न्नास्ति यामभवति । द्विषन्तं तापयतीति द्विषन्तपः । परंतपः । [illegible] मो वृत्तौ वाक्ये दिक्कर्मको-
निरूपपदे चमेर्धातोः खच प्रत्ययो भवति वाचंयम [illegible] व्रतमिति । आसु नियम-
नाचं यमः । आसते व्रतमिति किं वाग्यामः । ४० पुः सर्व [illegible] सहोः । पुर सर्व इत्येतयोः
कर्मणोरुपपदयोः दारिसहोर्धात्वोः खच प्रत्ययो भवति [illegible] पुरन्दारयतीति पुरन्दरः । स-
र्वसहः । भगे च दारेरिति वक्तव्यम् भगन्दरः । ४८ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । सर्वकूलाभ्रकरीषे
षु कर्मसूपपदेषु कषतेर्धातोः खच प्रत्ययो भवति सर्वंकषः । खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंक-
षो गिरिः । करीषंकषः । मेघर्तिभयेषु कृञः । मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः । उपपदग्रहणं भयाद्यादि तदन्त-
विधिप्रयोजनार्थम् । अभयंकरः । ४९ क्षेमप्रियमद्रेऽण्च । क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु
करोतेर्धातोः अण्प्रत्ययो भवति चकारात्खच्च । क्षेमंकरः । प्रियंकरः । प्रियकारः । मद्रकारः । मद्रंक-
रो वेति वक्तव्यम् । राजन् [illegible] इत्यादि पठितः ४४ आशिते भुवः करणभावयोः । आशितशब्द उप-
पदे आशितं सूपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच प्रत्ययो भवति आशितो भवन्ति
अनेन आशितंभवोदनः । भावे आशितस्य भवनं आशितंभवं वर्तते । ४५ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपि-
दमः । कर्मणि सुपीति वर्तते । पूर्वत्र संज्ञाग्रहणानुवृत्त्या समर्थे संबध्यते भृतॄवृजिधारिसहितपिदम इत्ये-
भ्यो धातुभ्यो संज्ञायां विषये खच प्रत्ययो भवति विश्वंभरा वसुधा [illegible] गमयति रथं तरं साम [illegible]
न्ता । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । संज्ञायामिति किं कुटुम्बं बिभ-

कपालभारः ४६ गमश्च गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति सुतंगमो नाम यस्य सौतं-
गमिः पुत्रः योगविभाग उत्तरार्थः ४७ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः संज्ञामिति नानुवर्त्त-
ते अंत अत्यंत अध्वन् दूर पार सर्व अनंत इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्धातोर्डप्रत्ययो भवति अं-
तं गच्छतीति अंतगः अत्यंतगः अध्वगः दूरगः पारगः सर्वगः अनंतगः डकारष्टेर्लोपार्थः डित्यभ-
स्यापि अनुबंधकरणसामर्थ्यादिति डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं सर्वत्रगः पन्नगः उरसो लोप-
श्च उरसा गच्छतीति उरगः सुदुरोरधिकरणे सुखेन गच्छति अस्मिन्निति सुगः दुर्गः निरो देशे निर्गो दे-
शः अपर आह डप्रकरणेऽन्यत्रापि दृश्यत इति स्त्र्यगारगः ग्रामगः गुरुतल्पगः ४८ आशिषि हनः डा
इति वर्त्तते आशिषि गम्यमानायां हंतेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति तिमिं वध्यात् तिमि-
हः शत्रुहः ४९ दारावाहनोऽणंतस्य च टः संज्ञायां दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धंतेर्धातोरण्प्रत्ययो भवति
अंतस्य च टकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये दारावाघाटः चारौ वा चारावुपपदे हंतेरण्प्रत्य-
स्य च टकारः चारौघाटः चारौघातः कर्मणि समि च कर्मण्युपपदे सम्पूर्वस्य हंतेरण्प्रत्ययो
भवति अंतस्य च टकारो वा भवति वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः ५० अपात्क्लेशतम-
सोः अपपूर्वाद्धंतेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति क्लेशापहः पुत्रः
तमोपहः सूर्यः ५१ कुमारशीर्षयोर्णिनिः कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्हंतेर्णिनिः प्रत्ययो
भवति कुमारघाती शीर्षघाती कर्मणि उपपदे लक्षणवति कर्त-
रि भावे ५२ लक्षणे जायापत्योष्टक् हंतेर्धातोर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक्प्रत्ययः
जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषली अयं वा लक्षणे टक्प्रत्ययः ५३ अमनुष्यकर्तृके च हंतेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययो
भवति अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानात् हंतेः कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययो भवति अमनुष्यकर्तृके
जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखा श्लेष्मघ्नं मधु पित्तघ्नं घृतम् अमनुष्यकर्तृक इति
किं आखुघातः शूद्रः इह कस्मान्न भवति चौरघातो हस्ती कृत्यल्युटो बहुलमिति

बहुलवचनात्प्रभाविष्णुरिति ॥ ४४ ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः । शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयो
कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोष्टक् प्रत्ययो भवति मनुष्यकर्तृकार्यमिदम् । हस्तिनं
का हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नः । शक्ताविति किं विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ।
त्रि ॥ ४५ ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि । पाणिघताडघ इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । शिल्पिनि कर्तरि वा
च्ये पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किं पाणिघातः । ताडघातः । राजघ उपसंख्यानं राजानं हन्ती
ऐ ति राजघः ॥ ४६ ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः ख्युन् ।
आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेषु अच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन् प्रत्ययो भव
ति च्वेर्विकल्पेन विधानान्नञुद्दिष्टविधा । च्व्यर्थो । आढ्यापय । अच्वौ ता । अच्व्यन्तास्ततश्च्वेनता ।
पर्युदस्यते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणं सुभगंकरणं स्थूलंकरणं पलितंकरणं
नग्नंकरणं अन्धंकरणं प्रियंकरणं । च्व्यर्थेष्विति किं आढ्यं तैलेन करोति अभ्यञ्जयतीत्यर्थः । अच्व
न्तेरूविवचा याचप्यूनः क्वापि चित्रपुत्र्या करणं अच्वाविति किं आढ्यीकुर्वन्त्यनेन ननु च ख्युना
मुक्तो पक्षे ल्युट् न च भविता न च ल्युट् ख्युनश्चाविशेषोऽस्ति तत्र किं ख्यातिबोधनं एवं तर्हि वृति
बोधसामर्थ्यान्नाल्युट् ल्युट्यस्मिन् भवति तेन ल्युटो विषय एव समर्थनं । प्रतिबोधः उत्तरत्र
प्रतिषेधः ॥ ४७ ॥ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । आढ्यादिषु सर्वतेषु च्व्यर्थेषूपपदेषु भवते
र्धातोः कर्तरि कारके खिष्णुच्खुकञौ प्रत्ययौ भवतः । आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः ।
सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः पलितंभा
वुकः । नग्नंभविष्णुः नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । क
र्तरीति किं करणे मा भूत् । च्व्यर्थेष्वित्येव आढ्यो भविता अच्वाविति किं आढ्यीभविता वा उदात्तत्वात् भुवः इ
ट् मिकारादित्वमिति लुचः । नत्वल्लु स्वरार्थोऽसि ... कारादित्वमित्यप्यते ॥ ४८ ॥ स्पृशोऽनुदके क्विन् । स्पृशो धातो
रनुदके सुवन्त उपपदे क्विन् प्रत्ययो भवति नलसकर्मत्वान्नु स्पृशः । कर्मोपपदं प्राप्नोति नैव

लेषु कर्त्तरीति पूर्वस्
पदे कान्ते प्रत्ययो लभ्य
अनुपक इति किं उदक
कृ स्रगादि गुलिनं चुयु
को निर्दिं भुवते अनु
जति अप्रयुक्तो यज
अर्त्तो पात्तच निपा
स्त्वकृ दिष्टे; कर्मणि कि
त्ययो भवति निपात
न मात्रे उपपदे किन्नु
न्नं; सोपसर्गात् सत्त्
ते; कुन्दुः कुञ्चौ कुञ्च
द्रे धातो न नालोचने व
यादृक्कु यादृशः कर्त्तो
दृशौ; तादृशाद्यो
सदृशः; अन्यादृक्कुन
दुक तुक युजाविद
दुशि कि न्निरूपत्तः प्रभृति
के कि पूर्वात्प्रत्ययो भव
स्त्यति ... पासादच
योरपिने ... णाविपे

आत्र अनुवर्त्तिष्यते ननु कान्ते प्रत्यये विज्ञास्यते सुवन्त मात्रे चोप
ते घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् जलस्पृक्
स्पृशौ; नकारः किं न प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः; ५५ ऋत्विग्दधृ
ज्स्रग्दिगुष्णिगञ्च; ऋत्विगादयः; पंचशब्दानि पात्यन्ते यथैतत् एव धातु
ग्रा कउपपदे यजे धातोः किन्नु प्रत्ययो भवति ऋतौ यजति ऋतुं वाय
ति ऋत्विक् ऋत्विजौ यथा कथंचिदनुगन्तव्या धृषेः किन्नु द्विर्वचनं
त्य ते दधृक् सृजेः कर्मणि किन्नु अमागमश्च निपात्यते सृजति मामिति
न्न प्रत्ययो निपात्यते उष्णिक् अञ्चु युजि क्रुंचां इत्येतेषां तेनाः किन्नु
ने; सह निर्देशात् अत्रापि किंचित् पलादानि कात्यमाति अचं ते; सुव
प्र त्ययो भवति प्राङ् प्रत्यङ् दध्यङ् युजेः केवलादेव युङ् युञ्जौ यु
द्वि युङ्क्ष्व युङ्क्ष्वयुजेति किं पूर्वमवेति अश्वयुक् अश्वयुजौ अश्वयुजः; ते
न लोपो न भवति निपातनसामर्थ्यात् ६० त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च दृ
त्मा शानु त्यदादिषु पूर्वपदेषु कञ्प्रत्ययो भवति चकाराः किप्च तादृक् तादृशौ;
त्का मोविपूर्वकार्थः; दृष्ट्वा मूकात्विति अनालोचन इति किं तं पश्यति त
सूति ज्ञानेवात्र दृशेर्न किं यावितेन समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं सदृक्
न्या दृक्; कस्माद्वक्तव्यं; तादृक्; यादृक्; ईदृक्; कीदृक्; ६१ सत्सूद्विष
मिद च्छिद जिनी राजामुपसर्गे किप् सुपीति वर्त्तते कर्मग्रहणं तु स्पृशोऽनुद
ति न व्याप्रियते सदादिभ्यो धातुभ्यः सुवन्त उपपदे उपसर्गे चानुपसर्गे चि
उ पसर्गे ग्रहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्र सुपि ग्रहणं न भवति वदः सुपि क्यप्चेति
च यानु सूत्रे तदादिकस्य ग्रहणं न सुवन्ते; युजिर्योगे युज समाधौ दि
ज्ञा ने विदविचारणे विद सत्तायामिति त्रयाणां ग्रहणं न लोमार्थ सं ग

कारस्य विकारादेशत्वात्। सद् शुचिषत्। अन्तरिक्षसत्। उपसत्। सू अण्डसूः। प्रसूः। द्विष्
मित्रद्विट्। प्रद्विट्। द्रुह मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। दुह गोधुक्। प्रधुक्। युज युक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। विद वेदवि-
त्। प्रवित्। भिद काष्ठभित्। प्रभित्। छिद रज्जुच्छित्। प्रच्छित्। जि शत्रुजित्। प्रजित्। नी सेनानीः।
का प्रणीः। अग्रणीः। ग्रामणीः। कथमत्र णत्वं स एव ग्रामणीमिति ग्रापकान् नयने। पूर्वपदात्
ग्रि संज्ञायामपि णत्वं भवतीति। राज। विराट्। सम्राट्। क्विप्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति सामा-
का न्येन वदपत्तिनस्यैवायं प्रपंचः॥ ६२ भजो ण्विः। उपसर्गेऽपीति वर्तते। भजतेर्धातोः। सुबन्त उ-
पपदे ण्विः प्रत्ययो भवति। अर्धं भजते अर्धभाक्। पादभाक्। तुर्यभाक्। उपसर्गेऽपि प्रभजते प्र-
६५ भाक्॥ ६३ छन्दसि सहः। उपसर्गे सुपीत्येव छन्दसि विषये सहेर्धातोः ण्विः प्रत्ययो भवति। पृत-
नाषाट्॥ ६४ वहश्च। छन्दसि विषये वहेश्च धातोः ण्विः प्रत्ययो भवति। प्रष्ठवाट्। दित्यवाट्।
६४ वहश्च। छन्दसि विषये वहेश्च धातोर्ण्विः प्रत्ययो भवति। प्रष्ठवाट्। दित्यवाट्। योगवि-
भाग उत्तरार्थः॥ ६५ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्। कव्यपुरीषपुरीष्येषु छन्दसि विषये वहे-
र्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति। कव्यवाहनः। पितॄणां। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः॥ ६६ हव्ये-
ऽनन्तःपादं। हव्यशब्द उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति। अनन्तःपादं
चेत्। वहिर्वर्तते। अग्निश्च हव्यवाहनः। अनन्तःपादमिति किं। हव्यवाडग्निरजरः पिता नः।
६७ जनसनखनक्रमगमो विट्। छन्दसीत्युपसर्गे सुपीति किं अनुवर्तते। जन जनने। जनी प्रादु-
र्भावे। षणु दाने। वन षण संभक्तौ। इति जनादिभ्यो धातुभ्यः छन्दसि वि-
ट् प्रत्ययो भवति। टकारः। सामान्यग्रहणाविघातार्थः। वेरपृक्तस्येति विलोपः। षणाद्यस्य वि-
ड्वनोरनुनासिकस्यात्। अब्जाः। गोजाः। गोषाः। इन्द्रो वृषभजाः। बिसखाः। कूपखाः। क्रमु प-
धिक्राः। गम अग्रेगाः। ६८ अदोऽनन्ने। छन्दसीति निवृत्तं अदेर्धातोरनन्ने सुप्यु-
पपदे विट् प्रत्ययो भवति। क्रव्यात्। [illegible] वचनमसरूपबाधनार्थं तेन [illegible] आमात्

भवति कथं तर्हि क्रव्यादः कृत्ताविकृत्तशब्दे उपपदे अण् न स्यात् पृषोदरादित्वात् आममत्ति
आमात् सस्यात् अन्नाद इति किं अन्नादः ६८ क्रव्ये च क्रव्यशब्दे उपपदे अदेर्धातो
र्विट् प्रत्ययो भवति क्रव्यादः कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्यादप्युच्यते आममां
सभक्षः क्रव्यादिति ६९ दुहः कप् घश्च दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप् प्रत्ययो भवति घ
कारश्चान्तादेशः कामदुघा धेनुः कामदुघा ७० मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्वि
न् श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश् इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रविषये धातू
पपदसमुदाया एव निपात्यन्ते गत्वादाणिककार्यसिद्ध्यर्थं प्रत्ययस्तु विधीयते
एव श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भव
ति श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसते
र्ण्विन् प्रत्ययो भवति नलोपश्च उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः यजमानः दाशृ दाने
इत्यस्य पुरस्पूर्वस्य उपपदे कर्मणि च वक्तव्यः पुरो दाशन्त एनं इति पुरोडाशः श्वेत
वाहादीनां पदस्येति वक्तव्यं श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः पदस्येति किं श्वेतवाहौ श्वे
तवाहः ७१ अवे यजः अवे उपपदे यजेर्धातोः ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे त्वं यज्ञे वरु
णस्यावया असि योगविभाग उत्तरार्थः ७२ विजुपे छन्दसि उपे उपपदे यजेर्धातोः छन्दसि
विषये विच् प्रत्ययो भवति उपयजो दूर्ध्वं यजन्ति तदुपयजामुपयट्त्वं छन्दोग्रहणं ब्राह्म
णार्थं चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थं वेरपृक्तस्येति किमर्थमिदमुच्यते या
वतान्येभ्यो विधीयन्ते इति यजेरपि विधीयत इति नियमार्थमेतत् उपे यजः छन्दस्येव न
भाषायामिति ७३ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च छन्दसीति निवृत्तं सुप्युपसर्गे चेति च
आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः छन्दसि विषये मनिन् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति चकारा

रादिवृ सुदामा अश्वत्थामा क्वनिपू सुधीवा। सुपीवा सुपीवा वानिपू भूरिदावा घृतपा
वा विच खल्वपि कीलालपाः शुभंयाः अयस्वोबदाः ७४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते छंदसी
का तिनिवृत्ते अन्येभ्यो धातुभ्यो नाकारांतेभ्यो मनिपू क्वनिपू वनिपू वनिपू इत्येते
त्रि प्रत्यया भवंति मनिच्च सुशर्मा क्वनिपू प्रातरित्वा प्रातरित्वानः वनिपु वि
जावा अग्रेगावा विचू खल्वपि रेडसि पर्णं नावः ऽपि गावः समर्थविधि व्यभिचारा
७६ र्थः निरुपपदादपि भवति धीवा पीवा दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थं ७५ क्विप्च सर्व
धातुभ्यो सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्छंदसि विभाषायां च क्विपू प्रत्ययो भवति उखायाः
८६ स्रंसते उखास्रत् पर्णध्वत् वाहाभ्रट् ७६ स्थः क च सुप्युपसर्गेपि इतिव
र्तते स्थः इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कः प्रत्ययो भवति क्विप्च किमर्थमिदं यावतासुपि
स्थ इति कः सिद्धः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्विपू बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनं शमिधा
तोः संज्ञायामिति निगमे च बाधते शंस्थः शंस्थाः ७७ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये अजातिवा
चिनि सुबंते उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोः णिनि प्रत्ययो भवति उष्णभोजी अजाता
विति किं ब्राह्मणान् आमंत्रयिता ताच्छील्य इति किं उष्णं भुंक्ते कदाचित्। सुपीति वर्तमा
ने पुनः सुप्ग्रहणं उपसर्गनिवृत्त्यर्थं उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानं उदासारिण्यः
प्रत्यासारिण्यः साधौ कारिणि च साधुकारी साधुदायी ब्रह्मणि वदः ब्रह्मवादिनो वदंति
७८ कर्तर्युपमाने कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे धातोः णिनिः प्रत्ययो भवति उपपदकर्तृ
प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी ध्वांक्षविरावी अताच्छील्यार्थ आरं
मः जात्यर्थोऽयमकर्त्तरीति किं अपूपानिव भक्षयति माषान् उपमानादिति किं उष्ट्रः क्रोशति
७९ व्रते व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते व्रते गम्यमाने सुबंते उपपदे धातोः णिनि प्र

त्ययो भवति समुदायोपाधिश्चायं धातूपपदसमुदायेन चेत् व्रतं गम्यत इ
ति स्थंडिलशायी अश्राद्धभोजी कामचारप्राप्तौ नियमः। सति शयने स्थंडिल एव
शेते नान्यत्र सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति व्रतमिति किं स्थंडिले शेते
देवदत्तः। असाद्धीत्याद्यं अश्राद्धभोजी नञ्योगो वा ॥ ७९ बहुलमाभीक्ष्ण्ये। आभीक्ष्ण्ये गम्यमा
ने सुबन्त उपपदे धातोर्बहुलं णिनिः प्रत्ययो भवति आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं तात्पर्यं
मासेवा ताच्छील्यादन्यत् कषायपायिनो गान्धाराः। क्षीरपायिण उशीनराः। सौवीरपायि
णो वाह्लिकाः। बहुलग्रहणान्न कुल्माषखादाः। कुम्भत्र न स्यात् ॥ ८१ मनः। सुपीति वर्त्तते म
न्यतेर्धातोः सुबन्त उपपदे णिनिः प्रत्ययो भवति दर्शनीयमानी शोभनमानी बहुलग्र
हणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं आत्मनो मननं आत्ममानं। आत्ममाने वर्त्तमानात् मन्यतेः सु
बन्ते उपपदे खश् प्रत्ययो भवति चकारात् णिनिश्चायपदाप्रत्ययार्थे। कर्मत्वमात्मानमे
व दर्शनीयत्वादिना गुणेन युक्तं मन्यते तदायं विधिः। दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयं
मन्यः। दर्शनीयमानी पंडितंमन्यः। पंडितमानी आत्ममाने इति किं दर्शनीयमानी देवदत्तो
यज्ञदत्तस्य ॥ ८३ भूते भूत इत्यधिकारो वर्त्तमाने लडिति यावत् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या
मो वर्त्तमाने लडिति यावत् भूते तद्वेदितव्यं धात्वधिकारश्चोर्ध्वार्थं भूत इति विज्ञाय
ते ॥ ८४ करणे यजः। अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी भूत इति किं अग्निष्टोमे
न यजति ॥ ८५ करणे यजः। णिनिरनुवर्त्तते नावधूय यजेर्धातोः करण उपपदे णिनिः प्रत्ययो
भवति भूते अग्निष्टोमयाजी वाजपेययाजी। अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भव
ति ॥ ८६ कर्मणि हनः। कर्मण्युपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति भूते पितृव्यघाती
मातुलघाती कुत्सिते ग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् चौरं हतवान् ॥ ८७ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु
क्विप्। कर्मणीति वर्त्तते ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः किं क्विप् प्रत्ययो भवति ब्र
ह्महा वृत्रहा किमर्थमिदमुच्यते [illegible] धातोर्भूत्। किं चिह्नित एव प्रत्ययादि

त्र कर्मकृते। किंच चार्थं नियमार्थं च। चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मि-
न्नुपपदे। पुरुषहतवानिति। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्। ब्रह्माधीतवानिति। ब्रह्मादि-
क षु हन्तेर्भूते। किं वेवं नान्यः प्रत्ययः। तस्माद्भूत एव नान्यस्मिन्काले। ब्रह्माणं हन्ति हनि-
शि ष्यति चेति। तदेतच्चतुष्टयमाणस्य कृतमप्रकृतस्य पुरुषार्थापवर्गे लिभ्यते ८७ बहु-
का लं छन्दसि। पूर्वेण नियमात्प्राप्तः। किं विधीयते छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्ते-
र्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति। योमातृहा पितृहा नवभवति। पितृहा भ्राता ८८ सुकर्मपा-
८९ पमन्त्रपुण्येषु कृञः। कर्मणीति वर्तते। तदसंभवात्तु सुपूर्वं वृत्तिश्चित्वा पदविशेषा-
९ नाविशेषणं स्यादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः। क्विप्प्रत्ययो भवति। सुकृत्। कर्म-
कृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। छन्दस्यपि नियमार्थोऽयमारंभः। त्रिविधश्चात्र नियम
इष्यते धातुनियमवर्जमेते त्रयः कालोपपदप्रत्ययविषयः। धातोरनियमत्वादन्य-
स्मिन्नप्युपपदे भवति शास्त्रकृत् भाष्यकृत् ८९ सोमे सुञः। कर्मणीत्येव। सोमे कर्म-
ण्युपपदे सुनोतेर्धातोः। क्विप्प्रत्ययो भवति। सोमसुत्। सोमसुतौ। सोमसुतः। अयमपि
नियमार्थ आरम्भः। चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते कालधातूपपदप्रत्ययविषयः। ९० अग्नौ
चेः। अग्नौ कर्मण्युपपदाच्चिनोतेर्धातोः। क्विप्प्रत्ययो भवति। अग्निचित्। अग्निचितौ।
अग्निचितः। अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ९१ कर्मण्यग्न्याख्यायां। कर्मणी-
ति वर्तते कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः। कर्मण्येव कारके क्विप्प्रत्ययो भवति अग्न्याख्या-
यां धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते। श्येन इव चीयते श्येनचित्। कङ्क-
चित्। अग्न्याख्यायामिति किं। क्विप्प्रत्ययो भवतीति कर्मणीति वर्तमाने पुनः कर्मग्रहणं
कर्तृकारकनिमित्तं कर्मणि यथा स्यात्। कर्ममात्रे मा भूत्। सोमविक्रयी वृत्तेन वि-

क्रयी तैलविक्रयी धान्यविक्रयी अग्न्याख्यायां किं कारयउच्यते इयेनाचिदिति ९२ कर्मणी
निर्विक्रियः कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेर्धातोः इनिः इनन्भवति धान्यविक्रा
यी ९३ दृशेः क्वनिप् कर्मणीत्येव दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति
मेरुदृश्वा परलोकदृश्वा अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्यया
न्तरनिवृत्त्यर्थं ९४ राजनि युधिकृञः कर्मणीत्येव राजशब्दे कर्मवाचिन्युपपदे यु
ध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्प्रत्ययो भवति ननु युध्यतिरकर्मकः असत्त्ववाचित्वादन्तर्भावि
तण्यर्थः सकर्मको भवति राजयुध्वा राजानं योधितवानित्यर्थः राजकृत्वा ९५ सहे च
सह इत्युपपदे चोपपदे युधेः कृञश्च क्वनिप्प्रत्ययो भवति असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्म
सहयुध्वा सहकृत्वा ९६ सप्तम्यां जनेर्डः सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातोर्डः
प्रत्ययो भवति उपसरे जातो मन्दुरजः ९७ पंचम्यामजातौ पंचम्यन्तउ
पपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति बुद्धिजः संस्कारजः खेदजः दुःखजः अजातावि
ति किं अश्वाज्जातः हस्तिनो जातः ९८ उपसर्गे च संज्ञायां उपसर्गे चोपपदे संज्ञाया
विषये जनेर्डः प्रत्ययो भवति समुदायोपाधिः प्रजा अवेक्षमाणाः नवीभवन्ति ९९ अनौ कर्मणि
मां अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति पुमांसमनुजातः पुमनुजः स्त्र्यनुजः
१००० अन्येष्वपि दृश्यते अन्येष्वपि उपपदेषु कारकेषु च जनेर्डः
मनुजः द्विजः परिजाः ब्रह्मज्याः प्रजाः
त्ययो भवति सप्तम्यामित्युक्तं असप्तम्यामपि दृश्यते न जायते अजः द्विर्जाता द्विजाः प
चम्यामजाताविति उक्तं जातावपि दृश्यते ब्राह्मणो जातो धर्मः क्षत्रियाज्जातो युद्धः उपसर्गे च संज्ञा
यामित्युक्तं असंज्ञायामपि दृश्यते अभिजाः परिजाः केशाः अनौ कर्मणीत्युक्तं अकर्म
ण्यपि दृश्यते अनुजातः अनुजः ... स ... चाधिकारोपि ... तेन धातोरप्य
न्यत्र ...

दापि भवति कारकांतरे च परिखात्ता परिखातवान्वा १०२ निष्ठा। क्तक्तवतू निष्ठेत्युक्तं
स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति कृतः कृतवान् निष्ठायामितरेतराश्रयत्वा
का देषा सिद्धिः संज्ञायां कृतायां च तं जायते सत्यां च तस्मिन्संज्ञा भवितव्यं नैष दोषः
शि भाविनी संज्ञा विज्ञायते संभूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीति सा
का मर्थ्यात्तु क्तक्तवत्वोर्विधानमेतत् आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या प्रकृतः कटं देवद
त्तः प्रकृतवान् कटं देवदत्तः १०२ सुयजोर्ङ्वनिप् सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप्प्रत्ययो
१७८ भवति सुत्वा सुत्वानौ सुत्वानः यज्वा यज्वानौ यज्वानः १०३ जीर्यतेरतृन् भूते प्रत्यय
८६ जीर्यतेर्धातोर्भूते तृन्प्रत्ययो भवति जरन् जरंतौ जरंतः वासरूपेण निष्ठा जीर्णः जीर्ण
वान् १०४ छंदसि लिट् भूतसामान्ये छंदसि विषये भूते लिट् प्रत्ययो भवति अहं सूर्य
मुभयतो ददर्श अहं द्यावापृथिवी आ ततान ननु च छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति सामा
न्येन लिड्विहित एव धातुसंबंधे तद्विधिरयं त्वविशेषेण १०५ लिटः कानज्वा लिटः का
नजित्ययमादेशो वा भवति योग्निं चिक्यानः वरुणं सुषुवाणः न च भवति अहं द्यावा
पृथिवी आततान लिड्ग्रहणं किं पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरि
णामो मा भूत् छंदसि लिट्मात्रस्य यथा स्यात् अनूयो विपरोक्षे विहितः तस्याप्ययमादेशो
भवति १०६ क्वसुश्च छंदसि लिटः क्वसुरादेशो भवति जक्षिवान् पपिवान्
न च भवति अहं सूर्यमुभयतो ददर्श योगविभाग उत्तरार्थः १०७ भाषायां सदवस
श्रुवः सदवसश्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो
भवति आदेशविधानात् लिडपि साधुर्भवति उपसेदिवान् कौत्सः पा
णिनिं उपाससाद अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिं अन्ववात्सीत् अन्व

वसत् अनूवास उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिं उपाश्रौषीत् उपास्थाणीत् उपशुश्राव
लुङ्लङ्विषये चित्पुरस्तादनुवृत्तिर्भवति ।१०८ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।
उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते क्वस्वन्तानिपात्यन्ते उपपूर्वादिणः क्वसुर्द्विर्व
चनमभ्यासदीर्घत्वं च नत् सामर्थ्यादेकादेशप्राप्तिबाधः । तत्र वस्वेकाजाद्घसा
इत्यनेकाचत्वादिट् च न प्राप्नोति सति पात्यते अभ्यासस्य आवण धातुस्वरूपस्य
यणादेशः । उपेयिवान् क्रादिनियमात् प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्घसां इति प्रतिषिद्धं
सपुनरिट् प्रतिप्रसूयते तेनाजादेनानजाये भवति उपेयुषा उपेयुषे नचात्रोप
सर्गनियमस्तत्र अन्योपसर्गपूर्वात् केवलाच्च भवत्येव समीयिवान् ईयिवान्
चनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङादयोपि भवन्ति उपागात् उपैत् उपेयाय नाश्नातेर्नञ्पू
र्वात्क्वसुर्निपात्यते इडभावश्च अनाश्वान् नाशीत् नाश्नात् नाश वचेरनुपूर्वात्
कर्तरि कानच् निपात्यते अनूचानः अन्ववोचत् अन्वब्रवीत् अनूवाच ।१०९ लुङ् ।भू
तेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति अकार्षीत् अहार्षीत् वसेर्लुङ् रात्रिशेषे
जागरणसन्ततौ यंभूतानुषितः अमुत्रावात्सं ।११० अनद्यतने लङ् भूते इत्येव अ
नद्यतने इति बहुव्रीहिनिर्देशः अविद्यमानाद्यतने भूते वर्तमानाद्धातोर्लङ्प्र
त्ययो भवति अकरोत् अहरत् बहुव्रीहिनिर्देशः किं अद्य ह्यो वा भुक्ष्महीति व्यामि
श्रे मा भूत् परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः अरुणद्यवनः
साकेतम् अरुणद्यवनो माध्यमिकान् ।१११ अभिज्ञावचने लृट् अभिज्ञा स्मृतिः तद्वचने उ
पपदे अनद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति लङोपवादः अभिजानासि देवदत्त काश्मी
रेषु वत्स्यामः अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः वचनग्रहणं पर्यायार्थं

भिजानासि बुध्यसे स्मरसि चेतयसे इति ॥११२ न यदि ॥ यच्छब्दसहिते अभिज्ञावचने उपपदे
लृट् प्रत्ययो न भवति पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते अभिजानासि देवदत्त यत्का-
श्मीरेष्ववसाम यन्मगधेष्ववसाम वासमात्रेण नु स्मर्यते न तु अपूर्वं किंचिल्ल-
क्षितं पदे ॥११४ विभाषा साकांक्षे ॥ यदीति नानुवर्तते उभयत्र विभाषेयं अभिज्ञावच-
ने उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति साकांक्षश्चेत्प्र-
योक्ता लक्ष्यलक्षणयोः संबंधे प्रयोक्तुः साकांक्षा भवति अभिजानासि देवदत्त का-
७८ श्मीरेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेष्ववसाम
८९ तत्रौदनमभुञ्ज्महि अभिजानासि देवदत्त यत्काश्मीरेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्या-
महे अभिजानासि देवदत्त यत्काश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि वासो लक्षणं
भोजनं लक्ष्यं ॥१४ परोक्षे लिट् ॥ भूतेनद्यतने इति वर्तते तस्य विशेषणमपरोक्षे परोक्षा
भूतानद्यतनपरोक्षेर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति ननु धात्वर्थः सर्वः
परोक्ष एव सत्यमेतदस्ति लोके तत्र अपि तु प्रत्यक्षाभिमानः स यत्र नास्ति तत्परोक्ष-
मिति उच्यते चकार जहार ... विषये पिचितवान् परोक्षता नाभवत्येव तद्य-
था सुप्तोहं किल विललाप मत्तोहं किल विचचार अत्यंतापह्नवे लिट् वक्त-
व्यः कलिंगेषु स्थितोसि नाहं कलिंगान्जगामेति दक्षिणापथे किंचिदुनिष्ठं कुंतवा-
न् नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश ॥११५ हशश्वतोर्लङ् च ॥ भूतानद्यतनपरोक्षे इति लिटि प्राप्ते
हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति चकारात् लिट् च इति हाकरोत् इतिह-
करोत् शश्वदकरोत् शश्वच्चकार ॥११६ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ भूतानद्यतनपरोक्षे इति
वर्तते तस्यापि विशेषणमेतत् पृष्टव्यः प्रश्नः आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतन

परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्·लिटौ प्रत्ययौ भवतः। कश्चित्कंचित्पृच्छति अगच्छद्देवदत्तः
जगाम देवदत्तः। अयजद्देवदत्तः। इयाज देवदत्तः। पृच्छति किं देवदत्तो जगाम
आसन्नकाल इति किं भवति पृच्छामि जघान कंसं किल वासुदेवः। ११७ लट् स्मे भूता
नद्यतनपरोक्षे इति वर्तते स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे चोल्लट् प्रत्ययो भ
वति। लिटोऽपवादः। नडेन स्म पुराधीयते ऋग्युः स्म पुराधीयते ११८ अपरोक्षे च
परोक्षे च भूतानद्यतने वर्तमानाद्धातोः स्मशब्द उपपदे लट् प्रत्ययो भव
ति एवं स्म पिता ब्रवीति इति स्मोपाध्यायः कथयति ११९ ननौ पृष्टप्रतिवचने अ
नद्यतनपरोक्षे इति निवृत्तं भूतसामान्यविधिरयं ननुशब्द उपपदे पृष्टप्रतिव
चने गम्यमाने भूते लट् प्रत्ययो भवति अकार्षीः कटं देवदत्त। ननु
करोमि भोः अवोचत् किंचिद्देवदत्त। ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टप्रतिवचन इति
किं ननु अकार्षीन्माणवकः। १२० नन्वोर्विभाषा भूत इत्येव नन्वित्येतयोश्चोप
पदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति अकार्षीः कटं देवदत्त न करो
मि भोः नाकार्षं अहं नु करोमि अहं न्वकार्षं १२१ पुरि लुङ् चास्मे अनद्यतने अप
रोक्षे इति वर्तते पुराशब्द उपपदे स्मवर्जिते भूतानद्यतने विभा
षा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च तत्सामर्थ्यात्परोक्षे च यथाविषयं अन्योऽपि प्रत्ययो भ
वति वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुरिह पुरा छात्राः अवसन्निह पुरा छात्राः ऊषु
रिह पुरा छात्राः अस्मे इति किं नडेन स्म पुराधीयते १२२ वर्तमाने लट् प्रारब्धोऽपरि
समाप्तश्च वर्तमानः वर्तमानेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति भवति पच
ति १२३ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे भवति पचन्तं देवदत्तं प
श्य पचमानं पश्य पचता पचमानेन कृतं अप्रथमासमानाधिकरणे इति किं
देवदत्तः पचति लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थं क्वचित्

प्र मास मानाधिकरणेपि भवति सन्तु ब्राह्मणः अस्ति ब्राह्मणः विद्यमानः विद्यते
तु कुर्वन् कुरुते अधीयानः अधीते माशाक्षौद्रो मा पचन्त मा पचमानः के
चिद्विभाषाग्रहणं इहानुवर्तयन्ति नन्वो विभाषेत्यतः सा च व्यवस्थित विभा
का षा तेन यथा दर्शनं प्रयोगो गानेतव्यः १२४ संबोधने च प्रथमा समानाधिकरण
शि र्थ आरम्भः संबोधनविषये लटः शतृशानचावादेशौ भवतः हे पचन् हे पचमा
का न १२५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणं जनको हेतुधात्व
१८० र्थविशेषणं चैतत् लक्षणे हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशान
११० चावादेशौ भवतः तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः शयाना भुंजते यव
नाः तिष्ठंतोनुशासति गणकाः हेतौ अर्जयन्वसति अधीयानो वसति लक्षणहेत्वो
रिति किं पचति च पठति च क्रियाया इति किं द्रव्यगुणयो मभूत् यः कंपते सोश्व
त्थः यदुत्प्लवते तल्लघु यन्निषीदति तद्गुरु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपा
तव्यभिचारलिंगं १२६ तौ सत् तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः तौ ग्रहणं उपाध्य
संसर्गार्थं शतृशानचमात्रे स्यसंज्ञा भवति ब्राह्मणस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाणः
ब्राह्मणस्य करिष्यन् ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः सद्वत्सा पूरणगुणसहितार्थ
सदव्ययतव्यसमानाधय १२७ पूङ्यजोः शानन् पूङो यजश्च शानन् प्रत्ययो
भवति पवमानः यजमानः प्रतिपत्तव्यः शानन्नादेशः कथं सोमं प
वमानः नडमाघ्नो न इति बधीर्घाति बोधइति ग्रन्तिकृत्याचाणानु लटः शतृशान
जि त्यतप्रभृति ताच्छील्यादयो मकारान्तविषयः शतृशानचौ स्याद्विषयानु १२९ ताच्छी
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ताच्छील्यं तत्स्वभावता वयः शरीरावस्था यौवना
दिः शक्तिः सामर्थ्यं ताच्छील्यादिषु गम्यमानेषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति ता
च्छील्ये तावत् कतीह मुंडयमानाः कतीह भूषयमाणाः वयोवचने कतीह क
वचं पर्यस्यमानाः कतीह शिखंड वहमानाः शक्तौ कतीह निघ्नानाः कतीह

पच्यमानः ॥ १२९ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ इङो धारेश्च शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्तरि
अकृच्छ्रं सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो कृच्छ्री । अधीयन् पारायणं धारयन् उपनिषदं
अकृच्छ्रिणीति किं कृच्छ्रेणाधीते कृच्छ्रेण धारयति ॥ द्विषोमित्रे ॥ अमित्रे । शत्रुः अमित्रे कर्त
रि द्विषो धातोः शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन् द्विषन्तौ द्विषन्तः अमित्र इति किं द्वेष्टि पतिं
भार्या ॥ सुञो यज्ञसंयोगे यज्ञसंयोगे यज्ञसंयोगः यज्ञसंयोगे भिषवे वर्तमानात्
सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते अत्र सं
योगः प्रधानभूतः कार्यं प्रत्ययार्थः याज्ञिकेषु मा भूदिति यज्ञसंयोग इति किं सुनो
ति सुरां शूद्रः अर्हः प्रशंसायां प्रशंसा स्तुतिः प्रशंसायां विषये अर्हतेर्धातोः शतृप्रत्ययो
भवति अर्हन्निह भवान् विद्यां अर्हन्निह भवान् पूजां प्रशंसायामिति किं अर्हति चौरो वध
ं शूद्रः आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु आ जमासेति क्विपं न चापरति आ परस्मात् क्वि
पः शब्दनात् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययान् ते तच्छीलादिषु कर्तृषु वाच्येषु वे
दितव्याः आभिविधो चायमाङ्कारः तेन क्विपोप्यये निर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिवि
शेषणत्वेन निर्दिश्यते तच्छीलो यः तत्स्वभावः फलनिरपेक्षः तत्र प्रवर्तते तद्धर्मोत
दाचारः स्वधर्मो ममायमिति प्रवर्तते विनापि शीलेन तत्र साधुकारी यो धात्वर्थं साधुक
रोति उत्कर्षेणोपादानादिष्यामः तृन् सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृ
षु नकारः स्वरार्थः तच्छीले तावत् वदिता जनापवादान् तद्धर्मणि मुण्डयितारः श्रावि
ष्ठायना भवन्ति वधूमूढां अपकर्तारः ... भवन्ति आक्वेः सिद्धे तत्साधुकारिणि क
र्ता विकर्तं ... अनुपसर्गस्य ... अनुपसर्गस्येति किं उत्ता
... स्वरे विशेषः ...
... उच्यते
... विशेषः ...
...

कृञ् प्रजान उत्पच उत्पत उन्मद रुचि अपत्रप वृतु वृधु सह चर इत्येतेभ्यो धातु
भ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति अलंकरिष्णुः। निराकरिष्णुः। प्रजनिष्णुः। उत्प
तिष्णुः। उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्तिष्णुः। वर्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः। मुद
का णेश्छन्दसि। ण्यन्ताद्धातोः छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। दृषदं धा
शि रयिष्णवः। वीरुधः पारयिष्णवः। भुवश्च भवतेर्धातोः छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णु
का च् प्रत्ययो भवति भविष्णुः। योगविभाग उत्तरार्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुः। नाप्नो
५९ ति सर्वं दर्शनेन। १३८ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। छन्दसीति निवृत्तं। ग्लाजिस्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकारा
द्भुवश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु ग्स्नुः प्रत्ययो भवति ग्लास्नुः। जिष्णुः। स्थास्नुः। भूष्णुः। गित्त्वाद्यत्र
त्ययो न कित्। स्थ ईकारो न भवति। क्ङिति चेत्यत्र गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते
तेन गुणो न भवति भूष्णुः। किन्नीतिज आपि चक्त्वेन भुव इट् भवति। स्थोऽपि त्वान्तस्य ईकारः।
क्ङिति नोऽस्ति च कृता सनात् गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः। श्र्युकोऽनित्त्वं गकोरितोः। दंशेश्छन्दस्युप
संख्यानं दङ्क्ष्णवः पशवः। १३९ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। त्रसादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु क
र्तृषु क्नुः। त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः। १४० शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्। इति तु वक्ष्यमाणस्य शमादिभ्योऽष्टाभ्यो धा
तुभ्यः तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति। सर्वत्र बुद्धिः लोपश्च नहि तेन वस्तु। शमादिर्दिवाद्यन्तर्ग
णः। णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः उकार उच्चारणार्थः। शमी। तमी। दमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी। प्रमा
दी। उन्मादी। अष्टाभ्य इति किं। असिता। १४१ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसं
ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यज
रजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। संपृचादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादि
षु कर्तृषु घिनुण् प्रत्ययो भवति। पृची संपर्के इति रुधादिर्गृह्यते न चुरादिर्लविकरणत्वात्
परि देवि भ्वादिः। देवृ देवने। द्वौ पञ्चरणौ दिवादी। चुरादिः। सामान्येन गृह्यते। युज समाधौ
दिवादिः। युजिर् योगे रुधादिः। द्वयोरपि ग्रहणम्। अनुनासिकस्य तितानतकाना तिकलोपः।
संपर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी।
परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी

भागी अतिचारी अपचारी आमोषी आभाषी ॥८२॥ णोकबल्लसंवरणार्थभ। णबर्द्धि सा
पे। लसश्लेषणक्रीडनयोः कत्थिश्लाघायां कुत्सविश्वासेऽत्वेतेभ्यो धातुभ्यो विप्रपूर्व उप
पदे घिनुण् प्रत्ययो भवति विकाषी विलासी विकत्थी विश्रम्भी ॥८३॥ अपे च लषः। लषका
न्तौ अस्मात् धातोरपपूर्वात् उपपदे च शुक्ल्यादौ घिनुण् प्रत्ययो भवति अपलाषी वि
लाषी ॥८४॥ प्रेल्लपसृद्रुमथवदवसः। प्रपूर्वपदे लपादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् प्रत्ययो भ
वति प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथी प्रवादी प्रवासी वसनिवासः इत्येतस्य ग्रह
णं नाच्छादनस्य लुग्विकारणाच्चात् ॥८५॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट
परिवादि व्याभाषासूयो वुञ्। निन्दादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भ
वति पंचम्यर्थे प्रथमा। क्लिशू उपतापे क्लिश विबाधने द्वयोरपि ग्रहणं निन्दकः हिं
सकः क्लेशकः खादकः विनाशकः परिक्षेपकः परिरटकः परिवादकः व्याभाषकः अ
सूयकः णित्करणं वुञ्विधानं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवं
ति ॥८६॥ देवक्रुशोश्चोपसर्गे। देवयतेः क्रोशतेश्च धातोरुपसर्गे उपपदे तच्छीलादिषु कर्तृषु
वुञ् प्रत्ययो भवति आदेवकः परिदेवकः आक्रोशकः परिक्रोशकः उपसर्ग इति किं
देवयिता क्रोष्टा ॥८७॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्च धातुभ्योऽक
र्मकेभ्यस्तच्छीलादिषु युच् प्रत्ययो भवति चलनः कंपनः शब्दार्थेभ्यः शब्दनः रवणः अ
कर्मकादिति किं पठिता विद्यां ॥८८॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः। अनुदात्तेतो यो धातुर्हलादिस्त
स्मात् तच्छीलादिषु युच् प्रत्ययो भवति वर्धनः वर्तनः अनुदात्तेत इति किं भविता हला
देरिति किं एधिता आदिग्रहणं किं जुगुप्सनः मीमांसनः अकर्मकादित्येव वासिता व
स्त्रं ॥८९॥ जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यः त
च्छीलादिषु युच् प्रत्ययो भवति जुनः सौत्रो धातुः जवनः चंक्रमणः दंद्रमणः सर
णः गर्धनः ज्वलनः शोचनः लषणः पतनः पदनः चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सोऽकर्मका
सकर्मकार्थं पदिग्रहणं अन्ये वर्णयन्ति ... ते पुर्वासरूपविधिना सौत्रिन्ते नो

लंकृतः । तन्न भवति । अलंकरोतीति तथापि यदेहक त्वाविशेषविहितेन सामान्यविहि
तो युज् सरूपत्वात् समाविष्ट एव । किमन्येनाविधानेन ज्ञापकेनार्थः । ते पुनर्विधीय
क ते ञ्वाचिकं चेद् ज्ञापकं स्वाचि न समावेश इष्यत एव । गन्ता वेत्ता इति कार्त्स्न्यम् । १४९ क्रुध
रि मण्डार्थेभ्यश्च क्रुध क्रोधे मडि भूषायां एतदर्थेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः ।
का रोषणः । मण्डार्थेभ्यः । मण्डनः । भूषणः । १५० न यः । यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पू
र्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते क्नूयिता क्ष्मायिता । १५१ सूददीपदीक्षश्च सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यो
१५२ धातुभ्यो युच् प्रत्ययो न भवति अनुदात्तेत्त्वात् प्राप्तः प्रतिषिध्यते सूदिता दीपिता दी
क्षिता ननु च दीपि विशेषविहितो रप्रत्ययः नमिकम्पीति स एव बाधको भविष्यति किं प्रति
१० षेधेन वासरूपेण युजपि प्राप्नोति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितं कर्म
नु इत्युक्तं तथा च समावेशो दृश्यते कन्तापुवतिः । कमना युवतिः । कंपेर्भूषा वा कम्पना नू
वा स्वदे एव च प्रतिषेधः । कथं मधुसूदनः । नन्द्यादित्वात् प्रतिषेध इति योगविभागान्नन्दि
यते अथवा नन्द्यादिषु मधुसूदनादयो दृश्यन्ते । १५२ लषपतपदस्थाभूवृषहनकम
गमशॄभ्य उकञ् लषादिभ्यो धातुभ्य उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलाषुकं वृषलसंगतं
प्रत्यापत्तिकोगमोभवति । उपपादुकः । सत्त्वः । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभाष्टुकं मन्ने
भावति प्रवर्षुकः । पर्जन्यः । आघातुकः पापशुपतिः स्वस्थिके कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति आ
गामुकं वा वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः । १५३ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षा
कन् जल्पादिभ्यो धातुभ्यः षाकन् प्रत्ययो भवति षाकारो ङीबर्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः ।
कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । १५४ प्रजोरिनिः । प्रपूर्वाज्जवतेरिनिः प्रत्ययो भवति
प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः । १५५ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च जि
जये दृङ् आदरे क्षि क्षये ... विश्रिणोति ... परिभू प्रसू इति पूर्वे ...

स्प गृ कृणां जित्कुमृति भ्यो धातुभ्यः इतिः प्रत्ययो भवति जयी दवी दायी विश्रयी गत्स्यी
वेमी भवत्वर्यी भ्रमसी परिभवी प्रसवी ५५ स्र ति गृ दि पाति दविं नि ...
भवत्यालुचू स्पृ दृ ईप्सा धा गृह्णाति पतगा लो चुरा पावदं ता उच्यते दया दानं गतिर्हि
सा दानेषु प्रा कृत्सायां गातौ नि पूर्वे लत्स्पृर्षी ध्यात दोन कारं तनाति पा पूर्वे स्पृहा स्पृ
ग्रस्पूर्वे, एते भ्य आलुच् प्रत्ययो भवति स्पृहयालुः गृहयालुः गृहयालुः पतयालुः
दयालुः निद्रालुः तन्द्रालुः श्रद्धालुः आलुचि शीङ ग्रहणं कार्ये शयालुः ५७ दा धेट्
सि शद सदो रुः दाधेट्सि शद सद इत्येतेभ्यो धातुभ्यो रुः प्रत्ययो भवति दारुः धारुः
सिरुः शदरुः सद्रुः ५८ सृघस्यद
...लोके व्याप्य निवृत्ते ति कारं प्राप्ते पात्यन्ते प्रयुज्यते भवन्ति सेरु सद्रुः ५८ सृघस्यदः
क्मरच् सृ घस अद इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्मरच् प्रत्ययो भवति सृमरः घस्मरः अद्मरः
५९ भञ्ज भास मिदो घुरच् भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति भङ्गुरं काष्ठं भासु
रं ज्योतिः मेदुरः पशुः भञ्जेः कर्मकर्तरि प्रत्ययः स्वभावात् १६७ विदिभिदिच्छिदेः कुरच्
विदि भिदि छिदि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कुरच् प्रत्ययः
...यो भवति विदुरः भिदुरं काष्ठं छिदुरा रज्जुः भिदिच्छिदोः कर्मकर्तरि प्रत्ययः ६१ इण्नश
जि सर्तिभ्यः क्वरप् इण् नश जि सृ इत्येतेभ्यः क्वरप् प्रत्ययो भवति इत्वरः नश्वरः
जित्वरः सृत्वरः ६२ गत्वरश्च गत्वर इति निपात्यते गमेरनुनासिकलोपः ६३ जागरूकः ६४ यज जप
...यो भवति गत्वरः ६४ जागुरूकः जागर्तेरूकः प्रत्ययो भवति जागरूकः ६५ यज जप
दशां यङः यज जप दश इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति यायजूकः जञ्जपूकः
दन्दशूकः ६६ नमि कम्पि स्म्यजस कम हिंस दीपो रः नमि कम्पि स्मि अजस कम हिंस
दीप इत्येतेभ्यो धातुभ्यो रः प्रत्ययो भवति नम्रं काष्ठं कम्प्रा शाखा स्मेरं मुखं अजस्रं
हिंस्रः कम्रा युवतिः दीप्रः अजस्रा ... स्मि ... नञ्पूर्वो ...
... सन्प्रत्ययो ...

म निर्धारणं तेन सर्वत्र सर्वोपान्त्य म्प्य गुणं न तेभि ते श्लाघ्या त्य यो भवति तद्धितस्मा
दिष्णुचि कीष्णु तिहीच्चु आदणु मिद्चु आड्पूसि इह्या यामि तोत स्व द इदि नव
कासे स्नुत्याय स्व द्वि वि द्व दुरिद्धु विदेतु मागमः ड्वे छन्दस्व कास्यो प्रत्ययो ते पा
मिते वेदेन नूगी लो विद्धुः ष्ठवगागी ल द्वु द्व क्यांच्छ दाम्नि कामति वय च्छ का दाका
का सा मान्ये न गीरुगां वर्णा लाद्धी नोख्त दासि विषयेतद्धी लादिषु ष्ण त्य यो भवति मिव
१६ गुः सन्येदयु स्नुम्न युः द्वु ष्य ञ्य... नन किवि डेति इज्या कातो मे भो धु
तुम्य श्रीगम कनेनन्न दुतो तेम्प छन्दसि विषये कि कि नो प्रत्ययो भवतः आदिति
नकासे मनव सलुका पा नुत्वय तपरः मामृ से ताद चि प म स्नुव र इति आका तो
९३ लक्षकता पचि सेदा दादि मो अत्सा कं तेम्प मितु वा वहेतो त नु रि इरेत्यधा
त्वगुरि गामि जग्मि पुवाहन जग्नि वृत्र जनन जग्नि बीज व वो सप जेन्न मथि
तो कि मथ्य यानु जान दस यो गा लिट् किटि ति मि त्व मेव आजनो मि तिलि टि गुणा
प्रति वेदवि विध वेग्या क्षभते न सगापि वो ध नाय किंत्व कि कि नो इत्सनः छन्दसि सदा
दि भाव द नूतना न ह सेदि नेमि भाषा या धी नेक स्नजा तेन नि भव कि दधि चक्रि सनि
त्रिं नेमिः सनि वदि वाति पतिसो यङ् तेन्यः किकि नो वृत्ता ण्वो सा सनि वावदिं वाव
नोलि पापतिं १७ धावि त्वरो नेजि दु छन्दसी नि वृत्रे च्चे त ते श्च धातो नेतीक्ष्ण
यो भवति तद्धि तादिषु सव्य क स्वव्य नो सवतेनः तस्य का तस्य जो तस्य नः धूवे श्च
वतान्वो धूमक ७२ श्वंहोरा हः श्वहि सो या वादि त्र मि ना द न सन्तनो त्नेतामन्त पो त्मा न
छी लादिषु सा दे पत्य यो भवति पुगा हः वृदा हः ७३ मिय केको कनो निमीम वे सम्य द्धो
नो ऋ नो क नो प्रत्ययो भवतः भीरु भीलु का मिये क्रोक कन्नि वि नट्टो भीरु का
स्पुथा सा चि पुा का सो वत्स चु प्रा... तिति... द ए श्री ये भास र्जकौ पि स्त ये ग तो के

समौ गन्तौ इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वरच् प्रत्ययो भवति स्थावरः ईश्वरः भास्वरः पेस्वरः
कस्वरः ७४ यश्च यङः या प्रापणे अस्माद्यङन्तात् वरच् प्रत्ययो भवति यायावरः
७५ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
क्विप् प्रत्ययो भवति विभ्राट् विभ्राजौ विभ्राजः भाः भासौ भासः धूः धुरौ धुरः विद्यु
विद्युतौ विद्युतः ऊर्क् ऊर्जौ ऊर्जः पूः पुरौ पुरः जवतेर्दीर्घश्चाभिपात्यते जूः जुवौ ज
वः ग्रावस्तुत् ग्रावस्तुतौ ग्रावस्तुतः किमर्थमुच्यते यावतान्येभ्योपि दृश्यते इति क्वि
प्छेति सिद्ध एव क्विप् ताच्छीलिकैर्बाधनं नेवासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तं प्राप्तिके बाधने
ततस्तस्येवायं प्रपंचः ७६ अन्येभ्योपि दृश्यते अन्येभ्योपि धातुभ्यः क्विप् तच्छीला
दिषु दृश्यते नकुमित्तदृशिग्रहणं विधिनमोपसंख्यानार्थं शाचि दीर्घः क्वाचि द्विर्वच
नं घाचिस्तु प्रसारणं तथा चाह क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोसंप्रसार
णं च भवति वाक् प्रच्छ प्राट् आयतस्तूः कटप्रूः जूः श्रीः जुग्रहणं तानतोर्थः आजानादि
सूत्र एव गृहीतत्वात् धीतितातिजुहोतीनां च दिद्युत् जगत् जुहोतेर्दीर्घश्च जुहूः व
भचे इत्येतस्मात् सोद्वेच ददन् ध्यायते संप्रसारणं धीः ७७ भुवः संज्ञान्तरयोः भवते
र्घोपीतो संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति मित्रभूर्नाम कश्चित् जनोप्र
तिभूः धनिकाधमर्णयोर्यो मध्ये तिष्ठति स प्रतिभूरित्युच्यते ७८ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् भुव
इति वर्तते विप्रसंभ्य इत्येवं पूर्वी प्रवर्तते डः प्रत्ययो भवति न चेत्संज्ञा गम्यते विभुः
सर्वगतः प्रभुः स्वामी संभुर्जनिता असंज्ञायामिति किं विभूर्नाम काश्चिन्नडुकृत्वातोमि
ने वादिभ्य उपसंख्यानं मितद्रवादिभ्य मितद्रुः शतद्रुः ७९ धः कर्मणि ष्ट्रन् धयतेर्दधातेर्धो

मो वा कर्मणि कारके ष्टुन प्रत्ययो भवति । एकाकी जीवर्ष ॥ यति जांदध ति वा भेव
ज्यायं मिति धात्री स्तनंधायिनी ग्रामलकी वोच्यते १८० दाम्नी ग्रुस युयुज स्तु तुट सि
का सेचमि द्दपजद्द नह । कारणे णापल वणा णानु पाप णे नुमु हिंसायां युमे श्रो ण
त्रि येति रयोगे ष्ट जस्तु तो तुदकाषने भित्र बंधने छिचि रुदा णे मिह सेचने पत्
गतो दंष्ट्र दष्ट्रा णीने णह बंधने एतेभ्यो धातुभ्यो । करणे कारके ष्टुन् प्रत्ययो भवति दा
का यते नेनेति दात्रं नीने त्रं ग्रा स्तं योत्रं योक्त्रं स्तोत्रं तोत्त्रं सेत्रं सेक्त्रं मेढ्रं पत्रं दंष्ट्रा न
५४ धी दंष्ट्रे स्तु नासि कलोप वि दे ग्रो ग्रानार्थ । हि तोन्य स्मिन्न पिप त्यये न लो पो भवती
ति तेन त्पदंपचिभवति दष्टनं दे हलस्तक रयो । पूजा । पू हू पू जो रवि जे ष्ट णा द्रुण
ति तेन त्यघचि भवति दघ्नं दे हलस्तक रयो नवये वो
पवते धाता । करणे कारके ष्टुन प्रत्ययो भवति तं चेत्याकरणा हल स्तक रयो नवये
व स्तं ते हल स्य चो त्रं हि करस्य चो त्र मुखमित्यर्थ । एष गति तु धू स्त वन सदृचे रहस्य
गतो तु च्छ दे ने धूवि धून ने पूजे रण खने अवद्य सो व दम सो चर गात्यर्थो । दृ स्ते
भ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्र प्रत्ययो भवति अरित्रं लावित्रं धवित्रं सवित्रं खनित्रं
सहित्रं चरित्रं । रत्नु पव । संज्ञायां पूङ पूजो । सामान्येन गुरुणा पवो धातो । करणे का
रके इत्र प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते दर्भः । पवित्रं वर्हि । पवित्रं ८४ कर्म
णि च ऋषि देवतयो । पूर्वं सूत्रेव तेते पूवो धातो । कर्मणि च कारके इत्र प्रत्ययो
भवति ऋषि देवत योर्वः यो स । ऋषौ कर्मणि देवतायां कर्तरि पूयते नेने
ति पवित्रो यम्ऋषि । देवतायां जातिः । पवित्रा समापुनातु वायु । तेतमः स्त्यये हृदं वेवि
ति पवित्रो यम्ऋषि । देवतायां जातिः । पवित्रा समापुनातु यश्चेति जात्या ... धातो वेत माने क्त प्रत्ययो भव
ते तेमा पुनः ... ते स्य मीतं ... जिग्ना बुद्धि पूजा ... विधी पत्ते इ ... मदा मिनं । जिवि दा ... दिनं । विद्य
ति भते निष्ठा विहित्राते तेमाते न जपा जो स्य ते न विधी यते ... जानं पूजा ... सेत्काम । एवमन्येभ्यो धातुभ्यो
वा ... दव मति बुद्धि पूजार्थेभ्यश्च

वर्त्तमाने क्तः प्रत्ययो भवति राज्ञां मतः राज्ञामिष्टः राज्ञां बुद्धः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चितः
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्टः इत्यपि रुष्टश्च रुषि
तश्चोभावाभिव्याहृत इत्यपि हृष्टतुष्टौ तथाकान्तः तथोभौ संयतोद्यतौ कष्टं भविष्यती
त्याहुरमृतास्ः पूर्ववत्स्मृताः कष्टं कृच्छ्रो भविष्यति काले मृतसंज्ञकः पूर्ववत् वर्त्तमाने इत्य
र्थः तथासुप्तः शयितः आसितः लुप्त इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः इति कारिका
यां वृत्तौ टीकायां माध्याय स्पर्द्धितीयं घाद उणादयो बहुलं वर्त्तमान इत्येव संज्ञायामिति
वर्त्तते वर्त्तमाने धात्वर्थे संज्ञायां विषये उणादयः प्रत्यया बहुलं भवन्ति यतो विहिता
स्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति क्वचिद्विहिता एव प्रयोगात् उन्नीयन्ते कृवापाजिमिस्वदिसाध्य
शूभ्य उण् कारुः वायुः जायुः मायुः स्वादुः साधुः आशुः बाहुलकं कर्त्तृ कृते तत्र दृष्टे प्रायो
समुच्चयेन दार्शितं कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु नाम च
धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकं यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्र
कृतेश्च तदूह्यं संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्र
मुणादिषु । भूतेऽपि दृश्यन्ते पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकारादिदमुच्यते भूतेऽपि काले उणादयः प्र
त्ययाः दृश्यन्ते पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकारादिदमुच्यते भूतेऽपि काले उणादयः प्रत्ययाः दृश्यन्ते
वृत्तं तदिति वर्त्म चरितं चर्म भासितं भस्म इति गमिगम्यादयः प्रयोगानुसारात् २ भविष्यति ग
म्यादयः भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति प्रत्ययस्य च भविष्यत्कालता वि
धीयते गमी ग्रामं आगामी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतिबोधी प्रयायी प्रयोगी भावी अनद्यतनत्वे तु
पसे ख्यानं आगमी ग्रामं तु यावत्पुरानिपातयोर्लट् भविष्यतीत्येव यावत्पुरा इत्येत
योर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले लट् प्रत्ययो भवति यावद्भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते निपात
योरिति किं यावद्दास्यति तावद्भुङ्क्ते करणभूतया पुरा वर्तिष्यति ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः क
दाकर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति कदा भुङ्क्ते कदा भोक्ष्य
ते कदा भोक्ता कर्हि भोक्ता कर्हि भोक्ष्यते कर्हि भुङ्क्ते ॥ किंवृत्ते लिप्सायाम् विभाषेति वर्त्तते

कोमोवृत्ते किंवृत्ते वचनग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रत्ययान्तं च गृह्यते। कतरकतमौ चेति परिसंख्या
नमुपयते। किंवृत्ते उपपदे लिप्सायां गम्यमानायां भविष्यति काले विभाषा लट् प्र
का त्ययो भवति। लिप्सा लब्धुमिच्छा। लिप्सा प्रार्थना अभिलाषः। कं भवन्तो भोजयन्ति कं
भवन्तो भोजयिष्यन्ति कं भवन्तो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति। कतरो भिक्षां ददाति
शि दास्यति दाता वा। कतमो भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा। लिप्सायामिति किम्। कः पाट
का लिपुत्रं गमिष्यति। ५ लिप्स्यमानसिद्धौ च। विभाषेत्येव। लिप्स्यमानात्सिद्धिः। लिप्स्य
९५ मानसिद्धिः। तस्यां गम्यमानायां भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। अकिं
वृत्तार्थोऽयमारम्भः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति। यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति। यो
१९ भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता। लिप्स्यमानाद्भक्तान्नुस्वर्गसिद्धिः साच्च दातृगता तोरप्रो ज्ञादुपय
ति ७ लोडर्थलक्षणे च। लोडर्थः प्रैषादिः। स लक्ष्यते येन धात्वर्थेन स लोडर्थलक्षणो
धात्वर्थः। तस्मिन्वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। उपाध्या
यश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधीष्व। उ
पाध्यायागमनं अध्ययनं प्रैषस्य लक्षणम्। ८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। भविष्यतीति। विभाषा
लोडर्थलक्षणे इति वर्तते। ऊर्ध्वं मौहूर्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणे धात्वर्थे वर्त
मानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। चकाराल्लट् च विभाषा। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः।
निपातनेनात्र समासः। उत्तरपदवृद्धिश्च भविष्यत्यश्चेत्। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् उपरि मुहू
र्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता अथ त्वं छन्दोऽधीष्व अथ त्वं व्याकरणमधी
ष्व। ९ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धा
तोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः। भोक्तुं व्रजति भोजको व्रजति। भुजिक्रि
यार्थो व्रजिक्रियोपपदम्। क्रियायामिति किम्। भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः। क्रियार्थायामिति कि
म्। धावतस्ते पतिष्यति दण्डः। अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते यावता ण्वुल्तृचाविति सा
मान्येन विहित एव सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति। लृटा क्रियायां चोपपदे न बाधने वा

[illegible] यानमवजाति तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिप्तो व्रजनीयो [illegible] यायाः क्रियार्थायामुपपदे व
भावे वचनात् भविष्यतीत्येव भावप्रतिकृत्यप्रकृत्यये घञादयो बलवन्तो वसमादिनि वर्त्तते १०
भविष्यति काले क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे क्रियार्थायां भवति । किमर्थमिदं विहिता लोभावा वचनात्
यामर्थोपपदविहितेनास्मिन्विषये वाचकत्वात् सु । कथं चत्ते वाचका भवन्ति वक्ष्यमाणविहिता एवं तेक्रि
यायेन विकृतेन भविहितायदि नाम भवल्यये भवन्ति नाम संज्ञसे नेति पाकाय व्रजति प्रकृति
य व्रजति भूमन्ये व्रजति सम्मन्तये व्रजति पुष्पये व्रजति ११ कर्मणि च भविष्यतीत्येव त्यागा
द्य प्रत्ययो भवति धातोः कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायां कर्मण्युपपदे तिसामान्यविहितोप्य
एवा सत्त्वपि विधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनर्ण्वुविधीयते सो पवाद त्वात् ण्वुलं बाधते पराप
चिकादीनां ते नापविषयेऽपि भवत्येव कांडलावो व्रजति भूरलावो व्रजति गोदायो व्रजति कं
बलदायो व्रजति १२ लृट् शेषे च भविष्यतीत्येव शेषः क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वन्यः । शेषेशुद्धे
भविष्यति काले चकारात् क्रियायां क्रियार्थायां चोपपदे धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति कारि
ष्यामीति व्रजति शेषे खल्वपि स्म करिष्यति हरिष्यति १३ लुट् सद्या लृट् स्यान कस रत्नं ना
ष्याः स्यापि भवन्ति । अवास्थितं तिभार्गा च ये तेन यथा लृट् । श्वस्तनेचोन
दत्तो न रूप करिष्यमाणे करिष्यन्तु करिष्यमाणः अजयिष्यन्त्यसति अध्येष्यमाणोव
सति प्रथमा समानाधिकरण्यविकल्पः करिष्यति करिष्यन्तु करिष्यते करिष्यमाणः १४ अन
द्यतने लुट् भविष्यतीत्येव भविष्यदनद्यतने धैवर्त्तमानाद्धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति लके
पवादः श्वः कर्त्ता श्वो भोक्ता अनद्यतनमिति किं अद्य प्रति चेषुः तेन श्वामिश्रेनभवति अथ
श्वो वागामिष्यतीति पञ्चदेवने स्वस्ति भविष्यत्येव कर्त्ता इयं नु कदा गन्ता या एवं
चो निदधाति अयं नु कदा गन्ता य एव वा पादो निदधाति अयं नु कदा [illegible] यावा
यु [illegible] १५ पदरुजविशस्पृशो घञ् भविष्यतीति निवृत्तं पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ्प्रत्ययो
भवन्ति पद्यते सो पादः रुजत्यसो रोगः विशन्ति [illegible] स्पर्शः पृथक्प्रति
नीतिस्पर्शः अनेनात्र पचादि अभवाति [illegible] वरूपं साधुरूपं नाप प्रतिवचन [illegible]

धातोः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिरः [illegible] ते चंदनसारः खदिरसारः
चिरं तिष्ठति कालान्तरं स्मरतीति धात्वर्थस्य कर्ता व्ययुज्यते चंदनसारो व्याधिः विसारो म
स्थिर इति किं सर्त्ता सारकः व्याधिमत्स्यबले छेति वक्तव्यं अतीसारो व्याधिः त्यागः रागः क्रियासामा
न्यः सारवर्णे १७ भावे भववाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति पाकः त्यागः भावस्तु धात्वर्थः यथा
न्यः साधनं ... कृतो भवत्येव पाकः पच
न्याचाचीभवति तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः प्रत्ययः भवत्येव पाकः पच
नमेवोच्यते यत्स्यात्तद् घञादयः भावे कारके संज्ञायां कर्तृवर्जिते न्यामि नूकारके सं
ने पाको पाकः इति एवं कर्तरि च कारके संज्ञायां प्रासः प्रसीव्यति तमिति
ज्ञायां विषये धातोः [illegible] घञ् प्रत्ययो भवति प्रास्यति तामिति प्रासः प्रसीव्यति तमिति
प्रसेवः आहरन्ति तस्मादिति मधोर्माहारः अकर्तरीति किं मिषति असौ मेषः संज्ञाया
मिति किं कर्तव्यः कटः चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थः को भवता दायो दत्तः को भवता ल
भोलब्धः कारकग्रहणं पर्युदासेन कार्ये व्य तत्र क्रियते प्रसव्यप्रतिषेधे चिसमासोऽस्ती
ति ज्ञापनार्थं आदेश्च उपपदे भी [illegible] इति इत्यनेन भावे कर्तरि च कारके संज्ञायामिति
चवयमभ्युनवर्तते १९ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वे
भ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति एकस्तण्डुलनिश्चायो द्वौ सूर्पनिष्पावौ द्वौ कारौ त्रयः काराः
सर्वग्रहणमपो विबाधनार्थं पुरस्तादपवादविधानन्याये नस्वयमे वबाध्यते परिमाण
ख्यायामिति किमु निश्चयः आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थं तेन संख्या विगृह्यते घञ् तत्र
मरणमजाघिवये स्त्रीप्रत्ययान्नवाधनते एकातिलोछिन्नतिः द्वे श्रुती दारजारौ कर्तरि णिलु
क्चे दारयन्तीति दाराः जारयन्तीति जाराः २० इङश्च इङ्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति अपाय
वादः अध्यायः उपाध्यायः अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वाङीषु उपाध्याया उ
पाध्यायी अवायुर्वर्तनिवृत्तेषु आमौ वायु शाको वायुः गोविन्दानन्दनीहारः प्रायेण
का [illegible] २१ उपसर्गे रुवः उ [illegible] उपपदे ... धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आरोपवा
[illegible] रुवः उपरावः उपसर्गे इत्युपपदे ... २२ समि युद्रुदुवः समि उपपदे युद्

का
त्रि
का
९५
96

इतोनेभ्यो धातुभ्यो घञ्प्रत्ययो भवति संयावः। संद्रावः। संदावः। सामीति किं। यवः। २५
श्रिणीभुवोनुपसर्गे श्रिणीभू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो नुपसर्गेभ्यो घञ्प्रत्ययो भवति न्नायो
प्रवादः। आयः। नायः। भावः। अनु[illegible]सर्ग इति किं। प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः। कथं प्रभावो रा
ज्ञः। प्रकृष्टो भावः। प्र[illegible]व इति प्रादिसमासो भविष्यति। कथं भयो राज्ञः। कृत्यल्युटो
बहुलमिति भविष्यति। २७ वौ क्षुश्रुवः। विरुपपदे क्षुश्रु इत्येताभ्यां घञ्प्रत्ययो भवति। २६ वि
ति अवनायः। उन्नायः। कथं उन्नयः। पदार्थानां कृत्यल्युटो बहुलमिति। विक्षावः। विश्रावः। [illegible]वि इति
किं। क्षवः। श्रवः। प्रे द्रुस्तुस्रुवः। प्रोपपदे द्रुस्तुस्रु इत्येतेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्र इति किं। द्रवः। स्तवः। स्रवः। २७ निरभ्योः
पूल्वोः। निरभ्योरुपपदे पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति। निष्पावः। अभिलावः। निरभ्योरिति किं। पवः। लवः। २८
उन्न्योर्ग्रः। उद् नि इत्येतयोरुपपदयोर्ग्र इत्यस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। उद्गारः। निगारः। उन्न्योरिति किं। गरः। २९ कॄ धान्ये। उन्न्योरुपपदयोः कॄ इत्यस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति धान्यविषयश्चेत्। उत्कारो निकारो धान्यस्य। धान्य इति किं। उत्करः। निकरः। २९ यज्ञे समि स्तुवः। यज्ञविषये
प्रत्ययो भवति। संस्तावश्छन्दोगानां। प्रे स्त्रोऽयज्ञे। प्रोपपदे स्तृ इत्यस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अयज्ञे। प्रस्तारः। प्रथने वावशब्दे।
यो नेत्यपूर्वात् स्तृधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। संस्तवः। छात्त्रयोः। यज्ञे इति किं। संस्तवः। छात्त्रयोः। ३२ प्रेस्त्रोऽयज्ञे।
छन्दोगानां। संस्तावः। उच्यन्ते। यज्ञ इति किं। संस्तवः।

ऽऽच्छादने अस्मादजन्तात्। प्रकृते उपपदे यजुरन्यस्य यो भवति न चेत्तु यत्र विषये प्र
का योगो भवति। खट्वा स्तोमो माणि पास्तार। अयुक्त इति किं वादि। पस्तार। सू २२ प्राप्यते वा
शि वृक्षावे स्तोइत्येवं तत्ते पचाने गम्यमाने द्विपूर्वानुलक्षणा तेय अन्यस्यो भवति नच्छेत्प्रय
का न्मादावि बयं न भवति प्रयने विलो णो ना पटस्यो विलार। ककल स्याचि स्तार। प्रय
न इति किं न्मणा विलाम। अनुक इति किं विला सोवच से सा रुक छंदो नाम्नि च चौ स्तु इति व
५८ र्तने विपूर्वानुलक्षणा मेश्छंदो नाम्नि यजुरे व्यस्ययो भवति वृत्तमिव छंदो गृह्यते यस्य गा
यत्र्यादयो विशेषा। न मन्त्र ब्राह्मणक्रतो नाम गणागलि गानु विष्टारपंक्ति छंदा विष्टार
११ वृत्ती छंदः। विस्तृ। विष्टारपंक्ति छंदो वृहत् छंदसो नाम नय नजं गाव रुपं न त्र त्व वृय वर्तेन
वर्तते छंदो ना न्मी न्याधि कारणा सर्वमासा सू २७ उदि ग्रहः। उदि उपपदे ग्रहे धातो ये न्यस्ययो
भवति अजोपवादः। उद्ग्राहः। छंदासि तु निपूर्वा दपी ष्यते हृग्रहो भनि पातन मन्ये।
उद्ग्रा भवति ग्राम चग्रम्भु देवान्नु वीपधनु सू ५ सानि मुष्टौ इत्येवं समसु उपपदे ग्रहे धातो
ये अन्यस्यो भवति मुष्टि विषये त्वेधा त्वचो भवति मुष्टिरं गुलि संनिवेशः। अतो मल
स्पुसंग्राहः। इत मुष्टि ना स्था यते मुष्टि विति किं संग्रहो धान्य स्य सू ६ परि न्यो नौ गैरा द्यूता
भ्रेषयोः। परिभ्रष्टा ति भ्रू के व यथा सामितिव संदेहः। द्यूत विषये श्रोत्ने यन्यस्यो भवति
अभ्रेष विषय श्रोति रणे। पदा पोना मेने पचो मेयया धा दस्य कं न मभ्रेषः। द्यूते नाव
नूपरि मणा ये न सामीन्यो निसम मनानयने न अभ्रेषः प्रकात्र न्याय। घना भ्रेष घो इति किं
परिणाय। न्यायं गता पापः। सू ७ परा वनु चाणो यहणा। परि भूर्के उपपदे रु णोधी तो नो
प्रस्य यो भवति अन्न यान्य वेगम्य माने क्रमप्राप्तो स्योनति पातो नु पात्य य। परिपा

कालस्य पर्यये; अतिपात इत्यर्थः;
टि; नवपर्यायो समपर्यायः; अनुपात्यय इति किं कालस्य पर्यये; शुतेर्धातोर्घञ् अन्ये यो भवति
२६ व्युपयो; शुतेः; पर्याचिवि उपपदूस्ये न यो रुपपदयोः शुतेर्धातो घञ् प्रत्ययः;
पर्याये गम्यमाने नवृविश्रायो समपविश्रायः; नवशाजो पश्रायो समस्राजो घञ्प्रत्ययः;
तवशाजामनुपशूषिन पर्याय इत्यर्थः; पर्याय इति किं विश्रावः; २९ हस्तादाने चेरस्ते
ये हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति न चेत्स्तेयचौर्ये भवति हस्ताय
ये हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति; पुष्पप्रचायः; फलप्रचायः; हस्तादानग्रहणं
नग्रहणोन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते पुष्पप्रचायः; पुष्पप्रचयश्चौर्येण ७० निवा
कि वृक्षाग्रस्थे पुष्पप्रचयं करोति अस्तेय इति किं पुष्पप्रचयः; निवासः चौयते सौ
साचेति निवासे; शरीरोपसमाधाने आदेश्च कः; चेरित्येव निवसत्यस्मिन्निवासः चीयते धातो
चितिः; पाण्यादिसमुदायः; शरीरे स माधिकरणामुपसमाधाने एते प्रत्ययाः चेर्धातो वृद्धि का ति कायः; ति
चितिः; पाण्यादिसमुदायः; शरीरोपसमाधानं निवासे नावनूचि वृद्धि कातिकायः; गोमयनिकायः;
घञ्प्रत्ययो भवति आदेश्च ककारादेशो भवति निवासे; कायः; उपसमाधाने महान्तं गोमयनिकायः;
ते आकाय मन्ति चिन्वीत शरीरे न निन्द्याकायः; उपसमाधाने महान्तं कायः निचयः; वकुत्वसविवादेन नोप
एते ह्योति किं चयः; इत्थकस्मान्नभवति महान्तं कायः; निचयः; प्राणिनो समुदायः; सघो सचाभ्यो भाव
समाधाने ७८ सचे चानो नराधयो चेरित्येव प्राणिनो नराधयोर्यथा पशुनासादिनरो गच्छति संघे
वानुधिकाभवति एकधर्मो वेशो न उत्तराधर्ये णा नरौत्तराधर्ये यत्र भिद्यते निकायः; प्राणिनो निकायः;
प्राच्यो चिनोतेर्धातो घञ्प्रत्ययो भवति आदेश्च ककारनिवयः; प्राणिविषयत्वो तैलास्पद
वैयाकरणानां निकायः; अनो नराधर्य इति किं सकानिवयः; ७२ कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियां कर्म
नमगति कृतो कृत समुच्चयः; प्राणसमुच्चयः;

क्रियाव्यतिहारः परस्परकरणं कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच् प्रत्ययो भवति
स्त्रीलिङ्गे भावे चकारो विशेषणार्थः णचः स्त्रियामञिति व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्या
वहासी वर्त्तते स्त्रियामिति किं व्यतिपाको वर्त्तते बाधकविषयेपि इष्यते व्यावचो
री व्यावचर्ची वर्त्तते इति इनुण्न भवति व्याती व्यावृत्ती वर्त्तते व्यात्युक्षी वर्त्तते इति भवति
तदेतन्न वेचित्र्यं इति कथं कृत्यल्युटो बहुलमिति लभ्यते ४३ अभिविधौ भाव इनुण् अभि
विधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कार्त्स्न्येन संबंधः अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावे इनुण् प्रत्य
यो भवति सांकोटिनं वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपविधिनिरासार्थं ल्युटा तु समावेश
इष्यते संकूटनं वर्त्तते तत्कथं कृत्यल्युटो बहुलमिति ४४ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः इष्टानुवृत्ति
सामर्थ्यात् अत्राभिव्याप्तिरनुवर्त्तते नानन्तर इनुण् अवनि इत्येतयोरुपपदयोर्भवति आक्रो
गम्यमाने आक्रोशः शापः अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् आ
क्रोश इति किं अवग्रहः पदस्य निग्रहश्चोरस्य ४५ प्रे लिप्सायां पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः
पिण्डपातार्थी स्रुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी लिप्सायामिति किं प्रग्रहो देवदत्त
स्य ४६ परौ यज्ञे ग्रह इत्येव परिशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति यज्ञविषय
चेत्प्रत्ययान्तस्याभिधेयं भवति उत्तरपरिग्राहः अधरपरिग्राहः यज्ञ इति किं परिग्रहो देवद
त्तस्य ४७ नौ वृ धान्ये वृ इति वृङ् वृञोः सामान्येन ग्रहणं निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्धातोः
धान्यविशेषेभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति अपोपवादः नीवारा नाम व्रीहयो भवंति धान्य इ
ति किं निवरा कन्या ४८ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः उत्शब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो धातुभ्यो घ
ञ् प्रत्ययो भवति अजपोरपवादः उच्छ्रायः उद्यावः उत्पावः उद्द्रावः कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया
वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं इह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ४९ विभाषाङि रुप्लुवोः आ

काशिका ९८

ऽ। उपपदे रौतेः प्लवतेश्च धातोर्विभाषा घञ्प्रत्ययो भवति आरावः आरवः आप्लावः आ
प्लवः ४४६ अवग्रहो वर्षप्रतिबंधे विभाषेति वर्त्तते अवे उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ्प्रत्य
यो भवति विभाषा अचोपवादः वर्षप्रतिबंधे सिद्धे चेत्प्राप्तकालस्य वर्षस्य कस्मान्नि
मित्तादभावो वर्षप्रतिबंधः अवग्राहो देवस्य अवग्रहो देवस्य वर्षप्रतिबंध इति किं
अवग्रहः पदस्य ४४७ प्रे वणिजां विभाषेत्येव प्रपूर्वक उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्प्रत्य
यो भवति प्रत्ययांतवाच्यं चेत्वणिजां संबंधि भवति वणिक्संबंधे न च तुलासूत्रं लक्ष्य
ते नतु वणिक्सूत्रं तुलाप्रग्रहस्य तेन सूत्रेण संगृह्यापार्य तुलाप्रग्राहेण चरति वणि
ग्मो वा तुलाप्रग्रहेण वा वणिजामिति किं प्रग्रहो देवदत्तस्य ४४८ रश्मौ च विभाषाग्रहः
इति वर्त्तते प्रपूर्वक उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति विभाषा रश्मिश्चेत्प्रत्ययांते
नाभिधीयते रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमार्थं रज्जुः रश्मिरित्युच्यते प्रग्राहः प्रग्र
हः ४४९ वृणोतेराच्छादने विभाषा प्रइति वर्त्तते प्रपूर्वक उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ्प्र
त्ययो भवति प्रत्ययांतेन चेत् आच्छादनविशेष उच्यते प्रावारः प्रवरः आच्छादनमिति किं
प्रवरो गौः ४५० परौ भुवोवज्ञाने विभाषेत्येव परिपूर्वक उपपदे विभाषा भवतेर्धातोर्घञ्प्र
त्ययो भवति अवज्ञाने गम्यमाने अवज्ञानं असत्कारः परिभावः परिभवः अवज्ञानइति
किं सर्वतोभवनं परिभवः ४५१ परश्च भावे कर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृ
त्यल्युटो बहुलमिति इवर्णांताद्धातोर्भावे कर्त्तरि च कारके संज्ञायामच्प्रत्ययो भवति
घञोपवादः चकारो विशेषणार्थः यायचह्नं जयचित्रकाणा जयः चयः नयः अजविधौ भ
यादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिति वक्तव्यं भयं वर्षं जवस्तुचौ छंदसि वक्तव्यौ ऊजौ
रसुमे जवः पंचौ दनसर्वे ४५२ ऋदोरप् ऋकारांतेभ्यः उवर्णांतेभ्यश्च धातुभ्य अप्प्रत्य
यो भवति घञोपवादः शिस्कारणां स्वरायाः करः शरः गरः उवर्णांतेभ्यः यवः लवः लवः

पवः। दकारो मुखसुखार्थः। ५६ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप्प्रत्ययो भ
वति निश्चिनोतेश्चोपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। निश्चिग्रहणं स्वरार्थं व
का शिरण्योरुपसंख्यानं वशः। रणः। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं प्रति
शि ष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः। प्रस्नान्ति अस्मिन्निति प्रस्नः। प्रपिबन्ति तस्यामिति प्रपा। आवि
ध्यन्ति तेनेत्याविधं विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः। आयुध्यन्ते तेनेत्यायुधं ५७ उपसर्गेऽदः
५५ अपित्येव उपसर्ग उपपदे अदेर्धातोरप्प्रत्ययो भवति प्रघसः। विघसः। संघसः। उप
सर्ग इति किं घासः। ५८ नौ ण च निशब्द उपपदे देर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति चकारादप् च
९९ न्यादः। निघसः। ५९ व्यधजपोरनुपसर्गे व्यधजप इत्येतयोरनुपसर्गयोर्धात्वोरप्प्रत्य
यो भवति घञोपवादः। व्यधः। जपः। अनुपसर्ग इति किं आव्याधः। उपजापः। ६० स्वनहसो
र्वा अनुपसर्ग इत्येव स्वनहसोरनुपसर्गयोर्धात्वोर्वा अप्प्रत्ययो भवति घञो
पवादः। स्वनः। स्वानः। हसः। हासः। अनुपसर्ग इत्येव प्रस्वानः। प्रहासः। ६१ यमः समुपनि
विषु च अनुपसर्गे वेति वर्तते समुपनिवि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गाच्च यमेर्धा
तोर्वा अप्प्रत्ययो भवति घञोपवादः। संयमः। संयामः। उपयमः। उपयामः। नियामः। नि
यमः। वियामः। वियमः। अनुपसर्गात्खल्वपि यमः। यामः। ६२ नौ गदनदपठस्वनः। वेत्येव
निशब्द उपपदे गदनदपठस्वन इत्येतेभ्यो वाप्प्रत्ययो भवति घञोपवादः। निगदः। नि
गादः। निनदः। निनादः। निपठः। निपाठः। निस्वनः। निस्वानः। ६३ क्वणो वीणायां च नौ वानुपस
र्ग इति च वर्तते क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाद्वीणाविषयाच्च वाप्प्रत्ययो भव
ति घञोपवादः। सोपसर्गार्थं वीणाग्रहणं निक्वणः। निक्वाणः। अनुपसर्गात् क्वणः। क्वाणः।
वीणायां खल्वपि कल्याणप्रक्वणो वीणा कल्याणप्रक्वणा वीणा एतेष्विति किं अतिक्वाणो
वर्तते घञ्। नित्यं पणः। परिमाणे पणव्यवहारे स्मा धातोर्नित्यमप्प्रत्ययो भवति परिमा

णो गम्यमाने नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं मूलकपणः शाकपणः संव्यवहारा
य मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते स एवेदमभिधानं परिमाणमिति किं पणनं ६४ मदोऽनु
पसर्गे मदेर्धातोरनुपसर्गादप्प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः विद्यामदः कुलमदः धनमदः
अनुपसर्ग इति किं उन्मादः प्रमादः ६५ प्रमदसंमदौ हर्षे प्रमदसम्मदशब्दौ हर्षे निपा
त्येते हर्षेऽभिधेये कन्यानां प्रमदः कोकिलानां संमदः हर्ष इति किं प्रमादः संमादः प्रत्य
यान्तमिति नोक्तं निपातनं तु द्रष्टव्यं ६६ समुदोरजः पशुषु समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशु
विषयेऽभिधेयेऽप्प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः अज गतिक्षेपणयोरिति वर्तते संपूर्वे
समुदाये वर्तते उत्पूर्वे क्षेपणे समजः पशूनां समुदाय इत्यर्थः उदजः पशूनां प्रेरणमि
त्यर्थः पशुष्विति किं समाजो ब्राह्मणानां उदाजः क्षत्रियाणां ६७ अक्षेषु ग्लहः ग्लह इति निपा
त्यते अक्षविषये अप्प्रत्ययो भवति ग्लहेर्ग्रहिसिद्ध एव लत्वार्थं निपातनं अक्षस्य ग्लहः
अक्षेष्विति किं ग्रहः पादस्य अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति ग्लाहः ६८
प्रजने सर्तेः सर्तेर्धातोः प्रजनविषयेऽप्प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः प्रजनं प्रथमगर्भग्रह
प्रजने सर्तेः पशूनामुपसरः स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपस
रणं गवामुपसरः ६९ ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु नि अभि उप वि इत्येतेषूपपदेषु ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसा
रणं अप्प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः निहवः अभिहवः उपहवः विहवः एतेष्विति किं प्र
ह्वायः ७० आङि युद्धे आङि उपपदे ह्वयतेः सम्प्रसारणमप्प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधेये आ
हूयन्तेऽस्मिन्निति आहवः युद्ध इति किं आह्वायः ७१ निपानमाहावः आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः
ह्वयतेः सम्प्रसारणमप्प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति निपिबन्ति तस्मि
न्निति निपानमुदकाधार उच्यते आहावः पशूनां कूपसमीपे उदकाधारः नत्वेति
निपानमिति किं आह्वायः ७२ भावेऽनुपसर्गस्य अनुपसर्ग
स्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप्प्रत्ययो भवति भावेऽभिधेये हवः हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं
स्य ह्वयतेः

अनुपसर्गे । लिपि किं आह्वाय । भावग्रहणम कर्त्तरि च कारके इति अस्य निरासार्थं ७२ ह
नश्च वधः । भावेऽनुपसर्गे । [stain]मि वर्त्तते हन्तेर्धातोरनुपसर्गाद्भावेऽल्प्रत्ययो भवति हन्ते
र्नित्ययोगेन च वधादेशः । सेचो ज्जोदाज्ञ जज्ञे दाज्ञ निवृत्ते [stain]रेणापकृदान्तत्वं वधाश्चौरा
णां वधो दस्यूनां भाव इत्येव घातः । अनुपसर्ग इत्येव आघातो विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वा
न्नादेशो न संबध्यते । किमर्थमिदं कृतेन प्रत्ययेन अपवर्गश्चाप्रवर्गः । प्राप्नोति तेन बाधाचिभ
१०० वतीति घातो वर्त्तते ७४ स्तनो घनः । मूर्त्तिकाठिन्ये मूर्त्ताविभिधेयायां हन्तेरप्प्रत्ययो भव
100 ति घनत्वं दृश्चादेशः । अभ्रघनः । दधिघनः । काष्ठघनः दधाति धर्मं मुद्धिन धर्मीभापन्ने ७५
अन्तर्घनो देशे अन्तः । पूर्वात् हन्तेरप्प्रत्ययो भवति घनत्वं दृश्चादेशः अन्तर्घनः । देशेभि
धेये अन्तर्घनः । सङ्घीभूतो वाहीकेषु देशविशेषु च्यते अन्ये णकारं पठन्ति अन्तर्घणो देशे
काच्चेत्रवाणः । प्रघाणः । प्राग्ग्रीवको वाह्यप्रकोष्ठे ज्जाने अगारैकदेशे मसि । किं प्रघाणोऽन्यः ७७ उद्घ
नोऽस्याधानं उन्नूवकृते । उद्घन राशिनिपात्यते अस्याधानं चेद्भवति उद्घनः । यस्मिन्नु काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदभिधीयते अपघातोऽन्यः ७८ अपघनोऽङ्गं । अपपूर्वात् हन्तेरप्प्रत्ययो घन
त्वं निपात्यते अङ्गं चेद्भवति अपघनः । अङ्गमवयवैकदेशो न सर्वः । किन्तर्हि पाणिपादश्चा
भिधीयते अपघातोऽन्यः ७९ करणेऽयोविद्रुषु । करणे इति वर्त्तते अयस्सु विद्रुद्रुति ते इत्युपपदे
षु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप्प्रत्ययो भवति घनादेशश्च अयो हन्यते तेनेति अयो घनः । वि
घनः । ऊघनः । द्रुघणः इति केचित् पठन्ति कथं गाम्यो अर्कं गणादि पाठमेरणत्वे पूर्वपदान्
संज्ञायामगादिति णत्वं ८० स्तम्बे क च करणे इति वर्त्तते स्तम्बे उपपदे हन्तेर्धातोः करणे का
रके कप्रत्ययो भवति चकाराद्घश्च तत्रैव घनादेशः । स्तम्बघ्नः स्तम्बे च घनो ८१ चरुषोगो ।

हन्ति वर्त्तते करणे इति च परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोः करणे कारके अप्प्रत्ययो भवति
घ आदेशश्चादेशः परिहन्यते तेनेति परिघः पलिघः ८५ उपघ्न आश्रये उपपूर्वात् हन्तेः
अप्प्रत्ययो भवति उपधालोपश्च निपात्यते आश्रये अभिधेये आश्रयः सामीप्यं प्रत्यासत्ति
रुच्यते पर्वतोपघ्नः ग्रामोपघ्नः उपघ्न्यतोऽन्यः ८६ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः समुदोरुप
पदयोर्हन्तेर्धातोरप्प्रत्ययः टिलोपो घत्वं च निपात्यते यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां च
गम्यमानायां संघः पशूनां उद्घो मनुष्यः गणप्रशंसयोरिति किं संघातः उद्घातः ८७ निघो
निमित्तं निघ इति हन्तेरप्प्रत्ययः टिलोपो घत्वं च निपात्यते निमित्तं चेदभिधेयं भवति समन्ता
न्मितं निमितं निमितं समारोहपरिणाहं निघा वृक्षाः निघाः शालयः निमितमिति किं
निघातः ८८ ड्वितः क्त्रिः भावे कर्तरि च कारके इति वर्त्तते डु इत्ययमितो यस्य सोऽयं ड्वित् तस्मात्
ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति क्त्रेर्मम्नित्यमिति केवलो न प्रयुज्यते डुपचष् पक्त्रिमं
निर्वृत्तं पाक्त्रिमं डुवप् बीजवपने उप्त्रिमं डुकृञ् कृत्रिमं ८९ ट्वितोऽथुच् टु इत् यस्य यस्मात्
ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति टुवेपृ वेपथुः टुश्वि श्वयथुः टुक्षु क्षवथुः टुदु दवथुः
९० यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् भावे कर्तरि कारके इति वर्त्तते यजादिभ्यो धातुभ्यो न
ङ् प्रत्ययो भवति ङकारो विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थः यज्ञः याच्ञा यत्नः विश्नः प्रश्नः रक्ष्णः प्र
श्रेः न सम्प्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासन्नकाले इति ९१ स्वपो नन् स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्य
यो भवति स्वप्नः नकारः स्वरार्थः उपसर्गे घोः किः भावे कर्तरि च कारके इति वर्त्तते उपस
र्ग उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति कित्करणमातो लोपार्थं प्रदिः प्रधिः
निधिः विधिः ९३ कर्मण्यधिकरणे च घोः किः कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यो धिक
रणे किः प्रत्ययो भवति जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः शरधिः वालिधिः अधिकरणग्रह
णं अर्थान्तरमानितासार्थं चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ९४ स्त्रियां क्तिन् भावे कर्तरि चेति

वर्त्तते स्त्रिलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति घञजपामपवादः कृतिः चितिः वृतिः
क्तिन्नाबादिभ्यो वक्तव्यः आबादयः प्रयोगतोनुसर्तव्याः आप्तिः राद्धिः दीप्तिः स्रस्तिः
ध्वस्तिः लब्धिः श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे श्रूयते नयेति श्रुतिः इष्टिः इष्टिः स्तुतिः ग्लाज्या
का हाभ्यो निः ग्लानिः ज्यानिः हानिः ॠकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यं कीर्णिः
शि गीर्णिः लूनिः पूनिः धूनिः संपदादिभ्यः क्विप् संपत् विपत् प्रतिपत् क्तिन्नपीष्यते संपत्तिः
का विपत्तिः प्रतिपत्तिः ९० स्थागापापचो भावे स्त्रियामिति वर्त्तते स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलि-
ङ्गे भावे क्तिन्प्रत्ययो भवति अङ्पवादस्य बाधकः प्रस्थितिः उपस्थितिः संगीतिः उपगी-
१०१ तिः उद्गीतिः प्रगीतिः पक्तिः संपीतिः भावग्रहणमर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं कथमवस्था
संस्थेति व्यवस्थायां संज्ञायामिति ज्ञापकात् नानेनाङ्बाधा भवतीति ९१ मन्त्रे वृषेषप-
चमनविदभूवीरा उदात्तः मन्त्रविषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्प्रत्ययो भवति उदात्तः प्र-
कृतिप्रत्ययो 'प्रथमान्तमपि विभक्तिपरिणामेन संबध्यते' कस्मादेवं कृतं वैचित्र्यार्थं
वृष्टिः इष्टिः पक्तिः मतिः वित्तिः भूतिः वीतिः रातिः सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्ति-
न् उदात्तार्थमिदं वचनं इति निपातनं वक्ष्यति ततः क्तिन्नपि विधीयते मन्त्राद-
न्यत्रादिरुदात्तः ९२ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च मन्त्र इति नानुवर्त्तते उत्पादये
तावन्निपात्यन्ते उदात्त इति वर्त्तते अवतेर्ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूठ् ऊतिः
स्वरार्थं वचनं यौतेर्जवतेश्च यूतिः जूतिः दीर्घत्वं च निपात्यते स्यतेः सातिः इत्वाभावो
निपात्यते सनोतेर्वा जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनं हन्तेर्हिनोतेर्वा हे-
तिः कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ९३ व्रजयजोर्भावे क्यप् उदात्त इत्येव व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे
भावे क्यप्प्रत्ययो भवति उदात्तः क्तिनोपवादः व्रज्या इज्या पित्करणमुत्तरार्थ-
र्थं ९४ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः भावे इति न स्मर्यते

ते पूर्व एवाधिकारः समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञा
यां विषये समजंति तस्यां ॥ निति समज्या निषद्या निपत्या मन्या विद्या सुत्या शय्या
भृत्या इत्या कथं तत्युक्तं स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भावे सिध्यति भावाधिकारो भाव
दयको भावो वाच्यत्वेन विवक्षितो न तु ग्रामस्त्री विकारः ९४ कृञः श च कृञो धातोः
स्त्रियां श प्रत्ययो भवति चकारात् क्यप् योगविभागोऽत्र कर्तव्यः क्तिन्नपि यथा स्या
त् क्रिया कृत्या कृतिः ९५ इच्छा इषेर्धातोर्भावे श प्रत्ययो भवति यगभावश्च निपात्यते
क्तिनोऽपवादः इच्छा परिचर्या परिसर्या मृगया अटाट्यानामुपसंख्यानं जागर्तेरका
रो वा जागर्या जागरा ९७ अ प्रत्ययात् प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो
भवति । क्तिनोऽपवादः चिकीर्षा जिहीर्षा पुत्रीया पुत्रकाम्या लोलूया कंडूया ९८ गुरो
श्च हलः हलंतो श्च हलः हलंतो यो धातुर्गुरुमान् तस्मात् स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति क्ति
नोऽपवादः कुंडा ईहा ऊहा गुरोरिति किं भक्तिः हल इति किं नीतिः ९९ षिद्भिदादिभ्योऽङ्
षिद्भ्यो धातुभ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति गणपठितेषु भिदादिषु निर्देशा
द् षकारो निर्दिष्टः पूर्वं ते जृषु जरा त्रपूष् त्रपा भिदादिभ्यः खल्वपि भिदा कृपा छिदा गुहा कृति
दा । क्षिपा श्रद्धा मेधा गोधा आरा कारा हारा क्षिपा तारा धारा रेखा लेखा ऊना चूडा पीडा
वपा वसा मृजा क्रपेः संप्रसारणं कृपा । भिदा विदारणे भित्तिरन्या । छिदा द्वेधीकरणे । छि
त्तिरन्या आरा शस्त्री गतिरन्या धारा प्रपाते धृतिरन्या १०० चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च
चिन्ति स्मृत्यां पूज पूजायां कथ वाक्यप्रबन्धने कुबि आच्छादने चर्च अध्ययने चुरादिः एते
भ्यो धातुभ्यो युच् प्राप्तो ऽति स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । आतश्चो
पसर्गे आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति क्तिनोऽपवादः प्र

दाउपदा उपधा अर्दंतरोरुपसर्गवद्वृत्तिः श्रद्धा अंतर्धा २ ण्यासश्रन्थो युच् एभ्यो धातुभ्यो स्त्रा
त्रियां युद्व्येताप्राप्ते युच्प्रत्ययो भवति अकारस्यापवादः कारणा हारणा आसना श्र
न्थना कथमासास्या श्रन्थो लोप इति एपदं नाविष्यति वासरूपविधिप्रतिषेध अ
का स्त्रीप्रकारणा विषयस्यैव उन्नेतोपवादस्य अं च्वि आदिगं चेत्। अंतवि सो चानप्रति
शि पर्येषणा योमितिन चुरादि। अंथ ग्रंथ सन्दर्भे इति एपंता न्तुगो रिन्येवासिद्धत्वान् स्थोनि
का ष्ठार्थ स्थयुचू वक्तव्यः अन्ये प्रमाणपर्येषणा परीष्टिः नु रोगाख्यायां ण्वुल् बहु
लं धातोर्ण्वुल्प्रत्ययो भवति रोगाख्यायां बहुलं क्तिनादीनामपवादः आख्याग्रह
१-२ णं रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थं प्रच्छर्दिका प्रवाहि
का विचर्चिका न च भवति शिरोर्तिः धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः आसिका शायिका
वर्तते इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे भिदिः छिदिः पचतिः पठतिः वर्णात्कारः निर्देशा
इति वक्तव्ये अकारः इकारः रादिफः रेफः मत्वर्थाच्छः मत्वर्थीयः भसंज्ञा च वक्त
व्या इञजादिभ्यः इञ् आजिः आतिः इक्कृष्यादिभ्यः कृषिः गिरिः किरिः ४ संज्ञायां संज्ञा
यां विषये धातोर्ण्वुल्प्रत्ययो भवति उद्दालपुष्पभञ्जिका वारणपुष्पप्रचायिका अभ्यो
षखादिका आचोषखादिका शालभञ्जिका तालभञ्जिका ५ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरि
ञ् ण्वुलित्येव पूर्वप्रत्ययौ पश्चादाख्याने सूत्रे तुल्या च पूर्वनिपातः परिप्रश्ने
चै आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ्प्रत्ययो भवति चकारात् ण्वुल् च विभाषाग्रहणाद्यथाप्रा
ख्याने प्राप्तं सोपि भवति कांत्वं कारिमकार्षीः कां कारिकां कां क्रियां कां कृत्यां कां कृतिं सर्वां
रिमकार्षं सर्वां कारिकां सर्वां क्रियां सर्वां कृत्यां सर्वां कृतिं कांत्वं गणिमजीग
णः कांत्वं गणिकां कां गणनां सर्वां गणिमजीगणं सर्वां गणिकां सर्वां गणनां ए
वं कां याचिं कां पाठिं कां पचिं पाच्यो घाप्यो मिति द्रष्टव्यं आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किं ते

नि: सूतिः ॥ ६ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु धातोः ण्वुच् प्रत्ययो भव-
ति विभाषा क्तिन्नामपवादः । पर्याये तावत् भवतः आसिका भवतः शायिका भवतो
ग्रगामिका अर्हे अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकां ओदनभोजिकां पयःपायिकां ऋणे
इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ओदनभोजिकां पयःपायिकां उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका मे उद-
पादि ओदनभोजिका पयःपायिका विभाषेत्येव चिकीर्षोत्पद्यते एकुलिप्रकृते प्रत्य-
यान्तरकारणं स्वरार्थं ॥ ७ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ विभाषेति निवृत्तं आक्रोशे गमने आक्रो-
शे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकर-
णिस्ते वृषल भूयात् अप्रयाणिः ॥ आक्रोश इति किं अकृतिः सा कटस्य ने जीति
किं कृतिस्ते वृषल ॥ ८ कृत्यल्युटो बहुलं ॥ भावे कर्तरि च कारक इति निवृत्ते कृत्यसंज्ञ-
काः प्रत्ययाः ल्युट् च बहुलमर्थे भवति स्नानीयं चूर्णं दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिक-
रणभावेऽपि ल्युडन्यत्रापि भवति अवसेचनं अवस्रावणं राजभोजनाः शालयः रा-
जाच्छादनानि वासांसि प्रस्कन्दनं प्रपतनं बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतः प्राप्तमभि-
धेयं व्यभिचरन्ति पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः गले चुप्यते गलेचोपकः ॥ ९ नपुंस-
के भावे क्तः ॥ नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति हसितं छात्रस्य भुक्तं जल्पि-
तं शयितं आसितं ॥ १० ल्युट् च ॥ ल्युट् च प्रत्ययो भवति धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे हसनं
छात्रस्य भोजनं जल्पनं शयनं आसनं योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ११ कर्मणि च येन संस्प-
र्शात्कर्तुः शरीरसुखं ॥ येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते कर्मणि
धातोर्नपुंसकलिङ्गे तस्मिन्नुपपदे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नि-
त्यसमासार्थं वचनं उपपदसमासो हि नित्यसमासः । पयःपानं सुखं ओदनभोजनं
सुखं कर्मणीति किं तूलिकाया उत्थानं सुखं संस्पर्शादिति किं अग्निकुण्डस्योपास-

नं सुखं कर्तुरिति किं गुरोः स्नपनं सुखं स्नपयते न गुरुः कर्ता नहि कर्म शानीकृत्य ग्रह
णं किं पुत्रस्य परिष्वजनं सुखं मानसी प्रीतिरत्र सुखमिति किं कण्टकानां मर्दनं दुः
खं सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ११६ करणाधिकरणयोश्च करणेऽधिकरणे च का
रके अभिधेये धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः अधिकरणे
त्रि गोदोहनी सक्तुधानी ११७ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण करणाधिकरणयोरित्येव पुंलिं
गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घप्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा
गम्यते प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थं दन्तच्छदः उरश्छदः प्लवः अधिकरणे खल्वपि एत्यास्मि
१२ न्नुग्वानुवर्तन्त्याकरः आलयः पुंसीति किं प्रधानं प्रकारः छादेर्घे इति ह्रस्वः
११८ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च गोचरादयो घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते
पूर्वस्मिन्नेवार्थे हलश्चेति घञ् बाधते तस्यापवादः गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो दे
शः संचरन्त्यनेन संचरः वहन्त्यनेन वहः व्रजन्त्यनेन व्रजः व्यजन्त्यनेन व्यजः निपा
तनात् अजेर्वीभावो न भवति एत्यास्मिन्नापणन्त इत्यापणः निगच्छन्ति तस्मिन्निति निग
मः चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः कषः निकषः ११९ अवे तॄस्त्रोर्घञ् अवे उपपदे तरतेस्तृ
णातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ्प्रत्ययो भवति नकारो वृद्ध्यर्थः घ
स्यापवादः तत्र कृत्यार्थः अवतारः अवस्तारः कथमवतारो नद्याः नहीयं संज्ञा प्रायानु
वृत्तेरसंज्ञायामपि भवति १२० हलश्च पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोरिति सर्वमनु
वर्तते हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ्प्रत्ययो भवति घस्यापवादः लेखः वेदः वे
ष्टः बन्धः वि[illegible]र्गः अपामार्गः १२१ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च अध्यायादयो घञ
निपात्यन्ते पुंसि संज्ञायां घेऽप्राप्ते घञ् विधीयते अधीयते तस्मिन्नध्यायः न्यायो नि

स्मिन्निति पाथायां नीयते ऽनेनेति न्यायः। उद्धावतिष्ठनेन उद्धावः। संक्रियन्ते ऽनेनेति सं
कारः। आधीयते ऽस्मिन्नित्याधारः। आवयन्ति ऽत्र स्मिन्निति [illegible] आवायः। चकारो ऽनुक्तसमु
च्चयार्थः। तेनावधारः। १८ उदङ्को ऽनुदके उदकं धीयते ऽनेनेति पात्यते अनुदकविषये च श्री
ताद्यो भवति घृतस्योदञ्चने घृतोदङ्कः निपात्यते नकारचकारश्चेति सिद्ध एव घञ् उदकप्रतिषेधा
र्थं वचनम्। तैलोदङ्कः। घृतोदङ्कः। अनुदक इति किं? उदकोदञ्चनः। घञ्कस्मान्न भवति यदा क्रिय
ते विशेषाभावात् घञ्विधिविषयादिस्वरेण अन्तोदात्त एव। १९ जालमानायः। आनायः इति नि
पात्यते जाले च वृत्तिः आङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते आनायो मत्स्यानाम्। आनायो मृ
गाणां जालमिति किं? आनयः। २० खनो घ च। एतस्मात् धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति घ
ञ् च। आखनः। आखानः। घेव क्तव्यः। आखः। डरो च वक्तव्यः। आखरः। इको वक्तव्यः। आखनिकः।
इकवको वक्तव्यः। आखनिकवकः। एतेभगं पदं चेति वक्तव्यं २१ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृ
च्छ्रार्थेषु खल्। करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तं ईषदादिषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु उपपदेषु
धातोः खल् प्रत्ययो भवति कृच्छ्रं दुःखं तद्विपरीतमकृच्छ्रं सुखं नादितः स्वोर्विशेषणा
समभवान् ईषत्करः कटो भवता दुष्करः सुकरः ईषद्भोजः ओदनो भवता दुर्भोजः सुभोजः ई
षदादिष्विति किं? कृच्छ्रेण कार्यः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किं? ईषत्कार्यः। लकारः स्वरार्थः। विकरणानु
स्वरसमर्थः २२ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। भवतेः करोतेश्च धातोः कर्तृकर्मणोः संख्यावाचिनि कर्मणि
चोपपदे चकारादीषदादिषु खल् प्रत्ययो भवति ईषदाढ्यंभवं भवता दुराढ्यंभवं स्वाढ्यंभवं
ईषदाढ्यंकरो देवदत्तो भवता दुराढ्यंकरः स्वाढ्यंकरः कर्तृकर्मणोः ग्रहणं किमर्थमिति वक्त
व्यं स्वाढ्येन भूयते २३ आतो युच् ईषदादयो ऽनेवन्ते ते कर्तृकर्मणोरिति नुनं स्याय ते

ईषदादिषु कृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गम्यमानेभ्यो धातुभ्यो युच्प्रत्ययो भवति खलोपवादः। ईषत्पा-
नः सोमो भवता। दुःपानः। सुपानः। ईषद्दानो गौर्भवता। दुर्दानः। सुदानः। २४ छन्दसि गत्यर्थे-
भ्यः। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यः छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति खलोपवा-
का दः। सूपसदनोऽग्निः। सूपसदनमन्तरिक्षं। २५ अन्येभ्योऽपि दृश्यते। अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्य-
कृ
का र्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गां। भाषायां शासियुधि-
दृशिधृषिमृषिभ्यो युच्प्रत्ययो वक्तव्यः। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्धर्षणः। दुर्दर्शनः। दुर्मर्षणः। २६ वर्त-
८ मानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। समीपमेव सामीप्यं ष्यञ्। स्वार्थिकत्वं ज्ञापयते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्य-
र्थं वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च धात्वर्थे वर्तमानाज्ज्ञातोऽर्थि भाषा वर्तमाने ये प्रत्ययो
भवति वर्तमाने लङि। आरभ्य यावदुणादयो बहुलमिति वर्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभ-
विष्यतोर्विधीयन्ते कदा देवदत्त आगतोऽसि अयमागच्छामि आगच्छन्तमेव मां विद्धि। अयमा-
गमम् एषोऽस्म्यागतः। कदा देवदत्त गमिष्यसि एष गच्छामि गच्छन्तमेव मां विद्धि गमिष्यामि गन्ता-
स्मि वा। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः येन विधीयते तद्वर्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रत्ययपदे चापि
नानचो वात्र भवति पचमानः यजमानः। शयानकः। सामीप्यागमः विप्रकर्षे च वर्तमाने
भूतेऽपि प्रकृते गच्छत्यालिप्य वर्षेणागमिष्यति यो मन्यते गच्छामीति वदं वर्तमाने एवं का-
लेऽवर्तते कालान्तरगतिर्लुङ्वा स्याद्भवति न च वाक्यगम्यः। कालः। पञ्चस्कारकं युज्यते तेन
द्रव्यवाक्यार्थे सूत्राणि प्रत्यारभ्यति कर्माणि दानाद्युच्यामेव तथा चक्षौ। करिष्यति इति सर्वेषु
पपद्यते सूत्राणि प्रत्यारभ्यति कर्माणि दानाद्युच्यामेव तथा चक्षौ। करिष्यति इति सर्वेषु पप-
द्यते २७ आशंसायां भूतवच्च वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते आशंसनमाशं सा

आशासनमाशंसा प्रियस्यार्थस्य प्राप्तीच्छा तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तस्मिन् भविष्यति का-
ले आशंसायां गम्यमानायां विभाषा भूतवच्च प्रत्ययो भवति चकाराद्वर्तमानवच्च यथा
ध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमत् उपाध्यायश्चेदागतः ।
एते व्याकरणमधीमहे अध्येष्यामहे अध्यगीष्महि एतद्व्याकरणमधीते सामान्याति-
देशो विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति
२८ क्षिप्रवचने लृट् आशंसायामित्येव क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां
लृट्प्रत्ययो भवति भूतवच्चेत्यस्यापवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागच्छति एते व्याकर-
णमध्येष्यामहे वचनग्रहणं पर्यायार्थं शीघ्रमाशु त्वरितमध्येष्यामहे नेति वृत्त-
वौ लृट्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे २९ आशंसावचने लि-
ङ् आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं तस्मिन्नुपपदे लिङ् प्रत्ययो भवति भूतवच्छे-
तोऽस्यापवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् [illegible] युक्तोऽधीयीय
आशंसे क्षिप्रमधीयीय ३० नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने
च लङ्लुटौ विहितौ तयोः प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धसा-
मीप्ये च गम्यमाने क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानं कालानां सामीप्यं सजातीयेनाव्य-
वधानं यावज्जीवं भृशमन्नमदात् यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यति यावज्जीवं युक्तोऽध्यापिपय
नु यावज्जीवं युक्तोऽध्यापयिष्यति सामीप्ये [illegible] येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यामुपा-
ध्यायोऽग्नीनाधित सोमेनायष्ट । स गामदित । येयममावास्यागामिनी तस्यामुपाध्यायोऽग्नी-
नाधास्यते सोमेन यक्ष्यते गां दास्यते [illegible]
भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् नानद्यतनवदिति वर्तते [illegible] क्रियाप्रबन्धसामीप्यार्थं

वचने भविष्यति काले मर्यादावचने सति अवरस्मिन्प्रविभागे नाद्यतनवत्प्रत्यय
विधिर्न भवति योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरो
को दनं भोक्ष्यामहे तत्र सक्तून्पास्यामः । भविष्यतीति किं योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रा
शा त्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि द्विः । सक्तूनपिबाम मर्यादावचन
का इति किं योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यः तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं
भोक्तास्महे तत्र सक्तून्पातास्मः । अवरस्मिन्निति किं योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपु
१०५ त्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे तत्र सक्तून्पातास्मः । पूर्वसूत्रे
ऽपि कालमर्यादायामवरस्मिन्कालकृतो नत्वयं विशेष उच्यते अतः कालविभागे चानहोरात्रा
णां भविष्यति मर्यादावचने चावरस्मिन्निति निमित्तं तदनुवर्तते कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मि
न्विभागे भविष्यति काले नाद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्भवति न चेदहोरात्राणां स सम्बन्धी विभा
गो भवति कालविभागप्रतिषेधः पूर्वेणापि सिद्धे वचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थमेव । योगविभाग
उत्तरार्थः । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे तत्र
द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । भविष्यतीत्येव योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्या
स्तत्र युक्ता अध्यैमहि तत्रौदनमभुञ्ज्महि । मर्यादावचन इत्येव योऽयं निरवधिकः काल
आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे तत्रौदनं भोक्तास्महे । अवरस्मि
न्नित्येव परस्मिन्विभाषां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किं । [illegible] विंशद्दिवसा [illegible] योऽयमा
स आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासस्तत्रौ
दनं विंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तस्य युक्ता अध्येतास्महे तत्र सक्तून्पा
तास्मः सर्वत्राहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः । परस्मिन्विभाषा । भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चान

ऽहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मि
न्नविभागे विभाषानद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्भवति नचेदहोरात्रसंबंधी स विभागः । अव
रस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः । परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते योयं संवत्सर आ
गामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे युक्ता अध्येतास्महे सक्तू
न्पास्यामः । तत्र सक्तून्पातास्मः । अनहोरात्राणामिति किं योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य
यो वरः पंचदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे तत्र सक्तून्पातास्मः । भविष्यतीत्येव यो
यं संवत्सरो तीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैष्महि । मर्यादावचन इत्ये
व योयं निरवधिकः कालः आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्म
हे नत्वोदनं भोक्तास्मः । अत्रानद्यतनप्रत्यय उदाहार्यः । लृट् लिङ्निमित्ते लृङ् क्रिया
तिपत्तौ भविष्यतीवद्धेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्येवमादिके लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृ
ङ्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्यां कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः । क्रियाया अति
पत्तिः । दक्षिणेन चेदयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् यदि कमलकमाह्वास्यत्
न शकटं पर्याभविष्यत् अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् भविष्य
न शकटं पर्याभविष्यत् अभोक्ष्यत भवान् हेतुमन्तः तद्धेतुमन्ते च कमलकमाह्वान
कालविपर्यये भव तद्भविष्यत्पर्याः अभवन् हेतुमन्तः तद्धेतुमन्ते च यदि कमलक
लिंगेन तु ... तदर्ति चर्ति च परमागम्य वर्त्ता वा वा यदि कमलक
माकास्यात् न शकटं पर्याभविष्यत् । भूते च लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्य
यो भवति उताप्योरिति सर्वत्र लिङ्निमित्ते विधानं प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति दृष्टो
मया भवत्पुत्रो न्नार्थी चंक्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी यदि स तेन दृष्टो ऽभवि
ष्यत् ततो भोक्ष्यत न तु भुक्तवान् अन्येन पथा स गतः । वोताप्योः । भूते लिङ्निमि
त्ते लिङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते वोताप्योः समर्थयोर्लिङ् ... मचर्चा दासो
ते लिङ् । ततस्तु लिङ्निमित्ते लिङ् क्रियातिपत्तौ वा भवतीति
मय माऽऽधे मनुक्रमिष्यामः
येदितः

वाधं धिक्कृतं वेदितव्यं वक्ष्यति कथमि ङ॰ कथं नाम तत्र भवान् वृषलम्याजयिष्यतु
यथाप्राप्तं च ३।७ गर्हायां लडपिजात्वोः गर्हा निंदा कुत्सेत्यनर्थांतरं गर्हायां गम्य-
का मानायामपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट्प्रत्ययो भवति वर्त्तमाने ल-
श्रि ङ्क्ता। कालसामान्ये न कालापोताना विधीयते कालविशेषविहितानां प्रत्ययानामप-
वादो अस्मिन्विषये वाध्यते अपि तत्र वृषलं याजयति जातु तत्रभवान् वृषलं याज-
यति गर्हामहे अन्याय्यमेतत् लिङ्निमित्ताभावादि लृङ्क्रियातिपत्तौ लृङ् न भ-
१-६ वति ३।८ विभाषा कथमि लिङ् च गर्हायामिति वर्त्तते कथंशब्द उपपदे गर्हायां
१०६ गम्यमानायां धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति चकाराल्लट् विभाषाग्रहणं यथा स्वं काल-
विशेषविहितानां प्रत्ययानामबाधनार्थं कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् कथं
तत्र नाम भवान् वृषलं याजयति कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् कथं तत्र
नाम ॥ वृषलं याजयिष्यति कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिता कथं नाम तत्र
भवान् वृषलमयीजयत् कथं नाम तत्रभवान् वृषलमयाजयत् कथं नाम तत्र
भवान् वृषलं याजयांचकार अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिप-
त्तौ वा लृङ् भवति भविष्यद्विवक्षायां तु सर्वत्र नित्यं नैव लृङ् भवितव्यं ३।९ किंवृत्ते
लिङ्लृटौ गर्हायामित्येव विभाषेत्यनुवर्त्तते किंवृत्त उपपदे गर्हायां धातोर्लिङ्लृटौ
प्रत्ययौ भवतः सर्वलकाराणामपवादौ लिङ्ग्रहणं लटः प्रतिषेधार्थं को नाम वृ-
षलं यं तत्रभवान् याजयेत् यं तत्रभवान् याजयिष्यति कतरो कतमो नाम वृष-
लं यं तत्रभवान् याजयेत् यं तत्रभवान् याजयिष्यति ३।१० अनवक्लृप्त्यमर्षयोर-
किंवृत्तेऽपि गर्हायामिति निवृत्तं अनवक्लृप्तिरसंभावना अमर्षोऽक्षमा किंवृत्ते
चाकिंवृत्ते चोपपदे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भ-
वतः सर्वलकाराणामपवादः वक्ष्यति पूर्वनिपातो लडन्तास्यामि चार्त्तलिङ्

तेन यथासंख्यं न भवति । अत्रभवान् कथ्यो नाम वान् नावकल्पयामि न संभावयामि न श्रद्दधे
तत्रभवान् वृषलं याजयेत् तत्रभवान्नाम वृषलं याजयिष्यति को नाम वृषलं
यं तत्रभवान्याजयेत् यं तत्रभवान्याजयिष्यति अमर्षे न मर्षयामि तत्रभवान् वृषलं
याजयेत् वृषलं याजयिष्यति को नाम वृषलं । यं तत्रभवान् याजयेत् यं तत्रभवान्
याजयिष्यति भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भविष्यति तु नित्यं नावकल्प
यामि तत्रभवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ अनवक्लृप्त्यम
र्षयोरिति वर्तते किंकिलशब्दः समुदाय उपपदे स्त्यर्थाः । अस्तिर्भवतिर्विद्यतिः । किंकि
ला लिङोऽपवादः । किंकिल नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति अस्ति नाम तत्रभवा
न् याजयिष्यति भवति नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति विद्यते नाम भवान् वृषलं
याजयिष्यति न श्रद्दधे न मर्षयामि लिङ्निमित्ते लृङ् नास्ति (तेन लृङिति मित्र इ लृना । ति)
तेन लृङ् नास्ति ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव जातु यदि इत्येतयोरु
पपदयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति लृटोऽपवादः । जा
तु तत्रभवान् वृषलं याजयेत् यत्तत्रभवान् वृषलं याजयेत् न श्रद्दधे न मर्षयामि जा
तु यदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानं यदा भवाद्विधः क्षत्रियं याजयेत् यदि भवद्वि
धः क्षत्रियं याजयेत् क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् भविष्यति नित्यं ॥ यच्चयत्रयोः ॥ अनवक्लृ
प्त्यमर्षयोरित्येव यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धा
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यमिति एतेष्वा ते
यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथा
पूर्वं लृङ् भवति ॥ गर्हायां च ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तं गर्हा निन्दा तस्यां गम्यमानायां
यच्चयत्रयोरुपपदयोः गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति सर्वलकाराणा
मपवादः । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् यत्र तत्रभवान् वृषलं याज

येनु त्रद्रेवृः सन्नु ब्राह्मणान् गर्हामहे अन्याय्यं नन्नु क्रियातिपत्तौ यथाप्राप्तं लृङ् भ
वति ८५ । चित्रीकरणे च यच्चयत्रयोरित्येव चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनी
का यं यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति सर्वल
त्रि काराणामपवादः । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेत्
आश्चर्यमेतत् नन्नु क्रियातिपत्तौ यथाप्राप्तं लृङ् भवति ८६ शेषे लृडयदौ यच्चयत्राभ्याम्
अन्य । चित्रीकरणे शेषः शेष उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भव
१-७ ति यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यं चित्रं विस्मयनीयं
अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते अयदाविति किं आश्च
१० र्यं यदि स भुञ्जीत । चित्रं यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावाल्लृङ् नास्ति ८७ उताप्योः
समर्थयोर्लिङ् उतापि इत्येतयोः समर्थयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति
सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्येतस्मिन्नर्थे समानार्थत्वं तयोः उत कुर्यात् अपि
कुर्यात् उताधीयीत अप्यधीयीत विचित्येति विकल्पो निवृत्तः । भूतं प्रभृति भूते लिङ्निमित्ते
क्रियातिपत्तौ नित्यो लृङ् । विधास्यति सर्वत्र वानित्यः । कामप्रवेदनेऽकच्चिति स्वाभिप्रायावि
ष्करणं कामप्रवेदनं काम इच्छा अस्ति तावदिच्छानत्यां तस्मिन् स्वप्रवेदने प्रकाशमाने गम्य
माने अकच्चिति उपपदे लिङ् प्रत्ययो भवति सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भु
ञ्जीत भवान् अभिप्रायो मे भुञ्जीत भवान् श्रद्धा मे भुञ्जीत भवान् अकच्चितीति किं कच्चि
ज्जीवति मे माता कच्चिज्जीवति मे पिता मारयं विदित्वा पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती
सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे लिङ् इत्येव सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानं श
क्तिः श्रद्धानं तदिदानीमलमर्थेन विशिष्यते पर्याप्तानुचेततं संभावनावत्यां भवति
र्थं भवति सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणं सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । कथं सिद्धि
यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तदा एतत् सम्भावनायां धिकेऽवर्तमानात् धातोः । लिङ्

प्रत्ययो भवति सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिंद्यां अपि द्रोणपा
कं भुंजीत अत्रालमर्थ इति किं अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति क्रियातिपत्तौ भूते भ
विष्यति च लृङ् भवति विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धा
प्रयोग इति सर्वमनुवर्तते संभावनमुच्यते येन स संभावनावचनः संभावना
वचने धातौ उपपदे यच्छब्दवर्जिते विभाषा लिङ्प्रत्ययो भवति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते
विकल्पार्थं वचनं संभावयामि भुंजीत भवान् संभावयामि भोक्ष्यते भवान् अवक
ल्पयामि श्रद्दधे भुंजीत भवान् भोक्ष्यते भवान् अयदीति किं संभावयामि यद्भुञ्जीत भ
वान् हेतुहेतुमतोर्लिङ् हेतुः कारणं हेतुमत्फलं हेतुभूते हेतुमत्फलभूते चार्थे वर्त
मानाद्धातोः लिङ्प्रत्ययो भवति दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् यदि कमल
कमाह्वयेन्न शकटं पर्याभवेत् दक्षिणेन यानं हेतुः अपर्याभवनं हेतुमत् विभाषा
मिष्यते भविष्यति च काले दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति तत्र विभाषा
ग्रहणं कालविशेषे नावद्यतनमनुमेवानुवर्तते लिङो वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं काल
त्तिरुक्तातिपत्त्यर्थं तेनेह न भवति हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीति क्रियातिप
त्तौ लृङ् भवति इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोः लिङ्लोटौ प्रत्ययौ
भवतः सर्वलकाराणामपवादः इच्छामि भुञ्जीत भवान् कामये प्रार्थये इच्छामि भुंजीत भवा
न् इह मा भूदिति इच्छन्करोति समानकर्तृकेषु तु
मुन् भुंक्तां भवान् कामप्रवेदनमिति वक्तव्यं तुमुन्प्रत्ययो भवति तुमुन्प्र
मेनु इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोः इच्छति भोक्तुं कामयते भोक्तुं वाञ्छति भोक्तुं वाञ्छ
कुन्दये वामेव संभावनकार्यत्वमूह्यं इच्छति इच्छति भोक्तुं यज्ञदत्तः इह कस्मान्न भव
ति भोक्तुं समानकर्तृकेष्विति किं देवदत्तं भोजनमिच्छति समानकर्तृकेषूपपदेषु धातुषु लि
ङ् इच्छन्करोति अनभिधानान्न लिङ् इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषूपपदेषु इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त
इच्छप्रत्ययो भवति भुंजीयेति इच्छति क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति

भोज भवन्तमभेय तोक्षं ४

माने इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा । लिङ्प्रत्ययो भवति लटि प्राप्ते वचनं इ
च्छति इच्छेत् वष्टि उश्यात् कामयेत । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लि
का ङ् । विधिः प्रेषणं निमन्त्रणं नियोगकरणं आमन्त्रणं कामचारकरणं अधीष्टः सत्कारपू
र्विका व्यापारः संप्रश्नः संप्रधारणं प्रार्थनं याच्ञा विध्यादिष्वर्थेषु धातोः । लिङ्प्रत्य
शि यो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्चैते प्रत्ययार्थविशेषणं विध्यादिविशि
का ष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् भवति । विधौ तावत् कटं भवान् कुर्यात् ग्रामं भवान् गच्छेत् । निमं
त्रणे इह भवान् भुञ्जीत इह भवानासीत । अधीष्टे अधीच्छे त्वा भो भवन्तं माणवकं भवानुप
१०८ नयेत् संप्रश्ने किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय प्रार्थने भवति विध्यादि[illegible]मा वानुव
ग उत सिद्धान्तम् । विधौ तावत् कटं भवान् करोतु ग्रामं भवान् गच्छतु निमन्त्रणे यो ग विभा
वानास्तां आमन्त्रणे इह भवान् भुङ्क्तां आमन्त्रणे इह भवानास्तां इह भवान्भुङ्क्तां अपुत्रम
इह भवानास्तां इह भवान्भुङ्क्तां अध्येषे अध्येषे । इच्छामो भवन्तं [illegible] माणवकं भवान्
ध्यापयतु माणवकं भवानुपनयतां संप्रश्ने किं नु खलु भो व्याकरणमध्य
येछन्दोध्यये । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । प्रेषणं प्रैषः । कामचारानु
ज्ञा अतिसर्गः निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता एतेष्वर्थेषु गम्यमा
नेषु कृत्यो भवति चकाराल्लोट् च भवता खलु कटः कर्त्तव्यः करणीयः कार्यः कृ
त्यः । लोट् खलु चिभवान्कटं करोतु भवान् हि प्रैषितः भवान् निसृष्टः भवतः प्रा
प्तः कालः कटकरणं किमर्थं प्रैषादिषु कृत्याः विधीयन्ते न सामान्येन भावक
र्मणोः विहिता एव ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भवति विशेषविहितेनानेन लोट् बाध्य
ते बाधस्तस्य विधानाद्वि स्यन्ति एवं तच्छो न ज्ञापयति [illegible]धिकारस्य केन बाध्य
स्वरूप विधिर्नाव रूपं भावे नाति विधि त्रैषचो विर्त्त[illegible] कं चिदाह । अञ्जते ज्ञापने
विधिर्नोव रूप भावना निति विधि [illegible] काचिदाह । अञ्जते ज्ञापने न विधिः ।

प्रेषणं प्रैष इति लिङोर्ध्वमौहूर्तिके प्रैषादयो ऽनुवर्त्तन्ते प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वं मौ
हूर्तिके ऽर्थे उपरि मुहूर्त्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः करणीयः कार्यः कृत्यः भवान्
खलु कटं कुर्यात् भवान् खलु कटं करोतु भवान् हि चैषीत्ये अतिसृष्टः प्राप्तकाले
स्मे लोट् प्रैषादय ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति निवर्त्तन्ते स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषु
ऊर्ध्वमौहूर्तिके धात्वर्थे लोट् प्रत्ययो भवति लिङ्कृत्यानामपवादः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्तु
भवान् कटं करोतु स्म ग्रामं गच्छतु स्म माणवकमध्यापयतु स्म अधीष्टे च स्मशब्द
प्रतिवर्त्तन्ते अधीष्टे च कोऽर्थः स्मन्नुक्त उपपदे अधीष्टे गम्यमाने लोट् प्रत्ययो भवति लि
ङोऽपवादः अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय अङ्ग स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुधि कालसम
यवेलासु तुमुन् कालादिषूपपदेषु धातोः तुमुन् प्रत्ययो भवति कालो भोक्तुं समयो भो
क्तुं वेला भोक्तुं इह कस्मान्न भवति कालः पचति भजीति मुनिश्चेता मिष्टगो मित संवत्स
रोऽह कास्मान्न भवति कालो भोजनस्य वासरूपेण ल्युडपि भविष्यति उक्तमिदं क्रियायां
त्ये वासरूपविधिरिति न्यायः इति लिङ्यदि कालादयो ऽनुवर्त्तन्ते यच्छब्दे उपपदे कालसम
यो यद्भुञ्जीत भवान् वेला यद्भुञ्जीत भवान् अर्हे कृत्यतृचश्च अर्हतीत्यर्हः ज्ञानीसमर्ह
ऽर्थे कर्त्तरि वाच्ये गम्यमाने धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति चकारात् लिङ् च भवता
खलु कन्या वोढव्या वहनीया वाह्या भवान् खलु कन्याया वोढा भवान् खलु कन्यां वहेत्
भवान् खलु ... आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः आवश्यकाधमर्ण्य
भावे ... णिनिः आवश्यकाधमर्ण्यविशिष्टे च कर्त्तरि धातोः णिनिः प्रत्ययो भवति आवश्यके कारी आवश्यकं ग
... शतं दायी सहस्रं दायी ...

स्व ग्गा व तूप कोध मार्णे भवनावनु तिक्रोदानव्यः श्रातं दानवांस कर्तं दानव्यो कोसर्य
मिदं यावेतासामान्येनाविहितानां कृत्यानां लिङ्गपि विषये भावे क्तं तिविषय विहि
का तेन णिनितायबाधये न्नू कर्तव्य णिनि । भावे कोसणी । कृत्याः । तत्र कृत्सो बाधा वसंग
क्रि कोचिदो कुम्भकारो गेयादयः । कर्तृवचनाः । कृत्याः । न कृतो बाधकरणमिति । नाकालिङ् शको
तिब्रकृत्यप्रविद्धे वर्णानां क्रोत्यर्योपाधिकधात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः लिङ्प्रत्ययो
१-५ भवति च कारात्कृत्याश्च भवतावलभारो वोढव्यः । वहनीयः । वह्यः । भवान्खलुभा
रं वहेत् नु भवान्लिङ्गन्नः । सामान्यविहितानां कृत्सोनो पुनर्वचनेति डावाधी साधु
दितिनिसाध्वी बालिङ् लोटो आशिसनन्मानो इष्टस्या पीसूदप्रानीच्छा पूर्वकत्वप्रायेषि
बरणचेतनतु आशीर्विशिष्टेर्थे वर्तमानाद्धातोः लिङ् लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरंजीव्या
त्भवान् चिरंजीवतु भवान् आशिषि वीति किं जीवति देवदत्तः । तिङ्कृतौ च संज्ञायामाशि
षीत्येव आशिषि विषये धातोः क्तिच्प्रत्ययो भवति कर्तरि तनुतादेनं चेत्संज्ञा गम्यते
तं तनुतात् तंतितः । सन्नुतान्नुसंतिम् संतनुतान्नुसाति । भवतान्नु भूतिः । कुतः । वल्वपि देवाधन
देयास्तुः देवदत्तः । यज्ञदत्तः । सामान्येनाविहितानां क्तः । पुनरुच्यते किं चो बाधा माभूदि
ति चकारो वेरूपबाधार्थः । न ङिचिपी घेक्कोति । माङि लुङ् । माङि उपपदे धातोः लुङ्प्रत्य
यो भवति सर्वलकारापवादः । माकार्षीः । माहार्षीः । कथं मा भवतु मस्य पापमा
भाविष्यति मा स्मा भूत् वोच्य वेचितादुः । आङि दपरे माङ्गा को वि धातेन स्मो यसो योग
इति स्मोत्तरे लङ् च । माङ्युपपदे धातोः लिङ्प्रत्ययो भवति च कारात् लुङ् । मा स्म करोत् मा
स्म कार्षीत् मा स्म हरत् मा स्म हार्षीत् कात्रि कार्यं च तोत्र ... स्मा धाय स्मारतो
टोः पादः । धातुसंबंधे प्रत्ययाः ... धात्वर्थानां संबंधे धातुसंबंधे प्र

ति द्वेषणाविशेषभावः तस्मिन्नत्ययस्य था कालो ज्ञापि प्रत्ययाः साधवो भवं
ति अग्निष्टोमयाजस्य पुत्रो जनिता कृतः कारः श्वोभविता मा विकाल्यमासीनु
अग्निष्टोमयाजी इति भूतः कालः जनितेति भविष्यत्कालः तत्र भूतकालो भविष्यत्का
ते तस्य वर्धमानत्। साधुर्भवति विशेषणं गुणत्वादिति भविष्यत्कालमनुरुध्यते तेन वि
पर्ययो न भवति प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्यये ग्रहणमधीत्य विकारविशिष्टानामपि
प्रत्यया लक्षितानां धातुसंबंधे सति काल भेदे साधवो यथा स्युरिति तिङो मा नीसति
गोमानुभविता क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हि स्वौ वा च तध्वमोः धातोः। सवधइति यो
नः प्रत्ययेन प्राप्यतानाचे क्रियासमभिहारे प्रत्ययो विधीयते विशेषणं चेत् तत्समभिहारो विशेष्यः क्रियाव
येता चेत् क्रियासमभिहारः प्रकाश्यो विशेषणं चेत् न तु समभिहारो वा विशिष्टप्रत्यये तस्य च लो
चन्नायानां लोट्प्रत्ययो भवति सर्वेषु कालेषु सर्वलकारापवादः योगविभागश्चात्र कर्त
कि स्वाच त्येतावादेशो भवतः ... भावित ... भवत कि स्वो भव
वां क्रियासमभिहारे लोट् भवति तत्तो ... भवति ... तिङ् च भवति ... ति क्रि
तः स्यातर ... पदानि ... पद ... भेदेन ... वति ... च ... वल ... नी ... वी
नी द्वौ स्ये वा ... नानि ... नी तः ... नति ... नी ... नी ... व
लनी ... यं ... नी य ... नी ... नी ... नी ... व ... मम ... वी
तुनानितो ... चान्नीवां ... नी ... नी ... द्वि ... यमू ... धी ... धी ... वायम
अस्मावि ... विधु एवमूधी मोत्तमये ... यमू ... धी ... धी ... वा ... धी या चेम
धी तौ ... मावधी या ... धी ... धी ... धी ... वत्ता मधी ... वा ... धी ... चादमधी
मधी ... वाधी ... धी ... धी ... मधी ... धी ... धी ... धी ... धी

आवामधीयहे वयमधीमहे एवं सर्वे पुरुष कारेषु दर्शितं क्रियासामान्यमिदारगौ
द्विवचनमयं त्वौ लोडपेक्षा यो क्रियासमभिहारे लोड् भवति सर्वेष्वयः पुनामि
नेकार्थे विधीयमानः स्वयमेव भूयो त्वान्वापेक्षा द्विवचनमेव समर्थयते नम
का रसौ॥ अनेकक्रियाधायकाद्वापि समुच्चये समुच्चीयमाने क्रियावचनाद्धातोः अन्यत
ष्टि रस्माल्लोट् प्रत्ययो भवति तस्माल्लोटो हिस्वावादेशौ भवतः। तध्वंभाविनस्तु वा भवतः। च
भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमटसि युवामटथः। यूयमटथ भ्राष्ट्रमट मठमट खदूर
११० मट स्थाल्यपिधानमटेत्ययमटति इमावटतः। इमेऽटन्ति भ्राष्ट्रमट मठमट
स्थाल्यपिधानमटेत्यटसि युवामटथः यूयमटथ भ्राष्ट्र
मठमट स्थाल्यपिधानमटेत्यटामि आवामटावः वयमटामः॥ एवं सर्वे
अयमधीते छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्ययमधीते इमावधीयाते
इमेऽधीयते छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्यधीषे छन्दोऽधीष्व व्याकर
णमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्यधीयाथे छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी
ष्वेत्यध्वे यूयमधीध्वे इमे अधीयते छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी
ष्वेत्यधीये छन्दोऽधीध्व व्याकरणमधीध्व निरुक्तमधीध्वेत्यधीध्वे आवामधी
ध्वमिति एवं यूयमधीध्वे छन्दोऽधीध्व व्याकरणमधीध्व निरुक्तमधीध्वेत्यावामधी
ये आवामधीमहे वयमधीमहे वयमधीमहे इमावधीयाते इमेऽधीयते छन्दोऽधीध्वे व्याकर
णमधीध्वे छन्दोऽधीध्वे व्याकरणमधीध्वे निरुक्तमधीध्वे इत्यधीवहे निरुक्तमधीध्वे इत्य
वाहमधीये इत्येवमधीवहे युवामधीयाथे यूयमधीध्वे छन्दोऽधीध्वे व्याकरणमधीध्वे नि
रुक्तमधीध्वे इत्यावाहमधीये आवामधीवहे वयमधीमहे यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मि
न् पूर्वस्मिन् लोड्विधौ यथाविध्यनुप्रयोगो भवति यस्माल्लोट् भवति लोड्विहितः सएव
वधातोरनुप्रयोक्तव्यः। धातु सम्बन्ध... नादनुप्रयोगः। सिद्धश्च यथावि

ध्वर्थं तु वचनं नयाचैवोदाहृतं लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। छिन्त्त्वीति नान ३
युज्यते अधीष्व अधीष्वेत्येवं समुच्चये सामान्यवचनस्य। द्वितीयो लोड्विधाने समुच्च
ये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः। कर्तव्यः। ओदने समुच्चये सामान्यवचनस्य
धातोरनुप्रयोगः। केचेद्वा। ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून्पिब धानाः। खादेत्येवायमभ्यवहर
ति सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनं लाघवं च लोकिके शब्दव्यवहारेनाद्रि
यते भ्रोषु मण्मम हूमटावह्वर सूट स्यात्स्यविधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारक
भेदात्क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता संभवत्येव। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। धातुसंब
न्धइत्येव छन्दसि विषये सर्वेषु कालेषु धातुसंबंधे लुङ् लङ् लिटः। प्रत्यया भवन्ते
चधूकुलां कृष्णो कामं ते ने भ्यो हम कस्त्रमः। लङः। अग्निमध्यहोतारमवृणीतीयं यु
जमानः। लिटः। छाद्य ममार। अघाम्रियते तिङ्थे लेट्। छन्दस्यन्यतरस्यामिति च वर्तते
ते। लिट्। छाद्य मनोलिङ्। त्येवमादिश्च तत्र छन्दसि विष
ड्धौ यत्र च्युते। द्विधा यते विधादिहेतु हेतुमतो लिङ्। त्येवमादिश्च तत्र छन्दसि विष
ये न्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति जोजिषत् तारिषत् नान्दे षत् तेतानेषत् काव्यः। य
शू दानि ते त्रिप्रन्नू छ उपधावादाणूं कयो श्चु उपसंवाद। परिभाषा का चञ्चयता वन्धः। य
। दिमे भक्तानि वकुर्यादहमविदास्यामिते इदमिति कामणानं। कार्यानुसारणं ततउत्थ
दात्मा कूटकाउपसंवादे आशूकायां चगमस्य मानायां छन्दसि विषये लेट्प्रत्ययो भवति
उपसंवादेनाव सू अहं रुते वृत्मस्शूनामीनौ पदमा एवमरो गृह्णीतोमघो मात्मान्येवृपा
त्रात्पुचर्षं ते आकूकायां नोजिहीर्षतो न रुकंयतामजिह्मौ चराणोनन नरूकपान आत्ररूक
तो लिङ्र्थ एव यतु तित्पा र्थं वचनं पूर्वसूत्रेदित्यन्यतरस्यामिति निवर्तते तमर्थे सेसेन
सेअसेंन्क्सेकसेअध्यै अध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैतुजवेतवेङ्तवेनः। छन्दसीत्येवतुमु
नोर्थे सेआमेर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सेसादयः। प्रत्यया भवति तुमर्थो भावः। कर्तृता
यत्तेवचेन सामर्थ्यात् भावेदयं कर्तृसंबन्धेऽकर्मकत्वेन चान्यासिन्तत्वं चेत्यादितृपते अति

दिंघृायोश्च तात्यया । स्यात्पूर्वं भवंति । से सेनू वक्षे रायः । सेन् तावामेषे रथानाम् । असे असेनू
क्रत्वे दक्षाय जीवसे । क्से प्रेषे भगाय । कसेनू श्रियसे । अध्यै अध्यैनू
का उपर्युपाचरध्यै स्वरे विशेषः । कध्यै कध्यैनू इन्द्राग्नी आहुवध्यै । श्रियध्यै । शध्यै शध्यै
नू पिबध्यै सहमादयध्यै । तवै तवे सोममिन्द्राय पातवे । तवेङ् दशमे मासि सूतवे । तवे
शि नू स्वर्देवेषु गंतवे । कर्तवे । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै
का रोहिष्यै अव्यथिष्यै इत्येते निपात्यन्ते छन्दसि विषये पूर्वस्य यातेः केप्रत्ययः ।
१-११ प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुं । रुहेः इष्यै ओषधीनां रोहिष्यै रोहणाय अव्यथेर्नञ्पूर्वस्य
इष्यै । अव्यथिष्यै अव्यथनाय । दृशे विख्ये च । तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ
छन्दसि विषये निपात्येते । दृशे विश्वाय सूर्यं । द्रष्टुं । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुं । शकि णमुल्क
मुलौ । तुमर्थे छन्दसीत्येव । शक्नोतावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोः णमुल्कमुलौ
प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वरार्थः । अ
ग्निं देवा विभाजं नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुपं नाशक्नुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ।
ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोः
तोसुन्कसुनौ प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरो विचरितोः । विचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलेखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्य
त्वनः । छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवैके
न्केन्यत्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै अन्वेतव्यम् । परिधातवै परिधातव्यम् । परि
स्तरितवै परिस्तरितव्यम् । नावगाहे नावगाहितव्यम् । केन्य दिदृक्षेण्यः । शुश्रूषेण्यः । दिदृक्षि
तव्यः । शुश्रूषितव्यः । कर्त्वं हविः । कर्तव्यं । यादिसूत्रे चित्तवै विहितस्तत्र समुदायोदात्त
ककारो विधिर्दृष्टव्यः । अवचक्षे च । कृत्यार्थे छन्दसीति च वर्तते । अवपूर्वाच्चक्षि
ङः एश्प्रत्ययो निपात्यते । नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि
चरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । कृत्यार्थे निवृत्तं । तुमर्थे इति वर्तते । स्थेण्कृञ्

ये। विशेषणं। भावलक्षणे। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादि-
भ्यो धातुभ्यः छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति। आसंस्थातोर्वेद्यां सीद-
न्ति। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्साना-
मपाकर्त्तोः। पुरा प्रवदितोरग्नौ होतव्यं। चारि पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यं। हु
आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति। तमि आतमितोरासीत। जनि आजनितोः। संभवाम। सृपि-
तृदोः कसुन्। भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते। सृपितृदोर्धात्वोः भावलक्षणे वर्त्तमानयोः
छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा ज-
त्रुभ्य आतृदः। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। छन्दसि भावलक्षणे चेति नि-
वृत्तं। अलंखल्वोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति प्रा-
चामाचार्याणां मतेन। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा। अलं बाले रुदित्वा। प्रतिषेधयोरिति कि-
म्। अलंकारः। प्राचां ग्रहणं विभाषार्थं। अलं रोदनेन। तं वासरूप इति चिन्त्यजार्थं। उदीचां माङो व्य-
तिहारे। क्त्वानुवर्त्तते। माङो धातोर्व्यतिहारे वर्त्तमानात् उदीचां मतेन क्त्वाप्रत्ययो
भवति। अपमित्य याचते। अपामित्साद इति पूर्वकालत्वादप्राप्ता। क्त्वाविधौ तदुदी-
चां ग्रहणं तु यथाप्राप्तमपि भवति। याचित्वा अपमयते। हित्वा अपमयते। मोऽङ्ःक्त्वा-
त्वस्यायं निर्देशः। कृतात्वग्रहणार्थः। नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवति इति तेन दाधीध्व-
दाविति प्रतिषेधो न भवति। परावरयोगे च। परावरमर्थयोगः। परावरयोगः। परेण
पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति। परेण तावदप्राप्य
नदीं पर्वतः। परेण नदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते। अवरयोगे अतिक्रम्य पर्वतं तु नदी। अव-
रपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले। समानः कर्ता ययोर्धात्वर्थ-
योस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति। ग्रासिकप्राशिमनोमेदस्याद्वि
वादिनं स्नात्वाऽस्मात्। कर्ता भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। द्विवचनमतन्त्रं च पुरुषविशेषु
ति स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। समानकर्तृकयोरिति। किं भुक्तवति ब्राह्मणे व्रजति देव-

वदन्तां पूर्वकाल इति किं व्रजति च जल्पति च क्त्वाप्रत्ययस्य विधिरिति समीत्वा क स नी स्तु
यसंख्यानं पूर्वकालत्वात् आभीक्ष्ण्ये णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
का ल्येव आभीक्ष्ण्ये एवं योगः पुनः प्रकृत्यर्थे विशेषणं आभीक्ष्ण्ये विशिष्टे एवं वर्त्ते माता
त्रि ज्ञातो णमुल् क्त्वाप्रत्ययो भवति चकारात् क्त्वा च द्विर्वचनसादितो क्त्वा णमुला वा भीक्ष्ण्ये
धातोर्यत्तोन केवलो आभीक्ष्ण्ये द्योतयतां इत्युपसंख्यानात् द्विर्वचनं भोजं भोजं व्र
२-१२ जति भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति पायं पायं व्रजति पीत्वा पीत्वा व्रजति नयघनाकांक्षो यच्छ द्रुप
पदे क्त्वा णमुलौ प्रत्ययौ न भवतः अन्ना कांक्षो वाक्ये यत्र ते पूर्वो त्तरो कि येन द्रो पाक
नः परं किंचिदाकांक्षेति णमुलनं नरः क्त्वानपूर्व सूत्र विहितौ विकल्पितौ विधित
किं यदयं भुक्त्वा व्रजति विधीयते नतः परं विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु आभाषा विभी
यमाभीक्ष्ण्ये नानुवर्तते इति अग्रे प्रथमपूर्वेषु इत्येते षूपपदेषु समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले विभाषा क्त्वा णमुलौ प्रत्ययौ भवतः अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुक्त्वा व्रजति
प्रथमं भोजं व्रजति प्रथमं भुक्त्वा पूर्वं भोजं पूर्वं भुक्त्वा विभाषा ग्रहणात् मेनाभ्या मुक्त्वे
लघुदयोपि पक्षा स्मृतिरिति अग्रे भुक्तो ततो व्रजति ननु च वासरूपविधिरिति भविष्यति क्त्वा
मुलो यत्र समानं विधीयते तत्र वा सरूपविधिर्नाली त्वमनदनेन क्त्वा प्रत्ययेन नाभीक्ष्ण्ये
णादयो न भवन्ति उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते इति तत्रैवाकारस्य योजनेन समय
नु क्त्वा विधानमुपपदसमस्यते नान्यादिति कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् कर्मण्युपपदे
कर्मणि तेधातो एव मुञ्प्रत्ययो भवति क्रोशे गम्यमाने चोरं कारं मा क्रोशति चोरक
रणं मिति आक्रोशे संपादनार्थेका ल इति चानुवर्त्तते स्वादुमि त्रुणं प्रत्यय
येषु पपदेषु कृञः एणमुल् प्रत्ययो भवति स्वादु कारं भुंक्ते स्वादुमीत्यत्र एणाद्ध
नुनिपात नं मोकाम भावार्थे मन्त स्वच मकरार्थं प्रस्फुटं स्फुटीकृत्वा यत्वा
भुंक्ते स्वादुकारं भुंक्ते वा सरूपेण क्त्वा दि भवति तेन मसादिका न सु चेसं वा रुणे
स्तुषा पद्येवं स्वादुकारं भुंक्ते देवदत्त प्रमुणि णमुल त्वा तरेन नामि हि नत्वा रुक्तेमावेदि

याकस्मान्नभवति भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्ता न चास्मिन्स्वाङ्कारणे शक्तिभे
दोविवक्ष्यते समानकर्तृकत्वे हि चिद्दृश्यते प्रधानस्य भुक्त्यभिधाने गुण
क्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्
कृञ इत्येव अन्यथादिषूपपदेषु करोतेः णमुल्प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयो
गमेनं करोति एवमेवं यज्यते अन्यथाभुक्त इति यावानर्थः सोवानन्य
थाकारं भुङ्क्त इति गम्यते अन्यथाकारं भुङ्क्ते एवंकारं भुङ्क्ते कथंकारं भुङ्क्ते
इत्थंकारं भुङ्क्ते सिद्धाप्रयोग इति किं अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते यथातथयोर
सूयाप्रतिवचने कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव यथा तथा इत्येतयोरुपपदयोः
करोतेर्णमुल्प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने असूयाकृते
मायद्यसूयन्प्रश्नति मतिप्रतिवक्ति तत्प्रतिवचनमसूयाप्रतिवचनं
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन असूयाप्रतिवचने य
थाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेनासूयाप्रतिवचन इति
किं यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि सिद्धाप्रयोग इत्येव यथा कृत्वाहं शिरो
भोक्ष्ये तथा कृत्वा भोक्ष्ये किं तवानेन कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये कर्मण्युपप
दे साकल्यविशिष्टे विदोर्धात्वोः णमुल्प्रत्ययो भवति कन्यादर्शं वरयति सर्वा
कन्याः पश्यतीत्यर्थः ब्राह्मणवेदं भोजयति यं यं जानाति लभते विचारयति
वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः साकल्य इति किं ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति यावति
विन्दिजीवोः यावत्युपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च धात्वोः णमुल्प्रत्ययो भवति
यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः यावज्जीवमधीते चर्मोदरयोः
पूरेः कर्मणीत्येव चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्धातोः णमु
ल्प्रत्ययो भवति चर्मपूरं स्तृणाति उदरपूरं भुङ्क्ते वर्षप्रमाण ऊलोपश्चान्यत
रस्यां कर्मणीत्येव कर्मण्युपपदे पूरयतेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति ऊकारलो

पश्चास्यान्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमिपगम्यते गोष्पद
पूरं वृष्टो देवः । गोष्पदं प्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । अस्येति ग्रहणं किं
उपपदस्य मा भूत् मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । चेले क्नोपेः । कर्मणीत्येव क्नो
का यीत्रावदेउन्देच ग्रसमातापं लाद्धातोः । चेलार्थे कर्मण्युपपदे णमुल्प्रत्ययो भ
वति वर्षप्रमाणे गम्यमाने चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपं वृष्टो वसनक्नो
शि पं निमूलसमूलयोः कषः । कर्मणीत्येव निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचि
का नोरुपपदयोः कषेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति निमूलकाषं कषति समू
लकाषं कषति । प्रभृति कषादीन्वक्ष्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्र
113 योग इति । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । कर्मणीत्येव शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु
पिषेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । समू
लाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । कर्मणीत्येव समूलकृतजीवेषु यथासंख्यं
हन्कृञ्ग्रहां धातूनां णमुल्प्रत्ययो भवति समूलघातं हन्ति अकृतका
रं करोति जीवग्राहं गृह्णाति । करणे हनः । करण उपपदे हन्तेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो
भवति पादघातं वेदिं हन्ति पाणिघातं भूमिं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः । हिंसार्था
नां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति हिंसार्थोयं मारम्भः । नित्यसमासा
र्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तिः । हिंसार्थस्यापि प्र
त्ययो नेनैवेष्यते असिघातं हन्ति शरघातं हन्तीति । स्नेहने पिषः । करण इत्ये
व निपात्यते वाचि निकरणे उपपदे पिषेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति उदपेषं
पिनष्टि तैलपेषं पिनष्टि तेन पिनष्टीत्यर्थः । हस्ते वर्तिग्रहोः । करणे इ
त्येव हस्तार्थे ग्रहणं वर्त्तिः । ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तेर्ण्यन्तस्य गृह
तेश्च धात्वोः णमुल्प्रत्ययो भवति हस्तेन वर्त्तयति हस्तवर्त्तं वर्त्तयति वर्त्तु
वर्त्तं पाणिवर्त्तं वर्त्तयति हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहं

पाणिग्राहं स्वपुषः । करणे इत्येव स्वेऽर्थे ऽकरणं स्ववाचिन्युपपदे करणे पुषेः धातो
र्णमुल्प्रत्ययो भवति अस्मिन्ने ज्ञातिधनवचनं । स्वपोषं । स्वपोषं पुष्णाति गो
पोषं महिषीपोषं रैपोषं धनपोषं मातृपोषं पितृपोषं अधिकरणे बन्धः ।
अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति चक्रबन्धं ब
ध्नाति कूटबन्धं गुप्तिबन्धं चारकबन्धं चारके बध्नातीत्यर्थः । संज्ञायां संज्ञायां
विषये बध्नातेर्धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति क्रौञ्चबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं
मयूरिकाबन्धं अट्टालिकाबन्धं बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि कर्त्रोर्जीव
पुरुषयोर्नशिवहोः जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोः यथासंख्यं
नशिवहोर्धात्वोः णमुल्प्रत्ययो भवति जीवनाशं नश्यति जीवो नश्यतीत्यर्थः ।
पुरुषवाहं वहति पुरुषो भृत्यः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्रोरिति किं जीवेन
नष्टः । पुरुषेण वाहः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्ध्वे कर्तृवाचि
न्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोः णमुल्प्रत्ययो भवति ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ऊर्ध्वं शुष्यतीत्य
र्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः । उपमाने कर्मणि च उपमीयते येन णमुल्प्र
त्ययो भवति घृतनिधायं निहितं घृतमिव निहितं । सुवर्णनिधायं दलनिधायं
निहितं घृतमिव निहितं सुवर्णनिधायं दलं निधायं कर्त्तरि खल्वपि अजक
नाशं नष्टः अजक इव नष्टः चूडकनाशं चूडकनाशं कषादिषु यथाविध्यनु
प्रयोगः । निमूलसमूलकषयोः । कषादिष्वेतेषु निमूलकषादयः । तेषु यथा
विध्यनुप्रयोगो भवति यस्माद्धातोर्णमुल् विहितं तस्यैवानुप्रयोक्तव्यः । धातु
संबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव यथाविधीयतेति नियमार्थं वच
नं तथा चैवोदाहृतं उपदंशस्तृतीयायां दन्त्यादिशब्दने अस्मादुपपूर्वाच्च तृतीया
न्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति मूलकोपदंशं भुंक्ते मूलकेनोपदंशं आर्द्रको

पदेशं भुङ्क्ते। आर्द्रकेणोपदंशम्। अत्र विकल्पेनोपपदसमासः। तृतीयाप्रभृतीन्यन्य
तरस्यामिति मूलकादिभिरुपदंशिर्न्यो कर्मभुजेः। कारकाणां सर्वेषां समाने त्वात्मा
मूलकेन करणेन क्रियाभेदे सति वा समासविधिना क्त्वाप्रत्ययो भवति मूलकेनोप
का दंशम्भुङ्क्ते हिंसार्थानां समानकर्मकाणाम्। तृतीयायामित्येव वर्त्तते हिंसार्थानां तृतीयान्ते
शि उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातं दण्डता
का डं दण्डेन ताडं समानकर्मकाणामिति किं दण्डेन हत्वा चोरं गोपालको गाः कालय
ति सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। उपकूले। प्रत्येकमभिसंबध्यते उपपूर्वेभ्यः
३-४ पीडरुधकर्षेभ्य इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सप्तम्यन्ते उपपदे चकारात्तृतीयान्ते च ण
मुल्प्रत्ययो भवति पार्श्वोपपीडं शेते पार्श्वाभ्यामुपपीडं व्रजोपरोधं गाः स्था
पयति व्रजेनोपरोधं पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति पाणावुपकर्षं वा पाणिनोप
कर्षं कर्षते निर्देशग्रहणं न कृषतेः। समासत्तौ। सप्तमीतृतीये अनुवर्त्तेते समा
सत्तिः सन्निकर्षः। समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोः धातोः
णमुल्प्रत्ययो भवति केशग्राहं युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा केशैः केशेषु ग्राहं यु
ध्यन्ते हस्तेन ग्राहं हस्तग्राहं युद्धस्य भावं दर्शयन्तः संनिकृष्टं युध्यन्ते इत्यर्थः। प्रमाणे
च तृतीयासप्तम्योरित्येव प्रमाणमायामो दैर्घ्यं प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्त
म्योरित्येव प्रमाणमायामो दैर्घ्यं प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयो
र्धातो + णमुल्प्रत्ययो भवति द्व्यङ्गुलोत्कर्षं त्र्यङ्गुलोत्कर्षं द्व्यङ्गुले नोत्कर्षं च त्र्यङ्गु
लोत्कर्षं च त्र्यङ्गुले उत्कर्षं च त्र्यङ्गुलेनोत्कर्षं अपादाने परीप्सायां। त्व
रा तस्यां गम्यमानायामपादाने उपपदे धातोः। णमुल्प्रत्ययो भवति शय्योत्थायं
धावति शय्याया उत्थाय एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यं। विवक्षितमावश्यकमपि
पानं न दापयति परीप्सायामिति किं। आसनादुत्थाय गच्छति। द्वितीयायां च परीप्सा
यामिति किं॥ परीप्सायामित्येव। द्वितीयान्ते उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां

धातोः णमुल्प्रत्ययो भवति यष्टिग्राहं युध्यन्ते लोष्टग्राहं युध्यन्ते एवं नाम योद्धुं त्वरन्ते यदा
युद्धमारुणमपि विज्ञाप्य यत् लोष्टादिकं यत्किंचिदासन्नं सर्वं गृह्णाति स्वाङ्गेऽध्रुवे
द्वितीयायामित्येव अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोः णमुल्प्रत्ययो
भवति अक्षिनिकाणं जल्पति भ्रूविक्षेपं कथयति अध्रुवमिति किं उत्क्षिप्य शिरः
कथयति यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न म्रियते तदध्रुवं अध्रुवं भ्रूर्हि मस्तकोऽङ्गानि
स्वमाविकारं ... तत्र ... चते नन्वेष यथायुक्तं परिक्लिश्यमाने च स्वाङ्गे
द्वितीयायामित्येव परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोः णमु-
ल्प्रत्ययो भवति परिक्लेशः सर्वतो बाधनं उरःपेषं युध्यन्ते शिरःपेषं युध्यन्ते उरः
पेषं पुनः ... सर्वं पीडयन्तो युध्यन्ते इत्यर्थः ... विशिपति-
पदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः द्वितीयायामित्येव विश्यादिभ्यो धातुभ्यो द्वि-
तीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने
विश्यादिक्रियायाः ... नवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः तात्पर्यमासेवा ...
... क्रियायामासेवा गेहानुप्रवेशमास्ते ... समस्तमेवास्यासेवायां कृत्वा ...
... द्विवचनं न भवति असमासपक्षे ... मानेनार्थस्य वचनं स्यात् ...
... गेहानुप्रवेशमास्ते गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते पतितं गेहानुप्रपातमास्ते
गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते गेहानुप्रपादमास्ते गेहं गेहमनु
प्रपादं गेहमनुप्रपादमास्ते गेहानुप्रपादं स्कन्द ... गेहानुस्कन्दमास्ते गेहं गेहमवस्कन्दं गेहम
वस्कन्दमास्ते ... व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किं गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते
... मास्ते ... चाभीक्ष्ण्ये ... द्वितीया ... न तत्राभिमत

किमर्थं पुनरासेवायां णमुलुच्यते क्वानि वृत्त्यर्थं चानुवृत्तात्र स्यादिति नीयोप
पदार्थं न हि पचन उपपद हामास्यां पचतो याथा स्वान्त्वा तेन सन्त्वप पपाभावो,
को ग्रासस्याति तर्षो । क्रियान्तरे कालेषु । अत्यासमि त्वे यक्रियामेत्तरस्य नीति क्रियां
त्रि न्तरं । क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्त्तमानादस्यतितृषिभ्यां धातोः
कालवाचिषु । द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति द्व्यहात्यासं गाः पायय
ति द्व्यहमत्यासं द्व्यहतर्षं त्र्यहतर्षं गास्य सनेनात्रो गाश्च गवां पानं क्रियाव्यव
(-14 धीयते । व्य । छिद्यते अपपायपि न्याय घहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः अस्यति
15 तृषोरिति । किं । द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तर इति किं अहरत्यस्य इषून्गतः न गतिर्व्यव
धीयते कालेति किं योजनमत्यासं गाः पाययति मध्यकर्मके कर्मभेदे सत्त्वावधा
यकं न कालकर्म वा नान्यादि कृ गतो द्वितीयायामित्येव नाम्न्यादिशिग्रहोः उपपदे आदि
शिग्रहिभ्यां धातोः । णमुल्प्रत्ययो भवति नामादेशमाचष्टे नामग्राहमाह्वयति अव्यये
यथाभिप्रेताख्याने कृञः । क्त्वाणमुलौ अव्यये उपपदे अयथाभिप्रेताख्याने गम्य
माने करोतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृष
ल नीचैः कृत्वाचष्टे नीचैः कृत्वा नीचैः कारं उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयं ब्राह्मणक
न्या ते गर्भिणी किं तर्हि वृषल उच्चैः कृत्वाचष्टे उच्चैः कृत्वा उच्चैः कारं नीचैर्नाम
प्रियमाख्येय व्याघहतां किया वतां सर्वाणि नेवोनुपपदमूर्णिवा सहपेण क्त्वो
भवतीत्यस्मिन् किं समासार्थं वचनं नत्वादि क्त्वा चेत्सामि त्वतेत्यत्रोपपदमन्तीति
त्वेवमानुवर्त्तते णमुलाधिकारे च न णमुलन्तं त्वलंक इत्यत्र ज्ञापनार्थं ते
नोपसर्गस्य कृतोऽयं नवान्ति भवति तिर्यच्यपवर्गे तिर्यक्शब्द उपपदे कृञः ।

ण्णमुलौ प्रत्ययौ भवतः। अपवर्गो गम्यमाने अपवर्गः समाप्तिः। तिर्यक्कृत्वा ग
तः। तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः। अपवर्गे इति किं तिर्यक्कृत्वा काष्ठं
गतः। तिर्यचीति प्राक्कूलपानुकरणान्न च त्रतिवदनुकरणमिति भावितव्यं अनु
क्रियमाणलुप्यविनाशप्रसंगात्। एतदेवाह अपदसोमादितियया स्वाङ्गे तस्
प्रत्यये कृभ्वोः। स्वाङ्गग्रहणं दैवमुच्यते तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे क
रोतेः भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। यथा सांख्यमत्र नेतव्यं तेमुख
तः कृत्य गतः। मुखतः कृत्वा गतः। मुखतः कारं पृष्ठतः कृत्वा पृष्ठतः कृत्यपृ
ष्ठतः कारं मुखतो भूय इति पृष्ठतो भूत्वा मुखतो भावं पृष्ठतो भूय पृष्ठतो
भूत्वा पृष्ठतो भावं स्वाङ्ग इति किं सर्वतः कृत्वा गतः। नास्तीति। किंमुखतः कृत्वा
गतः। प्रत्यय इति किं मुखेन नास्यति मुखेन कृत्वा गतः। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे
नाधार्थः प्रत्ययो यस्मात्तदेवमुच्यते नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थे उपपदे
कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। नाना कृत्य गतः। नाना भूत्वा नाना
कृत्वा नाना कारं विनाकृत्य विना कृत्वा विनाकारं नाना भूय नाना भूत्वा ना
ना भावं धार्थे। द्विधा कृत्वा द्विधा कृत्य। द्विधा कारं द्विधा भूय द्विधा भूत्वा द्विधा
भावं द्वैधं कृत्य द्वैधं कृत्वा द्वैधं कारं द्वैधं भूय द्वैधं भूत्वा द्वैधं भावं द्वेधा कृत्य
द्वेधा कृत्वा द्वेधा कारं द्वेधा भूय द्वेधा भूत्वा द्वेधा भावं प्रत्ययग्रहणं किं नियं
[illegible]त्वा पृ[illegible] कृत्वा [illegible]र्थे इति किं नाना कृत्वा काष्ठानि गतः। धार्थेऽर्थे मत्वग्रहणं
न पुनरेकवचनविनञ्भ्यां नानाञौ विति। तूष्णीमि भुवः। तूष्णींशब्द उपपदे
भू इत्येतस्माद्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः। तूष्णीं भूयति तूष्णीं

२०९६ लीभूत्वा तूष्णीम्भावं भूयदूरगं कृत्वो निवृत्त्यर्थं अन्वच्यानुलोम्ये अन्वक्शा
ब्द उपपदे आनुलोम्ये गम्यमाने भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भव
तः आनुलोम्यं आनुकूल्यं परचित्तानुविधानं अन्वग्भूयास्ते अन्वग्भू
का त्वास्ते अन्वग्भावमास्ते आनुलोम्य इति किं अन्वग्भूत्वा तिष्ठति शकधृषज्ञाग्ला
शि घटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातु
का षु धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति अक्रियार्थोपपदार्थोऽयमारम्भः शक्नो
ति भोक्तुं धृष्णोति भोक्तुं जानाति भोक्तुं ग्लायति भोक्तुं आरभते भोक्तुं लभते
१०२६ भोक्तुं प्रक्रमते भोक्तुं उत्सहते भोक्तुं अर्हति भोक्तुं अस्त्यर्थेषु [illegible]वि
११६ अस्ति भोक्तुं भवति भोक्तुं विद्यते भोक्तुं अस्त्यर्थे [illegible] अस्ति भोक्तुं भव
ति भोक्तुं विद्यते भोक्तुं पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु पर्याप्तिरन्यूनता पर्या
प्तिवचनेष्वलमर्थेष्वेतेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति पर्याप्तो
भोक्तुं अलं भोक्तुं पारयति भोक्तुं पर्याप्तिवचनेष्विति किं अलं भुक्त्वा अलम
र्थेष्विति किं पर्याप्तं भुङ्क्ते पूर्वसूत्रे शकिग्रहणमनलमर्थं तत्र वासमेव कर्तृ
मिति सिध्यति कर्तरि कृत् कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति कृत्प्रत्य
ति कारकाणामयं प्रदेशः तत्र येष्वर्थो देशनं तेन [illegible] पचति कृते अ
र्थो [illegible] ण्वुलादिचाकेषु साक्षादर्थनिर्देशो नास्ति तेषां निरा
कांक्षत्वान्न कारकं कृत्सु नन्दनः ग्राही पचः भव्यगेयप्रवचनीयोपस्था
नीयजन्याप्लाव्यापात्या वा भव्यादयः शब्दाः कर्तरि निपात्यन्ते न यो
रेव कृत्यक्तखलर्थाः इति भावकर्म[illegible] कर्तरि वाच्यपदे कथ्यते

कर्त्तरि कर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥

भवतस्सासाविति भूक्ष्य भव्यमनेनेति वा गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माण-
वकेन साम्नामि भव्यमनेनेति वा गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवके-
न साम्नामिति वा प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य प्रवचनीयः स्वाध्यायो गुरुणेति
वा उपस्थानीयः शिष्यः गुरोः उपस्थानीयो गुरुः शिष्येणेति वा जायते सोऽजन्यः
जन्यमनेनेति वा आप्लाव्यते सा वा आप्लाव्यः आप्लाव्यमनेनेति वा अवरूपकेण
तु आपात्य सावित्याद्यास्य आपात्यमानेनेति वा लः कर्मणि च भावे चाकर्मके-
भ्यः लइत्युत्सृष्टानुवर्त्यं सामान्यं गुप्तानेत्प्रथमावकुवचनेनेतनु लकारः
कर्मणि कारके भवति चकारात्कर्त्तरि च अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे भवति पुन
कारात्कर्त्तरि च गम्यते आस्यते देवदत्तेन आस्ते देवदत्तः अकर्मकेभ्यो भाव
न भवति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः तयोर्भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थसंज्ञाः प्रत्ययाः
केवलं भवति एवकारः कर्त्तुरपकर्षणार्थः कृत्याः कर्मणि कर्तव्यः कटो
भवता क्तः कर्मणि कृतः कटो भवता भावे आसितव्यं भवता शयितव्यं भवता
क्तः कर्मणि कृतः कटो भवता भुक्त ओदनो भवता भावे आसितं भवता शयित-
भवता खलर्थः कर्मणि ईषत्करः कटो भवता ईषद्भोज ओदनो भवता सुकरः कटो भवता भावे
ईषत्करः कटो भवता सुभोज ओदनो भवता सुकरः कटो भवता भावे ईषदाढ्यंभवं भवता भ-
वता दुराढ्यंभवं भावे न भवति आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च आदिकर्मणि यः क्तः स
कर्त्तरि भवति चकारात् यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः आदिभूतः क्रियाक्षणः आदि-
कर्म तस्मिन् आदिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यो क्तो विहितस्तस्मात् यमस्मिन्
देशः प्रकृतः कृतं देवदत्तेन कटं प्रकृतो देवदत्तेन प्रकृतो देवदत्तः कटं प्रभुक्त ओदनं
देवदत्तः प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन [illegible] देवदत्तेन गत्यर्थाकर्मकश्लिष [illegible]

ः स्यात्सवत्सस्य कृदन्तं जीयेति भवस्थ न त्वयं भोगो धातुमात्रः । अकर्मको भवः । आसि
षोदिभवश्चयः । ताः । सकर्मको भवति यथाप्राप्तं च कारकं तु पूर्ववत्कर्मतो । गतो
का देवदत्तो ग्रामं गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । सी
शि नो भवाननुग्लानं भवता । आश्लिष्टः । श्लिष्टो गुरुं भवाननु । उपाश्लिष्टो गुरुर्भव
का ता । शीङ् । अतिशायितो गुरुं भवाननतिपयितो गुरुर्भवता । स्था । उपस्थितो गु
रुं भवाननुपास्थितो गुरुर्भवता । आस । उपासितो गुरुं भवाननुपासितो गु
रुर्भवता । अनुषितो गुरुं भवाननुप्रनुषितो गुरुर्भवता । रुह । आरूढो वृक्षं भवा
1.06 ननु आरूढो वृक्षो भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता मा
117 णविका जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । न
श्लिषादयः । सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तदर्थं मेषामुपादानं दाशुगोघ्नौ सं
प्रदाने दाशुगोघ्नौ संप्रदाने कारके निपात्यते दाशु तिन सेवेदाशः । आगो
तोयजनस्मै धातुः गां घ्नन्ति गोघ्नोतिथिः । गत्र निपात्यते निपातनेन सामर्थ्याद्दे
वचो यो हि क्रान्तिमादिरुच्यते न चाङ्गलादिः । असत्यपि चगोदुने ने नपोगप
तयागौघ्नोऽपि मधीयते भीमादयोपादाने भीमादयः । ध्रुवकामपादाने निपात्य
न्ते ईण्णाडिपोत्यथा एवं दुष्ठियुधी विदसिश्चाप्र स्रुभ्यामसकृ अपादानकं स्रुः । सि
यः । ध्रुवे त्यैव भीमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादयः तु ति पवेदासे ... निपात्यन्ते मा
भाते भीमः । भीष्मः । भयानकः । वधूः । चरुः । प्रस्कन्दनं । प्रपतनं । समुद्रः । स्रुवः ।
स्रुक् । दृष्टिः । रक्षः । संकसुकः । ल्लत्वतिः । ताभ्यामन्यत्रोणादयः । गुणादयः । प्रत्य
याः । ताभ्यां संप्रदानापादानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति कृत्या क्ते क्तिके ये वपु
ताः कर्मादिष्वपि कल्प्यन्ते संप्रदानार्थं । प्रत्यवमर्शः । अन्याय्या अपादानमे

नुदस्यते ग्रनंतत्साचानुकर्षितोसौ भवति कार्षिः ततोसौ भवति तंतुः वृत्तेन
नेवर्त्तते चारित्रं चमत्क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ध्रौव्या
ग्रकर्मकः प्रत्यवसानार्थे ग्रव्यवधारार्थे इति स्वनिकायवासिः द्विः ध्रौ
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो धातुभ्यः यः क्तः सोधिकरणे भवति चकाराद्यथाप्रा
प्तं ध्रौव्यार्थेभ्यो धातुभ्यः यः क्तः सोधिकरणे भवति चकाराद्यथाप्राप्तं ध्रौव्या
नार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु प्रत्यव
वसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु ध्रौव्यार्थेभ्यः तावत् ग्रासितो देवदत्तः ग्रा
सितं देवदत्तेन इदमेषामासितं गत्यर्थेभ्यः यातो देवदत्तः यातो देव
दत्तेन ग्रामः यातं देवदत्तेन इदमेषां यातं प्रत्यवसानार्थेभ्यः भुक्त ओदनो
देवदत्तेन भुक्तं देवदत्तेन इदमेषां भुक्तं कथं भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गावः
इति ग्रकारो मत्वर्थीयः भुक्तमेषामस्तीति पीतमेषामस्तीति तस्य तस्य
मधिकारः ग्रकारउच्चारणार्थः तस्यार्थे स्यादिति त्वेनाधिक्रियते यदित ऊर्ध्व
मनुक्रमिष्यामः तस्येत्येवं न वेदितव्यं किं वेदितव्यं स्येति दशलकारा उ
बन्धविशिष्टा विशिष्टा ग्रर्थे विभुक्ते काल विभक्तौ वर्तते बां के वां विशेषवक्ता
नुबन्धादिसंज्ञया यत्ता मान्यंते तत्त्वमिष्यते तपरि तत्त्वक्रिया उा डिः तां ग्रेद
रसमाम्नायवदानुपूर्व्या कल्प्यंते लिट् लट् मात्र ग्ररुणा कस्मान्न भवति
लनाति चूडालङ्कृतिधात्वधिकारः कर्त्रादौ विभक्तौ वा वक्तौ तिपतसिसिस्थुस्थ
मिब्वस्मस्तातां झथासाथां ध्वमिवहिमहिङ् तस्य तिवादयो आदेशा भवति
तास्मिन्प्रियोयाकारः स्थिराघर्थः इष्टोदष्टकार टेदो टितिविभक्तिवचनार्थः तिबादि
भिरादेशो लत्वनाद्यो नानाविधार्थः तदितिङः इ ड की तिङ चितचार्थः पचचार्थः
र्थः पचच जिपचतं पचतिपचतः पचन्ति पचसि पचथः पचथ पचामि पचावः पचामः

115

का शि का

पचते पचेते पचंते पचसे पचेथे पचध्वे पचे पचावहे पचामहे एवमन्येष्वपि ल
कारेषूदाहार्यं । टित आत्मनेपदानां टेरे । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानि तेषां
टेरेकारादेशो भवति तथा चैवोदाहृतं इह कस्मान्न भवति पचमानः प्रकृ
तौ तियादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यंते थासः से । टित इत्येव टितो लकारस्य थु
थासस्तस्य सेत्ययमादेशो भवति पचसे पक्षा पचध्वे लिटस्तझयोरेशिरे
... लिटादेशौ यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः शकारः सर्वादेशा
... कारः स्वरार्थः पेचे पेचिरे लेभे लेभिरे परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुस
... मा । लिटः इत्येव लिटादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां तिवादीनां यथासं
... लादयो नवादेशा भवंति लकारः स्वरार्थः णकारो वृद्ध्यर्थः पपाच पेचतुः
... पेचुः पेचिथ पपाच पेचथुः पेच पपाच पपच पेचिव पेचिम विदो लटो वा परस्मैपदानामित्येव
... नेत्यस्मान्नाद्वस्य लट आदेशानां परस्मैपदानां णलादयो नवादेशा भवंति वे
... तुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म न च भवति वेत्ति वित्तः
... ति विदंति वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विद्वः विद्मः ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः परस्मै
... नामित्येव लट इति च ब्रुवः परस्मैपदानां पंचानामादिभूतानां परस्मैपदसं
... ज्ञकानां पंच णलादयश्चादेशा वा भवंति स्थानिनिसंबद्धा आदेशो पि ब्रुवो माष
... विधानात् नन्वत्र ब्रुवः एकस्मादादेशो भवति आह आहतुः
... आहुः आत्थ आहथुः न च भवति ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवंति ब्रवीषि ब्रूथः पंचानामिति
... ब्रवीमि ब्रूथः ब्रूमः आदित इति किं परस्मैपदानामेवेत्यस्मात् परस्मै
... परस्मैपदानामेव स्थाने तो परत्र ... इति देशो यं तलो इः तेषु वकार्यं भवति

तातादय॥ तलोपश्च पचतां पचतं पचत पचाव पचाम आवादेकस्मान्नभवतः तया
दीर्घत्वं नादेशः॥ यांतवात्तिविदोलानोवतिकाग्रहणमनुवर्त्तते साचेद्यवास्थितविभा
र्वा भवति॥ एरुः॥ लोट इत्येव लोण्णादेशानामिकारस्य उकार आदेशो भवति पचतु
र्वा भवति॥ एरुः॥ लोट इत्येव लोण्णादेशानामि नवेद्यो रगसामयथोतू मथ्य चावेतिवर्त्तते साचव्य
पचतु हिन्तो हकारश्रुति वेधः॥ नवेद्यो रगसामयथोतू मथ्यचावेतिवर्त्तते साचव्य
वस्थितविभाषा सेर्ह्यपिच्च॥ लोटः॥ इत्येव मेर्लोण्णादेशस्य हिरादेशो भवतिस्या
दपित्त विभाषा तेन हि॥ पिधातेलुनी॥ हि पुनी॥ हिरान्तु॥ किन्तुतर्ह्य॥ किवा छन्दसि
निवेद्योवान्या चापित्तेज्ञाति॥ विधातेलुनी हिपुनी हिरान्यु किन्तु
मपित्त्व विकल्प्यते लादेशः॥ मेर्निः॥ लोट इत्येव लोण्णादेशस्य मेर्निरादेशो भवति अचा लोवकोरप्यवादः
जीहि मेर्निः॥ लोट इत्येव लोटः॥ सवेधिन एकारस्य आमेत्य यमादेशो भव
सवर्णानां वामोः॥ पचानि पचकानि आमेतः॥ लोट इत्येव लोटः॥ सवेधिन एकारस्य आमेत्य यमादेशो भवतः आमो पवादः॥ पुचस्व पु
तिसवाभामुत्तरस्य लोटः॥ यथासंख्यं वन्नमिन्मौतरावादेशो भवतः॥ आमोपवादः॥ पुचस्व पु
चाध्वं आडुत्तमस्यपिच्च॥ लोडित्यस्य वलोटं वाधेन तुत्तमपुरुषस्य आडागमो भवति सचपुरुष
मपुरुषवाति वाति कुर्वाणि कामवाचाकारवाच हिकूर्चामहे एतएेलोडिन्तमस्य तिचवयमे
तेलोडुत्तमसंबधिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति आमोपचाद॥ वारवैकर्मणी वहैकारवामहै
हृत्वासंकृन्न भवति पचावि दपचाम॥ देवति गंगलहा पत्चादाकृणस्य लोपन्दोतोलेटः॥ अडा
टो आगमौपर्याये न भवतः॥ तौ विषतलोरिवनुपवानि विधुतडदर्थि तृणावधी मे आनये लो
डित्येव लोट्संबंधिनः आकारस्य ऐकारादेशो भवति प्रथममध्यमपुरुषयोरन्यत्र पदादि
वचनलो॥ मन्त्र यौ तमन्त्रयैषेकरवै॥ शमा॥ कस्मान्नभवति विधानसामर्थ्यात् वेलो
मावलेट इत्येव लेटः संबंधिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति अन्येत्वे त्वन तम
विधिलेट् पततेमान्त एरुत्यतेन॥ विषयं चवज्ञोवित्वाचायेरन्तरेभवति मरुमेववक्तुनामी

ष्टो म स्त शा नि ब्धा सै मद्गा एव वाक्या दा गु दं ने न च भवति यत्र कच्च नैतेम तो द दं
दध सो ऽचे स्त्री स्वे ऽस्ति। के सत्र ये ये इत स्यो लोपः। परस्मैपदेषु लोट स्मो व नो द स
बुधिन स्कारस्य परस्मैपद विषयस्य सलोपो भवति चा वृद्धे पद्धे अबुरा मा विभवोति
जो बि मत तस्मा त्रिण नि न च भवति पदानि विपुत्र उद्दवि पाव हो मि परस्मैपद शब्द गा
मि क्षु मि जा मा भूत स उत्तमस्य लोट इस्य व वेति च लोट स वयि न उत्तम पुरुषस्य वो
सलोपो भवति करयाव करवाम न चेद भवति करयाव। करवामः। उत्तमपुरुष ग्रह
११९ णं नर मा भूत नित्य डि- न। डि- तो लकारस्य यत्र म रूप लस्य नित्य सलोपो भवति
अयचाम च पचाव नित्यग्रहणं विकल्प निवृत्त्यर्थं डि- तइस्य व डि- ल्लकारसं वं
धिन स्कारस्य नित्य सलोपो भवति अपचत अपाक्षीत् परस्मैपदे हि स्यो व अपचावहि
त लस्य मि यो ना ने नो मः डि- त इस्ये व डि- लकारस वधि नो न सी दी ना च तु ती या या सं स्वि मा
साद युष्मा दकारो भवति अपचातो अपचत अपो अपा अपाचां लि ड- सी युट
लि डादेशानां सीयुगागमो भवति एकारोदे शविधार्थं। उकार उच्चारणार्थ। पचेत पचेते
याना प व चे रन् पच्छीः पचेत्तां यास्तां पचेरन् परस्मैपदेषु डि- ह्रा लि ड-
व परस्मैपद विषयस्य लिड- यासु डागमो भवति सीयुट्ऽपवादः सचोदात्तो भवति या
गमानुदात्ते त्व प्राप्तो डि- त्व न लिड- एवा विधीयते न त्रिन करो यो गौ सभावा लागस्य
कयो नृ कुर्यात् कुर्यो बलात्वचनादेव डि- नघो यो डि- चना
न्मा पव कलत्वा डि- त्व न भविष्यतीति चिनवे महे नवः विद्याद्वि यो
लि ड- नस्य या स उदात्त डि- च्च वति प्रत्ययस्य वेदा जा भा ड-
लो सौ कि विधी यते गा श्र दि वि के ना हे प्र सा जा ग वि गणो चे
चावे शेषो उ जो ने उ ज्ञो सा उ ज्ञा से जो न यो ज्ञा म यो स डि- त्वा नि वीति कैं

वध्यात् तु जागर्यात् रुस्य रन् लिङः इत्येव लिङादेशस्य मास्म रान्नि न्य यमादेशो भ
वति जेतापवादः पचेरन् यजेरन् कृषीरन् इत्येव लिङः इत्येव लिङादेशस्य त्यदि
स्य यमादेशो भवति पाचेय यजेय कृषीय कृषीयन् कारस्य स्य सकार इति येधः ज्ञातेति
न विभक्तौ सेन स्मा इति न तु यमादेशो वयव स्य लकारः किं न हि स्य विसर्गायं उच्चा
यते आगमस्य दोगद्रुणा न भवति अथ वद्ध्र एण नानर्थकस्येति सुडिपो लि
ङः इत्येव लिङः सेवधिर्नः नकारस्य कारयोः सुडागमो भवति नकारस्य कौ राचाग
मिनो लिङः तादि मे षणा तिकारस्य कारस्य रणाच्चं सीयुट् लो लिङः आगमी नेन
भिनो विधेयत्वात् तुदादिनाधान भवति कृषीष्ट कृषीष्ठाः कृषीय लो कृषीयास्था के
जेस्या लिङः इत्येव कर्जे सिजः यमादेशो भवति जेतापवादः पचेयुः यजेयुः सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्च आलिङः ए आरम्भः सिचो परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यः वेत्तेश्च रुः जुसादे
शो भवति जेतापवादः पचेयुः यजेयुः जुसादेशो भवति अभ्यस्ताद् विदिग्रहणमसि
परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यः वेत्तेश्च रुः अवकाः अभ्यस्तानि अभिभयुः आजिहयुः अ
जर्युः डितः न दुनि चो न नु वनने सिचा लावल आकारान्तेभ्य परस्य जुसा
जागरुः विदे अविदुः आनतः सिन्नू गहणमनन तच्चेति सिचः आकाराच्च परस्य जुसा
देशो भवति कथमानन्तर्याद् सिजलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेनागतिस्त्विति तन्तरमभ्याचा
कादादिति अदुः अधुः अस्थुः अरुः नकारोम्भविसर्गायः पूर्वेषोवासिद्धेति यमा
र्थं वचनं तत्र न एवासिचो लङः तान्तान्त्यस्यादिति अभूवन्नित्येति प्रत्ययलक्षणे
न तु स्कोपः प्रातिपदिकेभ्यो तास्तानीटापेचात्वाच्च तिलमस्य यमात्मसिचि भ
वन्तो वन्नकार्यः अतास्योः लङः नाकारयन्नस्य आङः इत्येव नमोतङ इत्येव नाकान्ते

दुः खस्य तिवादेशस्य झेः जुसादेशो भवति शाकटायनस्य मतेन अयाः अयुः अदुः
अन्येषां मते अयान् अवान् ननु च द्विषः इत्यनुवर्तते तत्र लङो वा कारकादागते
का ङिस्सो भवति नान्यस्तत्र किल गृह्यते न एवं ज्ञापकं लङः वयो लङः तस्य पाजस्यात्
शि लङ एवेत्येवं नयस्तस्य मा भूत् लोटो लङ्वत् योतु वानुति जभ्यस्तविदि भ्यश्चोति अ
का यमविन्दुस्तु लोटो न भवति बिभ्यति जाग्रतु विदन्तु अस्तु भाव मातुं किमेत्यवितल
उविधिः स्यात् तेषां कारकं नरार्थं । द्विषश्च । लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य ल
120 ङादेशस्य झेः शाकटायनस्य मतेन जुसादेशो भवति अद्विषुः अन्येषां मते अद्विष
न् । तिङ्शित्सार्वधातुकं । तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति भवति न
शित् सार्वधातुकसंज्ञा प्रयोजनं यक् सार्वधातुके यक् सार्वधातुके यगि त्यो वमाद
दिति पचमानः यजमानः सार्वधातुकं धातुसंज्ञा अन्यः अत्र यं पूर्वो धातुसंज्ञादिकारविधि
यः आर्धधातुकं शेषः । तिङ्शिद्भ्योऽन्यत्वर्जयित्वा अन्यः प्रत्ययः धातुसंशब्दनादि कारविधि
न आर्धधातुकसंज्ञो भवति लविता लवितुं लवितव्यं धातोरित्येव वृक्षत्वं लूनकुटुम्ब
ने लिङ्हुलिङ्गादेशा सिंगिन आर्धधातुकसंज्ञा भवति सार्वधातुकसंज्ञा अपवादः पेचि
यचे च जेलेन नु च वकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञा समावेशो भवति सर्वमिति चोवक्ष्यति
नु वर्तते न सु नियर्कं करिष्यत्यां धातुकसंवेति । लिङाशिषि । आशिषि विषये लिङ् विधि
स्तदादेशा । लिङ् आर्धधातुकसंज्ञा भवति सार्वधातुकसंज्ञायापवादः समावेशत्वेव
कारादेशेन पूर्वे नैभवति लाविषीष्ट । शिषीति । किं लनीयान् छन्दस्युभयथा छन्दसि वि
षयो उभयथा भवति सार्वधातुकमार्धधातुकं चाकि लिचेना तेषु सवथाते तेनवलिम
ते मे वाचकम सामपे चणेस्त्यम चिन्ते तिङ् शिदादि । सर्वमेव छन्दसुभयथा भवति
वर्धन्तु तामस्पृशन्त्यं । आर्धधातुकं सार्वधातुके स्विसि तिष्ठादेशो सावधातु

मैं आवो न भवति लिङ्गा
कस्तस्य ये त्वार्थे । तिप्तापुत्वे मन्तिनः सार्वधातुकत्वादृते लिङ्गमयाभवति उपस्थेय
र्वधातुके सु स्वदाधाते इट् वि रे सोम मि वायत त्विरेलि
सत्ररणान्ताप्रियाणां सार्वधातुकत्वात् । लिङ्: सलोपः । आर्धधातुकत्वादेर्व न भव
त्यये व फल मिता स्येबायं त्रपंचः । इति श्रीवैयाकरण जयादित्य विरचिता
यां काशिकायां वृत्तौ तृतीयो ध्यायः । अथो ल्नाः ङ्याप्प्रातिपदिकात् । यदित ऊ
र्ध्वमनुक्रमिष्यामः । आपंचमाध्यायपरिसमाप्तेः । ङ्याप्प्रातिपदिकात्तद्वेदितव्यं
स्वादिसकाध्यत्ययपरिसमाप्तेषु त्रकान्ति ङीप्रत्ययान्ते ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्र
हणं ङीमति टापूत्वापूचापां सामान्यग्रहणं ङ्याटाति ज्ञातियादिकान्ते तामधे वस्त्र
प्रदनकोद्वामासाङ्को मितेषां समासान्तानि दृष्ट्वा; ङ्याप्प्रातिपदिकादिति च ध्विचप्र
त्ययपरत्वेन परिकल्पनादियुमेव ब्रवीति; तस्मात्ते व प्रवृत्तो वर्तास्यासर ण्यो नृतत्रा
ण्यत्यविधेः नन्तोदात्तस्य याप्य ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमितरथा समासविधेरेण
मे तस्मादप ङ्याप्ग्रहणं विनापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीत्येवासिद्ध
त्वात् नदास्ति स्वरूपविधिविशेषणपरिभाषयैव प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट
स्यापि ग्रहणं भविष्यतीति तथा च युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापक
मस्या लोहितादि कतन्तेभ्यश्चेति तिविधानार्थं ङ्याप्ग्रहणं क्रियते तत्रादृ(?)
नारवे ङ्यो नरा मालानराविप्रतिषेधादिति न ङ्यित वत्तीयसूचे स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्
ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ङ्याप्प्रातिपदिकात्
स्वादयः प्रत्यया भवन्ति एकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः
कारकः प्रत्यया भवन्ति संख्या च ... सा विभक्तिमामनन्ति ... त्वाविदिनाहोन

सम्प्रसारणस्य चेत्वात् सवर्णदीर्घे न नावानु कुमार्यौ कुमार्यः । कुमारीं कुमार्यौ कुमारीः ।
कुमार्या कुमारीभ्यां कुमारीभिः । कुमार्यै कुमारीभ्यां कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारी
भ्यां कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्योः कुमारीणां कुमार्यां कुमार्योः । कुमारीषु गौर्यादयः पूर्वा
पूर्वापराक्रमेण । दारुणा । खट्वा खट्वे खट्वाः । खट्वां खट्वे खट्वाः । खट्वया खट्वाभ्यां खट्वाभ्यां
खट्वाभिः । खट्वायै खट्वाभ्यां खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्यां खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वयो
खट्वानां खट्वायां खट्वयोः । खट्वासु एवं बहुधा जाकारीषु गन्धा चोदा हार्ये प्रीति
(२१) यदि कान्तु दृषद्धी दृषदौ दृषदः । दृषदं दृषदौ दृषदः । दृषदा दृषद्भ्यां दृषद्भिः
दृषदे दृषद्भ्यां दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्यां दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः । दृषदां दृषदि दृषद
दोः । दृषत्सु । स्त्रियां अधिकारोऽयं पं यदि न ऋध्यमनुक्रमिष्यामः । स्त्रियां न चे
दिन वद्धौ प्राप्ति यदि कादिति सर्वाधिकारेषु प्राप्ति यदि कमात्र प्रकरणे सर्वथ
ने ह्यायो रुने ने वा विधानानुदिष्ट्या मितम्लुच्छान्ते केवल हलां मामहस्मामान्नाहि से वा स्त्री ताच्च यो
गो नाच्च यम्बयकदाकारो वेत्तव्यं । चातिदोमश्यं विरूपा भावानु अपदेष्टुमात्री क्व यथा
एवमवेति यथा द्वाले मत्त्वोदयः । स्त्री तत्र चाप्रस्यायायः । प्राप्य पार्व विशेषणं चेत्तुभयथा । विप्र
युज्यते स्त्रियामभिधेयायां । स्त्रियां यस्मात् निपादि केवृत्तेन इति वाच्यवत्वाति अजा च अज्ञा
पूजा देवदत्ता । स्त्रियां मितिकिं । अजो देवदत्तः । अजयोषित् पाप अजा देवदत्ता । स्त्रियां ति
। ति किं अजो देवदत्तः । अजाविते प्राप अजादिभ्यो कामो तो चाणाति पदिको न स्त्रियां
चाप्रत्ययो भवति चकारः । स्वारतामामनो अगपाणाच्यं । टकारः । मामा नाम कोपि
धानाख्यः । अजा एडका देवदत्ता नपदगपणान कालात्र अश्वमा । कोको

तथाः बाल्लालीनलूस्याचुभ्यइति यलोपः ; स्यात् अजातिलदाशे फाचि कृतिल
दोशोङीषि चाचि काचि द्वयोर्लदोशेफाचि स्तुष्याः ; फलोनस्पदलदासोक्ताचिरि
त्यदाशेङीषि चापोफल्तंतानांदेवात्सरक फिन्नियोर्द्वात्सिधीचवेश्च ब्राह्मणाचामक स्तुर्वो
जातिप्र घृतेनस्याप्यमर्थः ; अद्यत्रावक्त्राभ्यस्यादथतिंजातिश्रोभ्मवति श्च ब्रा ; ब्रयो
गोतङीषे वभे वे एवंतत्सूत्रस्यभाष्यं श्च पूर्वीम कृतपूर्वस्यप्राति प्रथा ; पदाश्च वो
मफाश्च वेण वृतस्याभी हृदेशू वचनत्लम्दतावेदि नाम प्रोमः ; प्रातिपदि धृतेव
पंतेदोवेवेधिः ; गफलाव नाप्रातिपदिके चतदेतविधेविति गाधि गातिधीवरीत्याति
प्रोच तेष्याति मकृतीत्यादिषि भवति गाजातेः गजाणुकागस्था चरूता भूतेके
तजातिः वालायां कावत्सा प्राम न्दाविलातेतिवयः पूर्वापकाराणस्य वरापकरा गादिति पातना
णाचसम स्वाजिनत्रूपाधिदेभ्यः ; फलान्नुसफलाभत्त्वाफला ग्राजिनफलाशुरफलाधि
ज्फलो त्यादकाऽप्रांतगुतेकोभ्यः ; तुषान्नुसत्तुष्योभ पुष्पाकाऽपुष्पाप्राः पुष्पाशू
तपत्रपकापुष्पापायकगोतिङीषोपवोदः ; अप्राचामकत्वर्वीजातिः ; अनुचातालेफा
देवूविशाहलताज्योष्यकलिष्ठामयम्मापुयोगः ; कोकिलीजातिः ; मूला लत्वे ; गमलोला
अद्रीच्पाङीपू अकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः ; विधेयाङीः ; प्रत्ययोभू
वभिर्कारः ; तासान्यगृहणार्थः ; पकारः स्वमर्थः ; स्वरार्थः ; कर्त्रीएत्रीदण्डिनीछवि
णीउगितश्च उगिधत्सभवतिपथा कथ्याचि नतुपुछु कृपेतदनात्मत्रियाङीपथस्
कौमवतिभवतीगतिभवतीपचन्तीयजन्तीधातोः कृतितः ; प्रतिबंधः ; अवावाहलवप
ाधितबालनी गजाचनेश्रोपहृ ; त्यानपत्रनीज्री वेन्योस्य वन्नेत्यास्त्रोतिपदिका
भूत्रिर्याडीघेत्ययोभवति रफश्रोगा न सीचीवमीयरलोकद्दश्रीनीक्रन्ते

भाट्ट्ये वसि क्विङी बिनन्तज्ञि योगमेफ विधानार्थं वचनं वनो न हशः ङीब्रौ क्षौव्र
त्ति विधेते सरु युध्वा ब्राह्मणी॥ पादोऽन्यतरस्यां॥ पादिति कृतसमासांतः पाद
का श्चो निर्दिश्यते यो दन्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति
(त्रि) द्विपान्नी द्विपदी त्रिपान्नी त्रिपदी॥ टावृचि॥ पाद इत्येव ऋचीत्यामिव ये निर्देशः;
ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां टाप्प्रत्ययो भवति। द्विपदा ऋक् त्रि
पदा ऋक् ऋचीति किं द्विपदी देवदत्ता॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रा
(२४६ दिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः ङीप्प्रत्ययो न भवति यो यतः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषि
ध्यते पंच ब्राह्मण्यः सप्त ब्राह्मण्यः स्वस्रादिभ्यः स्वसा दुहिता ननान्दा याता माता
तिस्रः। चतस्रः। षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टानुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्प्रत्याहाराच्चापा
सिद्धे दोषास्त्वेतस्मान्नौ भौ ङ्करे मनः॥ मन्नन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्प्रत्य
यो न भवति ऋन्नेभ्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः। दामा दामानौ पामा पामानौ अनिन
स्मन्ग्रहणान्यर्थवतानर्थकेन तदन्तविधिप्रयोजयन्तीति सीमा सीमानौ अति
महिमा अतिमहिमानौ॥ अनो बहुव्रीहेः॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः ङीप्प्रत्ययो न भवति
अनुपधालोपे च बहुव्रीहेरिदमुदाहरणं उपधालोपिनो विकल्पं वक्ष्यति सुपर्वा
सुपर्वाणौ सुशर्मा सुशर्माणौ बहुव्रीहेरिति किं अतिक्रान्ता राजानं सातिराज्ञी
डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां॥ डाप्प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्नन्तान्नान्तात्प्रातिपदिकादन्यत
द्वो बहुव्रीहेरन्यतरस्यां पामा पामे पामाः सीमा सीमे सीमाः। न च भवति पामानौ
सीमानौ। बहुव्रीहेः। बहुराजा बहुराजे बहुराजाः। बहुतक्षा बहुतक्षे बहुतक्षाः।
ते न भवति बहुतक्षाणौ बहुराजानौ। अन्यतरस्यांग्रहणमिति किं बहुव्रीहेर्वा
रं च विकल्पं यथा स्यात् बहुधीवा बहुधीवा बहुधीवरी बहुधीवर्यौ अनुपस
र्जनात्॥ उत्तरसूत्रेष्वपसर्जनं प्रातिपदिकमधिकारो ति पदि न ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो

व्यं वह्पतीति हि ह्वी नञोऽजितं कुरुचरी मद्रचरी अ
अनुपसर्जनादित्येव न द्वोदिनवां व ... चरा वकुमद्रचराडी पृकुकुडुरी स्वकरी अनुप
नुपसर्जनादिति किं वकुकुरुचरा वकुमद्रचरा ... सो करा कथमुपसर्जनाग्रहणं
सर्जनादिति किं बकुकुरुचरो वचकु, कुरुचरावकुरुचरा करा कथमुपसर्जनात् नदनविधिरिति
यत्र संज्ञा, नदन विधि ना नाविस चैव तत्र संज्ञा ... त्रप्र कामूगो नदनविधिरिति
यत्र संग्रा, तदन्तविधिर्भवति कुंभकारी नगरकारी नचाणि तिकुद्र
नद्या च प्रधाने तत्र नदनविधिर्भवति कुंभकारी नगरकारी ... कुम्भकर्णैः
रुणा ना। द्वि ने प्यु णा लि टिड्ढाणञ् द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः
रुणा ना। द्वि ने प्यु णा लि ... संभवेति शुं ... भवाजे द्विमा द्विमे,
पू स्थैन्ना त्मेन इति सर्वत्रानुवर्तते न त्तीति संभवेति शूर्ब ... भवाजे द्विमा दिम्भे,
पू स्थैन्ना मेत इति सर्वत्रानुवर्तनेन ... कुरुचरी मद्रचरी इति
स्त्रियां डीप्प्रत्ययो भवति पचोपचादः। टित् सोऽवम्रू ... लुटि दित् कचारि टित् किं ... सो
कस्मान्न भवति पचमानाद्यनुबन्धकार्यं ... त्वचमानमित्र ... त्वलो
मत्वादित्र ... पुलपाठि त्वावि ... माना ... त्वमानमि ... टपु, टपूलो न ... सत्र
नदौति लिंगात् सायं ... प्राह ... सो परो ची नेन ते पी
टपूलो ... च म न र्थ कं स्या ... सिद्ध त्वा ... परिभाषा नो ... कु
निरनुबन्धको ... स्त्रियां ना ... अनुबन्धपरिभाषा ... भवति ... नालम्बी ...
भ कारो नगरकारा ... त्वा चिदण् ... भवति ...
... नन भवति ... दिति ... नीम ... लघ ... डीति ... न ... ण ...
ष्टू, ... जाति ल ... ण्डीप ... वाधिनुद्वयसचंद ... द्वय ... जानु ... उद ... च
णं चेति मात्रचः उरु मात्री जानुमात्री तयप् पञ्चतयी दशतयी ठक् ... की
ऊहेदधी ... लावणि कोठ ... मेदेन ... दिनि ... क ... या शीताद
सौ लि को ... मीन ... र व्यु न ... क रणी ... भंकरी ... ति ... णी न
चू कर पू ... तडी चि त्वो वयव ... त्वात् पदिका ... ति ... यो भवति
लुनी यनञ्च त्वडी ... नपात्प ... न णा ... त्वापि ... प ... त्वा चा मा
गागी या त्सी अपत्य ... णा ... व ...

चार्याणां मतेन यज्ञं तानु। स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति स च इति। द्विजसंज्ञः पक्का स
णां ङीषर्थः प्रत्ययद्वयेन द्दष्टौ विवक्ष्यन्ते ता। द्विजग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञा
र्थं गार्ग्यायणी॰ वात्स्यायनी गृह्ये बांगार्गी वात्सी सर्वत्र ग्रहणमनुवर्त्तस्ते
का दिहानुकृष्यन्ते कथं केवाधि मात्र्य अवनूपाध्या पवद्भवति त मपि बाधित्वापवा
शि चो ष्फः एव स्यादनुगाव ष्फायनी सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः॰ पूर्वेण विकल्पे
प्राप्ते नित्यार्थं वचनं लोहितादिभ्यः॰ कतन्तेभ्यः॰ यज्ञं तेभ्यः॰ स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
१२५ भवति कतन्तूच्चः॰ स्वतन्त्रेयः॰ प्रातिपदिकं तपदवधित्वेन परिगृह्यते कपिकत्यो
कात्यम्॰ कपि कतेति न प्रातिपादिकावयवः॰ कुरुकतेति डितायनी स्वाचित्यो
पचितव्य इति मन्यन्ते कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः॰ तथा कात्यो
दिभ्यो गोत्र इति तत्र तत्पुरुष व्युत्पत्त्या संगृहीतामेव यानी कुकल्लन्त्राः॰ यतोत्तः
प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते स्नाकल्यायनी स्नाकलेः स्येमे छात्राः॰ स्नाकला कौर
व्यमाण्डूकाभ्यां च॰ कौरव्यमाण्डूकशब्दाभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति कुर्यादिभ्यो
ण्य कात्सेक कमण्डूकादिभ्यश्च यथाक्रमं तपुडीयोरपवादः॰ कौरव्यायनी स
डूकायनी कथं कौरवी सेनाः तस्येदमिति विवक्षाय मणि कृते भविष्यति कौ
रव्यमाण्डूकयोराःसुरेरुपसंख्यानं असुरायणी सेषि केषुचाथ्येषु यत्र शेष
णि प्रापे छस्त्रापेद्रष्टव्ये आसुरीयः॰ कौल्यः॰ वयसि प्रथमे कालकृतायां
णावस्थायो वनादिचयद्वच्यते प्रथमे वयसि आत्रीय वत्ता॰ तिपदिकावर्त्ते
तन्तः॰ स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति कुमारी किशोरी प्रथम इति किं स्थविरा वृद्धाज
त इति किं शिशुः॰ वयस्यचरम इति वक्तव्यं वधूटी चिरण्टी द्वितीयपञ्चोऽयमिति
पकानुगत्या नशूयाः लोहितयादिकेति नेमावयः॰ अन्तयः॰ द्विगोः॰ द्विगुसंज्ञ
कात्प्रातिपदिकान्नु स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति रि च मूलनी दशमूली कथं त्रिफला

ब

अजादिषु दृष्टत्वेन अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ङीप्प्राप्तः
प्रतिषिध्यते अपरिमाणान्ताद्द्विगोर्बिस्ताचितकंबल्यान्ताच्च । तद्धितलुकि स-
ति ङीप्प्रत्ययो भवति बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणं सर्वतो मानं परिमाणम् ।
परिमाणं नाम नावतु पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वा अध्येध पूर्वा द्विगोरिति लुक
कालः संख्या च अपरिमाणम् द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिशता । बिस्तादिभ्यः बि-
स्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता त्रिबिस्ता द्व्याचिता त्र्याचिता द्विकंबल्या त्रिकंबल्या अपरि-
माणं द्विकि ... द्विकुडवी द्व्याढकी तद्धितलुकि किं पंचाश्वी दशाश्वी काण्डा-
न्तात्क्षेत्रे काण्डान्ताद्द्विगोः तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप्प्रत्ययो भवति द्वे काण्डे
प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः प्रमाणे द्वयसज् इति विहितस्य ... विहितस्य प्रमाणे
द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डी क्षेत्रभक्तिः काण्डशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्पू-
र्वेण प्रतिषिद्धे सति क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् इह मा भूत् द्विकाण्डी त्रिकाण्डी र-
ज्जुरिति प्रमाणविशेषः काण्ड । पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां द्विगोस्तद्धितलुकि
... प्रमाणे यः पुरुषशब्दः तदन्ताद्द्विगोः तद्धितलुकि सति अन्यतर-
स्यां ङीप्प्रत्ययो भवति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषी द्विपुरुषा
त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषी द्विपुरुषा त्रिपुरुषी त्रिपु-
रुषा अपरिमाणान्तत्वात्प्रतिषेधप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् प्रमाणे इति किं द्वाभ्यां
पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा त्रिपुरुषा तद्धितलुकीत्येव समाहारे पंचपुरुषी द-
शपुरुषी बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ऊधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भ-
वति ऊधसोनङिति समासान्ते कृते नकारान्तलक्षणे ङाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः
इदमुच्यते कुण्डोध्नी घटोध्नी ... इति किं प्राप्तोधः प्राप्तोधाः अत्र नकारान्तलो-
पो नान्यतरस्यामिति ङीचायमप्युक्तो ... बाधकः सामासान्तः स्त्रि-
यामेव ... भवति महोधाः पर्जन्यः संख्याव्ययादेर्ङीप् पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङि-

धेयी यत्ने संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहिः ऊधः । ऊधसो नानुङीब्बन्तस्य यो भवति घ
टोध्नी कुण्डोध्नी अव्ययादेः । अत्यूध्नी निरूध्नी स्यादि करसीके द्विविधोध्नी त्रिविधो
का ध्नी इत्यत्रापि यथा स्यात् । दामहायनान्ताच्च संख्यादेरदाम्ननुवर्तते नान्य
शि समस्ते संख्यादेव बहुव्रीहेश्च दामहायनान्तात् [illegible] सौहायनाच्चास्त्रियां ङीबन्त
स्य यो भवति दामानानुडाप्प्रतिषेधप्रविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनं
१२४ द्विदाम्नी त्रिदाम्नी हायनाद्यपि प्रादेः द्विहायनी त्रिहायनी चतुर्हायनी हाय
नो वयसि स्मृतः । इत्यनभवति द्विहायना शाला त्रिहायना चतुर्हायना त्रिच
मपि त्रिचतुर्भ्यो हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते अन उपधालोपिनो न्यतरस्या
बहुव्रीहेरित्येव अन्नन्तम यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीबन्त
स्य यो भवति ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं नहीदमुच्यते ननु सिद्धा
एव पूर्वेणाडाप्प्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं नहीदमुच्यते ननु सिद्धाबेव त्रे पूर्वेणा
डाप्प्रतिषेधे प्राप्ते ङीप् । अनुपधा ङीपः प्रतिषेधार्थं वचनं बहुराजा बहुराजानौ ब
हुराजे बहुराज्ञी बहुतक्षा बहुतक्ष्णी बहुतक्षाणः । अन इति किं बहुमत्स्या उप
धालोपिन इति किं सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । सुपर्वा सुपर्वे सुपर्वाः । नित्यं स
ञ्ज्ञाछन्दसोः । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञाछन्दसोर्विषये नित्यं ङीबन्त
स्य यो भवति विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी अतिराज्ञी नाम ग्रामः छन्दसि गौः पञ्चनाम्नी
एकमूर्ध्नी समानमूर्ध्नी केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुम
ङ्गलभेषजाच्च । कसंज्ञाछन्दसोरिति केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञाछन्द
सोर्विषये ङीप्प्रत्ययो भवति । यामामा नामेति भाषायां [illegible] भाषायां [illegible]
विजिगीषा [illegible] इति भाषायां समानी [illegible] समाना इति भाषायां [illegible]
भार्यकृते [illegible] इति भाषायां सुमङ्गलीषु [illegible] इति भाषायां भेषजी [illegible] भेषजे इति [illegible]
श्राजरतो [illegible]

द्विपित्तिवा च्वं रात्रिं रात्रिं सक्षेपित्त्वा कथं पतिमित्युपदेश ख ग्रुटि ताश्च माघ ; डीप यं वक्तो
दिलक्षण ; तत्राऽपि पद्यते कृदिकारादक्तिनः मुक्तिरत्र अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् प्रातिपदि
पात्पत्ते नु मागम स्यात् विधीयते अन्तर्वत्पतिवतोः नुगमवति डीप्सन्नियोगेन ; स च न
का रान्त योर्देवात्सिद्धः ; नियात नं सामर्थ्याच्चावगे ये बृहि भवति अन्तर्वत्पतिवदि
ति गर्भभर्तृसंयोगे इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यते मति मती पृथिवी अं
तर्वदिति मत्वर्थीयान्ते चत्वारि सिद्धः पतिवदिति वर्त्तनि पात्यते मन्त्र चासि द्धः ;
अंतर्वत्नी गर्भिणी पतिमती जीवपतिः ; अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति वार्त्ति
नार्त्त गर्भिण्यां जीवपत्यां च वाच छन्दसि नुग्विधि ; सान्तर्वत्नी देवानुपैत् सान्तर्व
त्नी देवानुपैतु पतिवत्नी तरुणवत्सा पत्युर्नो यज्ञसंयोगे
पतिशब्दस्य नकारादेशो ङीप् ; स्त्रियां विधीयते स्यो ध्रुवस्य स्यान्नकारादेशः ; त्वं दिवस्ि
द्धः ; यज्ञसंयोगे यज्ञसंयोगः ; तत्साधनत्वात् फलग्रहीतृत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी
पत्नीवो च सप्तदश यज्ञसंयोग इति किं ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी क्वचित् वृषलस्य पत्नी
उपमानात्प्रविष्यति विभाषा सपूर्वस्य पत्युरिति वर्त्तते पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदि
कस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य नकारादेशो विभाषा भवति डी ष्कुलभवते लभ्यते
एव वृद्धपतिः वृद्धपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी अप्राप्ते विभाषेयं अपवादसंयोगस्याभू
सपूर्वस्येति किं पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य नित्यं सपत्न्यादिषु ; सपत्न्यादिषु नित्यं प
त्युर्नकारादेशो भवति डीप्सन्नियोगेन एव समर्थः विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् नि
त्यग्रहणं विस्पष्टार्थं समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी समानस्य एवं वीरा ; विदुष्मती भा
र्या सा छन्दसि दासपत्नी वृन्दावन सपत्नी ग्रामान्तरस्य स्त्रियमेकाङ्गात् दन्त्यामवाति

ङीबन्त्यय; पून क्रतो; ह्री कृतक ता यी न य प ते यो गा; पुं योग प्र वा र णे द्रष्ट व्या; य
का याभू ना; क्र तु प्रति कृ न को नुं; सा भ वा ति तृ णा क प्या दे का ; सि त कृ सि दा ना मु दा न; त्र
शि णा क प्या दी ना मु दा न ऐ का रा दे शो भ व ति; रि न या ङी ब्रु वृ न्ये य; तृ णा क पे नु को म घ्यो
दा नैः; इ दान न त्वि प्र यो ज य ति ग न्ना दिशु पुन मे नो दा नो नु स्या ति व प्रो वा; ति त्र तृ णा कर्पेः
स्त्री तृ णा क पी यी ग्र ग्रा यी कु न्ति ना यी कु सि ना यी पुं यो ग प्र ति वि वि तृ णा वो ति; स्त्री म नो
(२४ मनो वा ऐ इ दा न; इ ति म नु पूं का तु स्त्री पाङी प्रा न्य यो भ यी त औ र श्री ना दे शः; ऐ का रा
वो दा नं; चा ग्र ह ऐ म द्धा व पि वि के लो ते ने न दो लु प्य भ व ति म नु; स्त्री म ना वी मे ना यी
म नु; म नु श क्र ग्रा यु दा न; वा र्णा द नु दा त्तो पधा ना न; वे ति व र्त ते व र्ण वा चि न; प्रा ति
प दि का द नु दा त्ता म का रो प धा द्दा ङी ब न्य यो भ व ति न का र स्य च त का रा दे शः; ए ता
ए नी तू पे ना तू प नी ह रि ता ह रि णी ते हि नी मे हि णी स र्व त्र वा य पदा त्रा व र्णी ना न रो हि
ति ना हु ना मि ति व च ना नु व र्ण दि ति किं श्वे त ना शे हु ना ग ति हु र णा य भु दा न; ग्र नु दा त्ता
दि ति किं श्वे ता घृ ता दि त्या द नो दा नं; नो प धा दि ति किं ग्र न्य तो ङी पं च द पा ति ग्र न इ नो वा तु
ना प स्नि ना छ न्द सि को मि त्ये वं ग्रा सि नी प लि की भा षा यां म ध्य प्र ना ग नो ना ना म सि
नी का नां ग्र न्य तो ङी पु चे ति न प्र नं च र्णा द नु दा त्ता दि ति व तें; ते तो प धा चे ति हि मे न्ये
रो चि त्रो प; सा रं गी पा ल्या पा प्राव ली व णा दि त्ये व व हा ग्र नु दा त्ता दि त्ये व कृ ष्णा का चि ती
चि कौ ना दि भ्य श्च ङी ब नु च न्तं ने वि धे; ष्मा ति प दि कौ भ्यो; गौ रा दि भ्य श्च ङी ष्य न्य यो भ व ति
ग्नि लि ति स्त्रु नु प न वी न ते वी र ने की नो दि भ्य; गौ रा म त्सी गौ र म त्स्य मा नु षी श्रृ ङ्ग
ग च य द्र य म न्न य त्र ब्या धु र ग्रौ ए ग्रा मा ना र त्रा उ पा णा मो मे क कु व न्त वद

रविल्लुनं करहुं कमु मुत्वार मुषणु मुवलपलन्दुगाइ जपाषा एड मु ग्या ढकग्यानन्दसु
घाटमुकुलन्पूश्रु से स्त्रमे स्त्रद स्त्रप यूष स्त्रब धातुकं स ल्लुक मालकु माल जतल्वये
वेत स्वृष ग्र ते स्त उपरत्ते म सं त्रा स छेद श्चानू गैवो त चूनू ग्र न डु हीग्या नद्रा ही एव
णकरणो पो हनु कोका दन गरा दन गुज पु म मार मत गो ने म यु चु स्पू ण भो दिकभो
लिकभो लिगि ओ ह्न द मा नि ग्र ल विग्या पश्चि ग्या ल चि का ल दि कु के टे टे टना रू स्कु
लटमा न पा त न ग्या ह्ल रण ग्र घि करण ग्र घि कर ग्र ग हा य णी प्र त्य चा मो हि णी
सेवन त्रु मे ग ला त्स जु यां मं ग्र मं ड ल प ट पिं ड ड त्स श्रु मे सु मे पां ड लो पां ड क दरे
के न ल ने क ण ते लु न वृ हर म हर त्सोध मे मो हि णी ने दा चे रे व नी न दा चे नी लकु
निष्कल क पु च कल कु कुप छ्री णि वचने क पी पिप्पल्य द ग श्वा पिप्पली हु री न कीको
न्या न की भू मी कुर वी पृ षि वी कौ ष्टू मा ना म रु पि ना म रु णो नी कि ष चौ ति बि त्यादेव
सिद्धे ना प ना ये वचनं ग्र नित्यः बि त्य त्त णो ड् बि ति तेन द षे सु प प न्ते भवति नत
पद कुंड गो णा स्थल भा ज ना ग का ल नी ल कुश का मु क कवरा कृत्य मंत्रा वपना कृत्रि
मा श्रा णा स्थौल्य वर्णना छादना चो विकार मैथुने छा केश वेशेषु जनपदादिभ्यः प्रातिपदि
केभ्यः एकादशभ्यश्चेव वृत्त्यादिषु चेषु मथासंख्यं डीष्प्रत्ययो भवति जनपदी वृत्तिश्चेनुना
नपदा न्या स्वरू वि वेषः क्रसादि भो त्रिकु ने डी ना घुदात्त भवति कुंडी भवत्य मंत्रे चेनु कु
गन्या गोणी भवत्या वपणा चेनु गोणा न्या स्थली भवेत्य कृत्रिमा चेनु स्थला न्या भाजी भव
ति श्राणा चेनु पक्के त्यर्थः भाज्या न्या भाजी नागी भवति स्थौल्य चेनु नागा न्या नाग नुवा
गुणवचनः स्थोल्य डी प्रमु त्य दयति त्र न्य त्र गुणवच पुजाति वचनो न्तु जाति वचन
डी पु भवति नागी काली वर्णा श्चेनु काला न्या नीली भवत्य ना छादने चेनु नीला न्यान
वस्व वि लिन्न ना छाद व कृती ष्पते किं तर्हि नीला दोषधी जो षधि नीली प्राणिनि च नील
गोः नीली च ड वा संज्ञा या वा नीली नीला कुशी भवत्य यो विकार त्येनु कुशा न्या कामु
की भवति मैथुने छा चेनु कामुका न्या कामुकी मैथुने छा य नी भ ए प ते ने छा मात्रकं

वक्री भवति केशावेशः श्वेतुः कवकान्या शोणात्प्राचां शोणात्प्रातिपदिकात्प्राचामाचार्याणां
मतेन स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति शोणी शोणा वडवा वोतो गुणवचनात् गुणा
कारान्ताद्गुणवचनात्; गुणवचनात्प्रातिपदिकादुकारान्तात् स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो
भवति वा पट्वी; पटुः; मृद्वी मृदुः; ओत इत्येव किं शुचिरियं ब्राह्मणी गुणवचनादिति किं
आखुः; गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थं सत्वीति खरुसंयोगोपधप्रतिषेधो वक्तव्यः
खरुरियं ब्राह्मणी पाण्डुरियं सचेति विनतेपेति पृथग्जातिषु इह रूपते आश्रयस्था
१२६ क्रियोपजश्च सौसत्वप्रकृतिर्गुणः; बह्वादिभ्यश्च बह्वादिभ्य एव मादिभ्यः प्रातिपदिके
भ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति बहुः बह्वी; पद्धतिः; पद्धती; बहुप अञ्चति अंहति अंच
ति अंहति शकति शक्ति शारि वारि राति राधि अहि कपि मुनि यष्टि; इतः; प्राण्यङ्गात्कृदिका
रादक्तिनः; सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके चण्ड अराल कमल कृपाण विकट वि
शाल लगुन रुज चण्ड भाग नुषा कल्याण उदार; पुराण अहन्; बहुशब्दो गुणवचन
एवं नस्येव यां उत्तरार्थो; नित्यं छन्दसि बह्वादिभ्यः छन्दसि विषये नित्यं ङीष्प्र
त्ययो भवति बह्वीषु हित्वा प्रपाद; बह्वी नामो बधीमन्त्रा नित्यग्रहणमुत्तरार्थं भुवश्च
छन्दसि विषये भुवो नित्यं ङीष्प्रत्ययो भवति विभ्वी प्रभ्वी इक इस्मो नेम भवति स्वयं
भूः; उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते अस्य इह स्याद्देवेयं ... भुव इति सौत्रो निर्देशः; पुंयो
गादाख्यायां पुंसा योगे; पुंयोगः; पुंयोगाद्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते तद
आख्याभूतेन तस्मान्ङीष्प्रत्ययो भवति गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री प्रष्ठी
पुंयोगदस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात्पुरुषादाप्ते तच्छन्दानुस्त्रियां वर्त्तते पुंयोगादि
ति किं देवदत्ता यज्ञदत्ता आख्याग्रहणं किं परिसृष्टा प्रजाता; प्रसूता पुंयोगादेते स्त्रियां वर्त्तते न
तु पुंमाख्यमाना; गोपालिकादीनां प्रतिषेधः; गोपालस्य स्त्री गोपालिका पशुपालिका सूर्याद्दे
वतायां चाब्वक्तव्यः; सूर्या देवता ... सूर्यी; इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्य

यवयवन मातुलाचार्याणामानुक् इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति
आनुगागमश्च तेषामनुयोग एव स्यात् तेषामागममात्रं विधेयं प्रत्ययः पूर्वेणैव
सिद्धः अन्ये त्वाहुः उभयं विधीयते इन्द्राणी वरुणानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी मृडानी हि
मारण्ययोर्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी महदरण्यमरण्यानी यवाद्दोषे यवानी यवना
ल्लिप्यां यवनानी लिपिः उपाध्यायमातुलाभ्यां वोपाध्यायानी मातुली मातुलानी आ
चार्यादणत्वं च आचार्यानी आर्यक्षत्रियाभ्यां वा आर्याणी क्षत्रियाणी विना पुंयोगे
न ख्याप्ये एकार्यं विधिः पुंयोगे तु ङीषेव भवितव्यं आर्यी क्षत्रियी मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च
रथीरभून्मुद्गलानी क्रीतात्करणपूर्वात् करणं पूर्वं यस्मादिति करणपूर्वं प्रातिपदिक
क्रीतान्तं तदन्तात् प्रातिपदिकात् करणपूर्वात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति वस्त्रक्रीती वस
नक्रीती वसनकरणपूर्वादिति किं सुक्रीता दुष्क्रीता कस्मान्न भवति साहि समे
धनक्रीता प्राणेभ्यो विगिरीयसीति तं वर्तेन समास इति अत इति चेदत्रानुवर्त्तनेन
तिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति बहुलं तदुच्यते नेका
तु करणे कृता बहुलमिति क्तादल्पाख्यायां करणपूर्वादित्येव करणपूर्वात् प्रातिपदि
कात् क्तान्तादल्पाख्यायां स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति अभ्रविलिप्ती अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः सु
भ्रविलिप्ती द्यौः सूपविलिप्ती वा चीनं अल्पस्वेत्यर्थः अल्पाख्यायामिति किं चन्दनानुलि
प्ता बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तान्नु क्तादित्येव बहुव्रीहेर्योऽन्तोदात्तः तस्मान्ङीष् प्रत्ययो भव
ति स्वाङ्गपूर्वपदमिति होपाकरणं अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति ऊरुभिन्नी ऊरुभिन्नी
ति केशलूनी बहुव्रीहेरिति किं पादपतिता अन्तोदात्तादिति किं वस्त्रच्छन्ना
गत्वकोत्कृत्तानी अन्तोदात्तादिति प्रतिषेधः दत्तहस्ता सुनजाता पाणिगृहीतान्तोदीनां
वसनच्छन्ना अन्तोदात्ताज्जाता यथा कथं चिन्त्या पाणिं गृह्यते पाणिगृहीता साभ
विशेषे पाणिगृहीती भार्या यस्याः

वति बहुमन्त्रः कालसंख्यादिपूर्वादिति वक्तव्यं बहु बहुकृतानन्त्र अकृतास स
कृता कालमासस्यनासंवत्सरयानासंख्यादिसंख्यायानाहुः। खयाना जातिको
लसंख्यादिभ्यो नाछादनादित्येवमादिना बहुव्रीहेः स्तोदाच्चत्वं अस्वाङ्गपूर्व
का पदाद्वा अन्तोदात्तत्वान्नादिति वचनं ते अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात्कृतान्ता बहु
रि व्रीहेः। स्वैयं वाङीष्प्रत्ययोऽभवति पूर्वेणानित्यो प्राप्तो विकल्पार्थं वचनं ऊरुजङ्घः
नेष्यते। ऊरुः ऊरुजङ्घयपत्यम्भवति नीपल्लोऽभक्तिनासुराची नीसुराची नाअस्वा
१८ ङ्गपूर्वपदादिति। किं पुंखमिनी हरणिनी अन्तोदात्तादित्येव बहुव्रीहेर्न्यान्नो चसन
ह्येना बहुलसंज्ञा छन्दसो मिति वक्तव्यं प्रवृद्धविलूना प्रवृद्धविलूना प्रवृद्धाच
सौविलून्ने तिनायं बहुव्रीहिः। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। बहुव्रीहेर्नो
न्तोदन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तं वाग्रहणमनुवर्त्तते। स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसं
योगोपधान्तन्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष्प्रत्ययो भवति चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा अतिक्रान्ता
केशानतिकेशी अतिकेशा माला। स्वाङ्गादिति किं बहुयवा। उपसर्जनादिति किं शिखा। असंयोगो
पधादिति किं सुगुल्फा सुपार्श्वा अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यं मृद्वङ्गी मृद्वङ्गा मृदु
गात्री मृदुगात्रा स्निग्धकण्ठी स्निग्धकण्ठा। अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं। नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। स्वाङ्गा
च्चोपसर्जनादित्येव बहुच्नलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनं सह
नाद्विद्यमानलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनं सहनञ्विद्य
मानलक्षणस्य प्रतिषेधो भवत्येव नासिकोनाम्नातिपदिकान्तु। डीष्यं वा ङी
ष्प्रत्ययो भवति तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका कबलोदरी कबलोदरा बिम्बोष्ठी बिम्बो

शादीर्घजंघा समदन्ती समदन्ता चारुकर्णी चारुकर्णा तीक्ष्णशृंगी तीक्ष्णशृंगा पु
च्छाच्चेति वक्तव्यं कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा कबरमणिविषशरेभ्यो नित्य
म् कबरपुच्छी मणिपुच्छी शरपुच्छी उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च उलूकपक्षी शाला उलूक
पुच्छी सेना । क्रोडादिबह्वचः । स्वांगान्नङीष्प्रत्ययः । प्रतिविधत्ते क्रोडादेर्बह्वचो जन्ता
च्च प्रातिपदिकान्ङीष्प्रत्ययो न भवति कल्याणक्रोडा कल्याणखुरा कल्याणि
खा कल्याणवाला कल्याणगुल्फा कल्याणशफा चाक्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा
सुगला बह्वचः । सुजघना महाललाटा सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च स्वांगा
च्चोपसर्जनादिति प्राप्ते नासिकोदरादिति च प्राप्तो ङीष्प्रत्ययो न भवति सकेशा अकेशा वि
द्यमानकेशा । सहनञ्पूर्वात् प्रातिपदिकान्ङीष्प्रत्ययो न भवति सकेशा अकेशा विद्यमा
नकेशा सुनासिका अनासिका विद्यमाननासिका नखमुखात्संज्ञायां नखमुखान्ता
त्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये ङीष्प्रत्ययो न भवति शूर्पणखा वज्रनखा गौरमुखा
कालमुखा संज्ञायामिति किं ताम्रमुखी कन्या दीर्घजिह्वी च छन्दसि च दीर्घजिह्वेति छ
न्दसि विषये निपात्यते संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते दीर्घजिह्वी देवानाम्
यो मालेटच्चकार । संज्ञायां वार्षेणार्थं । दीर्घजिह्वा कन्या निपातनं नेति स्यार्थे दिक्पूर्व
पदान्ङीप् स्वांगाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्राप्तिबाधकोऽयं । सर्वं ऊवल्लप
नेयत्र ङीष्विधि न स बाधायमपवादः । दिक्पूर्वात्प्रातिपदिकान्ङीष्प्रत्ययो भवति
स्वमुखविशेषः । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा प्राङ्नासिकी ... न भवति प्राग्गुल्फा
प्राङ्... प्राग्जघनेति वक्तव्यं । ङीबेवरचर्ययेते च ङीपूर्वरूपेण संयोगोपधत्वान्न प्राप्नोति
दिशः । साधेमस्यां ... चन्दना वावधि ... नावेदन न स्यादिति प्रातिपदिकान्न स्त्रियां ङीष् भवति दिक्तो

२२८ ती पुष्टौ एी सावाकृ श्री भा प्या यां स ली आकृ ली इ त्ये नो ङी ष्प्र त्य यां नो भा घा यां नि
का मा न्ये ने स ली मे गृ भ्रा लू णी ना स्वा ॥ शि शु र स्ती ति आकृ श्री भा घा या मि ति के
शि सा वा स ज्ञ प्र दा भ व त्या कृ शु रि य स मा र्यं नृ सर मि म न्य ते जाते र स्त्री विष या द यो
प धा न्नू जा ति वा चि य त्या ति प दि कं न दा चि या मे व नि य त म स्त्री विष य प वा
सो प धं चा न स्मा न्नू ङी ष्प्र त्य यो भ व ति आ कृ ति ग्र ह णा ज ति लिं गा नां न च
२१८ स र्व भा कू से कृ दा ख्या ते नि ग्रा ह्य गो त्रं च च र णैः स ह ॥ कु कुटी सू क री ब्रा ह्म
णी वृ ष ली ना डा य नी चा रा य नी क ठी व ह्वृ ची ना ते इ ति किं मु ण्डा स्त्री विष यो
द्धि किं म क्ष्त्रि का त्र यो प धा दि ति किं हा त्रि या यो प ध ग्रह णं गव य ह य मु क ला य म
त्स्य म नु ष्या णा म प्र ति षे धः ॥ ग व यी ह यी मु क यी म त्सी म नु षी पा क क र्ण पु
ष्प मू ल फ ल वा लो त्त र प दा च्च जा ति रि त्ये व पा का द्यु त्त र प दा ज्जा ति वा चि नः प्रा ति
प दि का द स्त्रि यां ङी ष्प्र त्य यो भ व ति स्त्री विष य त्वा दे र्थ पू र्वे ण प्रा प्तः व यो वि धी
य ते ओ द न पा क र्गः कु का ली मा ल प र्णी शृ ं ख पु ष्पा दा सी फ ल्ली द र्भ मू ली गो प
ल वा लो त्त र प दा त्र य नो ने ष्य ते न द जा ति पु ष्प ष्या ते सं भ स्त्रा का को र्ण त्रा ने नु ने
के भ्यः पु ष्पा त्स भ स्त्रा जि न स त पिं डे भ्यः ॥ फ ला त्स मू ला न न्न इ ति इ तो म नु ष्य जा
तेः ॥ इ का रा न्ता त्प्रा ति प दि का न्म नु ष्य जा ति वा चि नः स्त्रि यां ङी ष्प्र त्य यो भ व
ति ॥ अ व न्ती कुं ती दा क्षी प्ला क्षी इ त इ ति किं वि ट् द र मृ म नु ष्य ग्र ह णं किं ति त्ति
रिः जा ते रि ति व र्त्त मा ने पु न र्जा ति ग्र ह णं यो प धा दा पि य था स्या त्
यो उ रु उ प स्था नं जा ति ग्र ह णं यो प धा द पि य था स्या त् औ द मे यी इ दं

पसंख्यामं अजाद्यदंतपूमौ उंगमीमौ निचिंतौ सुतंगमादिभ्यश्चानुदात्येकङ्
अनेयजातिः ऊङुतः मनुष्यजातेः इत्येव उकारांतात्प्रातिपदिकान्
मनुष्यजातिस्त्रियां मूङ्प्रत्ययो भवति कुरूः ब्रह्मबंधूः उकारांतेनोजा
तेविति विशेषणार्थः दीर्घोच्चारणं किमर्थं प्रयोगवधादित्वेतदना
येत्यत्र तेप्रयोर्थं कालेन्यारी अजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वचनान्यमूप्र
त्ययः कूः कर्कन्धूः अप्राणिजातेश्च । किं कृकवाकुः अरज्ज्वादीनामिति किं रज्जुः हनु
नु वाक्षं नाम्नः प्रातिपदिकात् स्त्रियां संज्ञायां विषये ऊङ् प्रत्य
यो भवति मद्रवाहूः जानुवाहूः भद्रवाहूः संज्ञायामिति किं वृत्तौ बाहू यस्याः
सीवृत्तबाहूः पंगोश्च पंगुशब्दात्स्त्रियामूङ्प्रत्ययो भवति पंगूः श्वशुरस्योका
रलोपश्च श्वश्रूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये ऊरूत्तरपदादौपम्ये गम्य
माने स्त्रियामूङ्भवति कदलीस्तंभोरूः नागनासोरूः करभोरूः औपम्य इति
किं वृत्तोरूः संहितसफलक्षणवामादेश्च संहितशफलक्षणवामादेरूत्तरपद
मादेः प्रातिपदिकान्नस्त्रियामूङ्प्रत्ययो भवति अनौपम्यार्थ आरंभः संहितो
रू लक्षणोरूः वामोरूः सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं सहितोरूः । सहोरूः
के कुमे वामोरूः सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं सहितोरूः सहोरूः कद्रुकम
ण्डल्वोश्छन्दसि कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां छन्दसि विषये स्त्रियां
मूङ्भवति कद्रूश्च वै सुपर्णी च आसाष कमण्डलूः श्वापदपानीति छन्दसि इति किं
कद्रुः कमण्डलुः गुग्गुलुजनुमधुपंदपालूनामिति वक्तव्यं गुग्गुलूः जनूः मधू
धूः पंदयालूः संज्ञायां कद्रुकमण्डल्वोर्वक्तव्यं संज्ञायां विषये स्त्रियामू

[illegible] प्रत्ययो भवति अप्रत्यर्थं वचनं कद्रूः कमण्डलूः संज्ञायामिति किं कमण्ड-
कमण्डलुः [illegible] जाङ्गरवादिभ्यः [illegible] दि-
का केभ्यः ङीन् प्रत्ययो भवति [illegible] वैदी [illegible] जाति-
शि [illegible] चानुवर्त्तते [illegible] वेदस्य स्त्री वैदी
जाङ्गरव [illegible] कमण्ड-
१२९ लेय [illegible] पतनो ज्या-
यन जातिः कैकसेय [illegible] कधिकार-
तो [illegible] प्रयोजयति [illegible] लव-
नड जातिः [illegible] संज्ञायां [illegible] यस्य वृद्धि-
श्च पुत्र यथा [illegible] यस्मात् प्राति प-
दिकात् स्त्रियां चाप्प्रत्ययो भवति [illegible] सामान्य ग्रहणमेतत् [illegible]
[illegible] वाच्ये पदे [illegible]
[illegible] प्रत्ययो भवति [illegible] सूत्रे
च [illegible] समुच्चयार्थः [illegible] दिनस्मा-
[illegible] वचनमेतन्नु [illegible] स्त्रियां चाप्प्रत्ययो भवति
[illegible] एव न भवति [illegible]
[illegible] ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः [illegible]
संज्ञा [illegible] बहुवचनमनुक्तमादिन

परिग्रहार्थं पृथिव्या जातो ऽत्र पश्चाद्दिमनि त्येवमादिलब्धं भवति तद्धितप्रदे
शाः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः सूनत्रिः युवन्नाद्या त्प्रातिपदिकान् स्त्रियां
तिप्रत्ययो भवति तद्धितसंज्ञाः ङीपोपवादः युवतिः अग्निज्ञोर्नाच योगे रूपो
त्तमयोः एवं गोत्रे गोत्रे यावन्ति नो विहितो ऽनाचो नदंत्तयोः प्रातिपदिकायो गु
रूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङ्दिष्टो भवति निर्दिष्टरूपमानस्यादेष्टो भवंतीत्यणि ओरे
चमादेष्टो विज्ञास्यते न समुदायस्य ष्यङ्कारः सामान्यग्रहणार्थः षकारस्तदवि
घातार्थः एकः चाविति उपोत्तमग्रहणां कृतिमावान् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहुः उत्तमस्य
समीपमुपोत्तमं गुरूपोत्तमं यस्य तद्गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकं करीषस्येव गन्धो
यस्य करीषगन्धिः तस्यापत्यमित्यण् ष्यङ्देशः कारीषगंध्या कौमुदगन्ध्या वराह
स्यापत्यमनन्तरस्य ष्यङ्दिष्टः वराह्या वालाक्या ग्राणि ज्ञोर्मिति किं ऋतभोग
स्यापत्यं सामान्यं भागीतिदादित्वाद् त्वादन्तु गुरूपोत्तमादि सर्वमलिनरणिओहि
डे ऋणामिति ङीबेव भवति गार्गीतिचे योर्मिति किं वासिष्ठी विद्या मित्री गुरूपोत्तमयो
रिति किं औपगवी कापटवी गोत्रमिति किं तत्र जातान् आहिच्छत्री कान्यकुब्जी गोत्रावय
वान् गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुल्याख्याः पुणिकमुणिकमुखरप्रभृतयः तेभ्यो
गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङ्देशो भवति अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः पौणि
क्या मौखर्या पैलुमत्यायन्यो लुनन्नरायन्यो पौष्पत्येदेवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ते क्रौडादि
ष्वपठ्याः क्रौड्यादिभ्यश्च क्रौडिरित्येवमादिभ्यः स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययो भवति नागुरू
पोत्तमार्थ आरम्भः । अणि ञोर्णश्च ... डिनादिभ्यो विगालि आपदालिचो

यय तथैत्वापत्सौधातकिं सुत युवभ्रां भो जत्वात्रि ये मो रि कि तूणां कालिकान्यैश्च
ल्लिगो कत्व देवयन्नान्नौ च वृद्धि सात्य मुग्नि कंठे विद्धि भ्यो न्यतरस्यां देवा रि शो
का च वृद्धि सात्यशुग्नि कंठे चिद्धि इत्येतेभ्यो न्यतरस्यां छ छ न्य यो भवति दूतेता ए
शि ते गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते तेनोभयत्र विभाषेयं गोत्रे पूर्वेण छ ग देनूः प्राप्तो
का । विकल्प्यते अगोत्रे त्वं चतंमरे वचोते न विधीयते मुक्रो इतो मनुष्य जातेरिति डीषे
१२० व भवति देवदत्ता देवयज्ञा च वृत्त्यादौ च वृद्धी सात्यमुग्धा सात्यमुग्री कंठेवि
द्ध्याकंठेविद्धी समर्थानां प्रथमाद्वा अयमप्यविधि त्रीयत्ते समर्थानामिति च
प्रथमेति च वा इति चेति त्रयाणि कपत्यादयो वा पिश्च यं प्रथिकारः । प्राग्दिशो विभाषे
रिति यथा त्र्याणि बोधुत्यस्य उपगो गो नास्ति विकल्पो पि नत्वा सम वास्य नं । केचि
त्रित्य मेवम वो नि त्राहूणा वो क्यानि तस्यापत्यं स न रक्तो तत्र भव इत्येवमादीनि भ
विष्यंति तेषु सामर्थ्यं त्रेष्वति प्रथमाते । दिष्टा देव प्रत्यायो भवतो । ति वेदितव्यः स
मर्थानामिति तिर्थो रुयो षष्ठी समर्थो नो मन्त्यान्यप्रम ; प्रत्यय प्रकृति ने निवाचे
तेन रुयोति समायावि तूलाप लद्दाणायं तदीय प्राप्य मर्प विशेषाणां विज्ञायते उप
यो गोः प्रत्य मो पगवः समर्थानामिति किं कंबल उपगो रुपत्यं देवदत्तस्य प्रथमादिति
। किं षष्ठ्या ताघयाः स्मानुपूर्वा मां नान्माभूत् वागहणां किं वा कमपि येया स्मानु उपगो
रपत्यमिति प पे वं समासवृत्ति लद्धि तवृत्या बाध्येत उपगवपत्यमिति । षदोष
पूर्वसूत्राद न्यतरस्यां ग्रहणमनुमनुवर्तते तेनेतद विभावि षांति प्राग्दीव्यतोऽण्।
तैतद्दीव्यतीति च इत्यानि तदेकदेशो दीव्यतु वो वधि त्येनाऽऽयते प्राग्दीव्यतो

घानि न ऊर्ध्व मनु त्रासि ष्वा म ल त्रा ए षत्यो भवतीति वो दित वां गाधि कान् पुरि
माषाचि पिरिष्वा यत्रि षु पिषिविषये ष प वाद विष म व निहि त्या प्राव व ते तैव दष वानि
न स्या प त्यं गौ प ग वः पाप ट च; अश्व पत्या दि भ्य श्च ऐश्व पत्या पि भ्यः प्रा ग्दी व्यती
ये ष्व धे बु ग्र र ड) ण्य यो भवति प त्यु त्तरु पदा ण्यो व त्स पति न स्या पवादो योगाः
गण पति नु अश्वपति गृ ज पति ग णपति धनपति राष्ट्र पति कुल पति गृह पतिः
पशुपति धर्मपति धान्यपति धन्वपति सभापति तेजःपति प्राणपति दि त्या दि त्या
दि त्य प त्यु त्तर पदा ण्य; प्राग्दीव्य ते ऽर्थे ण्य व दिति आदिति आदित्य इत्ये तेभ्यः पत्युत्त
र पदा च्च प्राति पदि का त्प्राग्दीव्य ती ये ष्व र्थे षु णप्र त्ययो भवति अणो ऽपवादः देत्य म
आदित्य प त्यु त्तर पद स्य प त्यं ना वा चा मे त्य पे त्य म त्य पृ थि व्या ञा जो पा र्थे ना पा
र्थिं वी दे वा दे वे त्रौ दे व्यं दे व व द्वि वा र्हि त्यो यो य ञ्चा वा स्यं इ क ञ्च वा र्हि काई क त्रु ष्ठ न्य
सि स्वरे वि दु ष; दि ति लो के यव च न म च्या त्या ना म मा त्रे दि लो व इ त्य स्या नि त्यो नु त्या पु ना र्थ मा
नो ना य; श्यो दे का म; अश्व त्या मा लो ना प त्यो षु च क्र इ; लो मा; तु र लो मा; ण्ड कु सि ति किं
यौ इ लो मि; तु र लो मि; सर्वत्र गो स ञ्ज्ञादि पूर्व स गो य त्त ग व्य मु ञ्ज जा दि पूर्व सं ग इ ति किं गो भ्यो हि
त म श्व ञ्चा ग ने गो रू प्यं गो म यं एपा द यो र्य वि कु ष ल हा रा प वा दा स्त्र्वं वि धृ ति बि ड दि ने र
प त्यं दे त्यं व न स्प ती ना म स नु र्दे; वा न स्प त्य वा य दे ना षे य; दि नि तु द्वा न्त दि का रा द ति न इ
नि इ गिं कु त्वा स्त्री भ्या ट व क्रि य ते ति ग वि ञि ष्ठ य ति भा षा चा नि त्यो उ त्सा दि भ्यो ञ् दी वा ने
इ त्य वे इ त्सा दि त्य ञ्; ञा वे भ्यः प्रा ग्दी व्य ती ये षु र्थे षु ञ्य त्य त्यो भ व ति न्य रा क द
प वा द ना चा ध का; औ त्सः; औ द पा

न; औ दे दा दा दि च द वि द न मा ना द ने म ले

।२१।

नश्रीमहाप्राणानरुणानन्तुनवश्रयाँ से देनुपं त्रिः । जगजीवित्रिष्पूष्णानुष्पूजनप
का दमेरनउनुरीनरग्रीष्मे पीलकणाउद स्याने देहोमल्लूकी परध्यनर मध्यान्दिन वृहत्
शि माहिमसत्वोने सछन्दो महंनवपसन ज्ञागनतुग्रच्युनेस त्वं नइति करुपंचालङ्काव
स्नाने गतिकृककुदबोसदेवग्रीष्माछन्दसीतिवक्राव्यार्ह कमायूजू त्रिष्टुब्वृ ग्रैष्मोछन्द
श्रौ दवृचेगच्युनेन वेदाम्रौ पुसाम्भो नन्वस्मोभवनानुधान्यानोभवेनइति चच्चति
२१(त्समप्राग्नि स्याने न संबंधः प्राग्भवन संनुवक्ता दोषो लोपुयथाक्रामे सौ त्रावान्नु
मृवश्चेनम्नेनोवस्योभवन; सौभ्रभवनेसौ णां यौ लोसिद्धियाः ; एवदिति ज्ञापका
दस्मान्वैनभवति योगापेचंच ज्ञापकं मितिसौ चदिस्यापेति द्विगो लुगनपत्ये ज्ञादी
व्यनइति वचनेनेनभवनादिति द्विगोरिति विच्छौ द्विगोर्यं; संवत्सीति मिज्ञान्वेन नाविते
प्राग्दीव्यतीयोपत्यस्यवज्र्यस्य व्याजस्यलुग्भवति द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइ
ति किं द्वैवेददन्तिः । द्विगुनिमित्ति विज्ञानादिहनभवति पंच यामालस्योदं पांचकपाले
दापूकपाले स्यप्रधादिगोरेवायं नावित्री यत्नेद्विगोर्निनिस्योनेषष्ठीनन्नुचयत्स्य
यादमुर्नेपञ्चस्या । संज्ञा सत्यमेननग्यपचारेण नुलक्षणया द्विगुनिमित्तन्मूतः ; प्राप्त्ययएव द्विगु
लस्यलुकूभवति द्विगुनिमित्तकोपिन द्विगुणा कल्पनया कस्मान्नादिगुरुच्यते पंचकपा
लोमितिननस्यद्विगुन्त्वनिमित्तइनदस्ला द्विगुत्वस्येतिनिमिन्यानि त्रिहूब; यद्येवं कथमि
हपंचकपाल्यो सस्थूते; पंचकपाले रतिनेचात्र नद्धितउच्यतेवाक्य मेवभूवनिनेमावृ
हिंसाघ्न चूर्णंचपंचाच सुकपालोणु संस्कृतं; पंचकपाल इतितने द्रुयोन्मुद्धयो; समानाधि

करणं यो वेकेन विधीयते। अपरस्मादण्न्याति भावे प्राति अद्य दकस्मान्न भवति यं च
भ्यो गर्गेभ्यः गोगाने पञ्चमास्त्रिपर्यं च गार्ग्यः। स यामिति चेति वन्नेते सोत्र व्याख्
यैन विभाषा वि ज्ञास्यते गोत्रे तु गार्गा प्राग्दी व्यस्तदूत्ये वयस्कादिभ्यो गोत्र इति गो
त्र प्रकरणे ये बा गोत्र प्रत्यया जाता लुग्नुकः। तेषां मध्ये प्राग्दीव्यतीयेषु त्यये विषय
भूते प्रतिषिध्यते गार्ग्याणां छात्राः गार्गीयाः। वात्सीयाः आत्रेयीयाः। खानिपानेपीयाः। गो
त्रमिति किं कवलस्यपदकौलब्ज बादरं प्रचीति किं गर्गेभ्य आगतं गार्गरूप्यं गर्गमयं
प्राग्दीव्यत इत्येव गार्गेभ्यो हितं गार्गीयं गोत्रस्य बहुषु लोपितो वचनात्तस्य च बहुत्वौ
क्रौकाये स्त्रुकविदालामसपत्यं पुमान् वेदः वैदौ वेदाः एकवचनस्य च एव चेविया
बामिन्नपूति लु। किं एकवचनद्विवचनान्तस्य च बहुत्वे बहुषु लोपो भवति वेदस्य
वैदयोः वा अत्र प्रत्यय मात्रे विकाचिदान चेत्रा अकृपूत्यन्नां। एति लुक् प्राग्दीव्यतो
नो वेप्रत्यये बिलाचिनेवहि स्येन लुन्त्यन्ने एव पुव प्रत्यया स्पैलोम वचितास्मिन्निति वृत्ते म
निरुत्वे नत्र कृतिः कृपं पौयनः पापोति सन्नताम वति पौठोद न स्याप त्य पोठा कृतिः।
स्या पत्यं पानाद नोमि मतामा गापि जो पाठा कृत मन्नेत्र इति विवचिते वृद्धि रुपे पुव
प्रत्यया स्याल्लुगभवति नास्मिन्निति वृत्ते सति तुन्नत्र पोकानि तच सप न्ने ल स्यादि तद्
तु विष्यति पाठकृता। भगौवित्रस्याश्च तत्र भागविति। तस्यापत्यं पुमान् वेदो दकोवीनो
वेकुलामिति भागचिपति कः। तस्य छात्राः पूर्ववद्। वकृत्यये निवृत्ते भागवित्रीमिति कस्या
पत्यं युवा तिकादिभ्यः फिञ् नेपा या नि। तस्याः पत्यं युवा कयादिभ्यो णः। कापिजलादी
नत्य च्छात्राः यत्तिप्रत्ययेर नदुस्तो स्यान्नानि सरोदा। तो मकदयो पत्य चात्राचा मकरा

ग्लौचुकायनिः ; तस्यापत्यं युवा प्राग्दीव्यतो ऽण् ग्लौचुकायनः ; तस्य छात्रा इति
युवप्रत्यये निवृत्ते स एव गोत्रो ग्लौचुकायनः ; तस्य छात्रा इति युवप्रत्यये निवृत्ते
स एव गोत्रो ग्लौचुकायनाः ; अचोत्येव पाठकृतः कुत्सा का ठाकृत सर्वे प्राग्दीव्यतो ऽत इत्ये
व भागवित्तिको यादिनं भागवित्तिकाय ककुष्ठिकेभ्यः तत्र स्त्रायूनि त्योन्नर्वेगा
कानि स्त्रिप्राप्तो विकल्पे ठक्छ तैककापिञो युवप्रत्ययो प्राग्दीव्यतीये नीचे ऽदोपनो
यो विवादितेऽन्यतरस्यां लुगभवति गार्गादिभ्यो यात्रि क्षते यात्रि ञो छो निति यू
१२२ तिपकुमारगर्गायणाः ; तेस्य छात्राः ; गार्गीयाः ; गार्ग्यायणीयाः ; वात्सीयाः ; वात्स्याय
नीयाः ; फिञ ; गार्गीयाः ; गार्ग्यायणीयाः ; यास्कीयाः ; वात्स्यायनीयाः ; फिञ ; व
त्साविपत्योः स्याप त्यो ऽदितिकादिभ्यो यास्कः ; तस्यापत्यं युवाऽऽस्ते चैत्र इति कि
नुयास्कायनिः ; तस्य छात्रा यास्कीयाः यास्कायनीयाः ; तस्यापत्यं ऽयं निदिक्षो
यपूर्वेनुत्यधिकृत्य प्रत्ययो ... मे स्वधर्मे तस्य ... बहुधा स्वमधोनु यवत्वात्स्वते
निन्धे ये पाणिनि विधि ... तत्प्रत्ययो भवति ; प्रकृत्यावि ... प्रत्ययः ; प्रत्ययस्मात्र्चगु
यो तत्कृत्य गो वृत्ता दिकमनत्यत्स्व वो माविवक्ति त्र रूपे गो स्वपत्यको पगताः ; आत्रेयत
कौ वृद्धान्यम्पूर्वयो ... पैलः ; तस्यो दमि त्स्य पत्यो चैवाय नोपे कृत्यमवेत्र उत्सर्गः ; प्रत्ये एवं
सौति गोत्रासिति वादितो भि नोस्वपत्यमा न्वेवा ; पूर्वा मगवा ; एको गोत्रे ऽप्य वंश्ये को च ; प्र
भवति गोत्रासि निवादिति भेदेन प्रत्ययच त्यपत्यो प्रत्ययो स्यात्ति प्रत्यनेनेति यथा ; किंचित्ते
गे एक एवं प्रत्ययो भवति स वेप स्वेन यतो ज्ञनेन च पत्यं ... ऽपत्यं यो पि ... वक्ति ते
अनिनतः ; सोऽपि चयमपौकृतेरपत्यंभवत्येच गार्ग्यस्याप त्यमा गार्ग्यः ; तत्र ... गार्ग्य ;

ण वास्मिन्स्थविरतरे जीवति तेऽपि गोत्रात्ये गोत्रायुवसंज्ञा भवति । त्रिप्रभृत्यपत्यानि यस्मात्ते अप
त्यो गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः । अपत्यमात्रप्रकृति प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृति
र्निपात्यते गार्ग्यः । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्राद्दे
व प्रत्ययो भवति न परमप्रकृत्यन्तरस्य युवत्वम् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वा
त्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किं दाक्षी प्र
त्ता किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते यदि नियमः । स्त्रियामनियमः । प्राप्नोति अयं युवप्रत्य
यः स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति गोत्रसंज्ञा या युवसंज्ञाया बाधितत्वा
त् ते समायोगविभागः कर्तव्यः गोत्रात् यूनि प्रत्ययो भवति ततो स्त्रियां यूनि यदुक्त
न तत् स्त्रियां न भवति युवसंज्ञैव प्रतिषिध्यते तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते अत
इञ् तस्यापत्यमित्येव अकारान्तात् प्रातिपदिकात् इञ् प्रत्ययो भवति अण्गोपवादः । दे
हि स्यापत्यं दाक्षिः । तपरः कस्मात् किं शुभंयाः । कीलालपाः । पुत्रे तोमा मृतु कथयन्ती
यतां दाशरथाय मैथिली पुत्रविवक्षा भविष्यति बाह्वादिभ्यश्च बाहु इत्येवमा
दिभ्यः शब्देभ्यः अपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति बाहविः । औपबाहविः । अनकारार्थः । बाहि
दिषु अकारान्त पाठः । आकृतिगणा वा कृतिवा कुटि वा कुलवणकुविन्दु । उपविन्दु । चूडा चूड
धा वृकला मूषिका भगला छगला ध्रुवका ध्रुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद्
लो अनुहरत् देवशर्मन् देवनु मेनु अग्निशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चनु
नु सप्तनु अष्टनु अमितौजस् । सलोपश्च उदञ्चु शिरस् माष शरावनु क्षेत्रवृद्धि
स प्तनु श्वखलातो दिन खरनादिन नगरमर्दिन लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठि
र अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क संज्ञायां संभूयोऽम्भसोः सलोपश्च वाकृति

भृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभागेन ततो लौकिके ऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः; वाकुनां कश्चितु
न स्यापत्यं वा सुते; संबंधिशब्दानां च तत्स्मादिह नुपास्यति षेधः; संज्ञाश्च स्युर स्या
पत्यं श्वाशुरिः; चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः; आकृतिगणस्तान स्वबोधयति जांघिः;
काशि ऐन्द्रशर्मिः; आजधेनविः; औडुलोमिः; सुधातुरकङ् च; सुधातृशब्दादपत्ये इञ्प्रत्ययो
भवति तत्संनियोगे चास्य तरकङादेशः; सुधातुरपत्यं सौधातकिः; व्यासवरुड
निषादचण्डालबिम्बानां संख्यानं वक्तव्यं; वैयासकिः; वारुडकिः; नैषाद
१२२ किः; चाण्डलकिः; चाण्डलकिः; बैम्बकिः; गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्; स्यापत्यमित्येव
गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये ऽभिधेये कुञ्जादिभ्यः च्फञ्प्रत्ययो भवति; इञो ऽपवादः; चकारो
विशेषणार्थः; व्रातच्फञोरस्त्रियामिति; ञकारो वृद्ध्यर्थः; कौञ्जायन्यः; कौञ्जायन्यौ
कुञ्जायनाः; ब्राध्नायन्यः; ब्राध्नायन्यौ ब्राध्नायनाः; गोत्र इति किं; कुञ्जस्यापत्यमनन्त
रं; कौञ्जिः; एकवचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वान्नित्स्वरे त्वेव भवति बहु
वकुवचने तु कौञ्जायना इति परमपि ञित्स्वरं त्वाचित्स्वर एव भवते गोत्रा
धिकारश्च कृ वादिभ्यो ऽणिति यावत्; कुञ्जब्रध्नशङ्खभस्मगणलोमन्शठशाक
शुण्डाशुभंडाविपाशस्कंधस्कंभ; नडादिभ्यः फक्; नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिके
भ्यो गोत्रापत्ये फकप्रत्ययो भवति; नाडायनः; चारायणः; गोत्र इत्येव नाडिः; शाल
ङ्कुशालङ्कं चेति अत्र पक्षे शालङ्कायनः; पैलादिषु च शालंकिः; शूद्रः; पक्ष
ते शालंकिः पिता शालंकिः पुत्रः; ननु कथं गोत्रविशेषे कौशिके फक् स्मर्यते इति इ
वान्यत्र शालंकिरिति अपत्यमात्रे पैलादिषु पाठ एव शालङ्कस्मिन्नोभावे स्य तस्य च
रवकमुंज इति क इति नडप क एकालम कशाल कुशाल क च समूलो चा जिन्या

निकुम्भगिरिशर्मलवृषगणश्चाणमरसावकादनूः मित्रद्वीपाधिंगर । पिजलकिंकरा किंकल
कातर काष्ठलकस्थुकास्यपकाव्य गर्जगमुक्ष्म कृतलोमगणो ब्राम्हणवाष्ठिकृष्णमित्र
लिगुविरुजाकुमार क्रौष्टुकोष्टच लोला रुद्रगुत्रलेमरुं भुपा अस्मरेपाष्टुकवमार्गतामि
चान् रुकुजन्तु अन्वजनन्ह्राचार युगान्वर अंगुक दर्दिनिमालीन चेकोल चामितिनू
सुकृत्या स्थिम्भुकु ब्राम्हणवटक दर्दिनिमालिनूपंचाल चमसितिनू सुकृत्यास्थिरक
ब्राम्हण वटक वदर अश्वलखस्य कामुक व्रस्ल दन्त उर्दवर सूरिगाणमलो हदंड घलि
लादिभ्योऽन्यः हरितादिविंदाद्यंतर्गणः हरितादिभ्यो र्द्वतेभ्यो यत्ये फक प्रत्ययो भव
ति इत्योपवादः हरितस्यापत्यं हारितायनः कौंदसायनः सनुच गोत्र इति वर्तते
न च गोत्राद्युवत्वे गोत्रे प्रत्ययो भवति एको गोत्र इति वचनात् सत्यमेतत् इहतु गो
त्राधिकारेपि सामर्थ्यात् सूतिप्रत्ययो विज्ञायते गोत्राधिकारस्तु उत्तरार्थः यनि
ञोश्च यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपादिकादपत्ये फक प्रत्ययो भवति गार्ग्यायणः वा
त्स्यायनः उञन्ताच्च दाक्षायणः प्लाक्षायणः द्वीपादनुसमुद्रं यञ्च सुमंतानादिभ्यः
इञि न्यतो न भवति गोत्रग्रहणेन यत्रित्रो विशिष्यते तदन्ताच्च युन्येवायं प्रत्ययः
गोत्रान् यूनीति वचनात् शारद्वशुनकदर्भात् भृगुवत्साग्रायणेषु गोत्र इत्येवानु
रद्वतुशुन कर्दभ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रायणेषु
अर्थेषु अपत्यविषे भृगुषु शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः शौनका
यनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेद्दार्भिरन्यः हुरुषत्
सुनकङ्को विपादीनामपाम औपगवादिफक्क ... जीवन्तादन्येनरस्या

गोत्र इत्येव द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां
मिञोपवादः द्रोणायनः द्रौणिः पार्वतिः जैवंतायनः जैवंतिः कथं अनंतरो अश्व-
का त्थामा द्रोणायन उच्यते नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते किं तर्हि अनादिरनंतर इदं गोत्रे
शि प्रत्ययविधानं इदानीं तु श्रुतिसामान्यादुपचारेण तस्याभिधानं भवति अनृष्यानं-
तर्ये बिदादिभ्योऽञ् गोत्र इत्येव बिदादिभ्यो गोत्रेऽपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति बैदः और्वः
का ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनंतरापत्ये भवति पौत्रः दौहित्रः अनृष्या-
१२४ नंतर्य इत्यस्यायमर्थः अनृषिभ्यः अनंतरे भवतीति यथायमर्थः ऋष्यपत्यनेऽनं-
तर्ये प्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्र गोत्रे दनासिध्यति इदं पदम् सप्तमम् कान्यपानामिति अ-
नंतरापत्यरूपेणैव ऋषीणामभिधानं भविष्यति ग्रन्थस्य चैतदेवं विज्ञेयं ऋष्य-
पत्यनैमित्त्ये विषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति उपाति
गोत्र इत्येव वोदि ननु च ऋष्यणा भवितव्यं वाकादिराकृतिगणत्वेन नैवं भवति बिद उ-
र्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलाव किंदर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व
प्रियक अपस्तंब कूचवार शरद्वत शुनक धेनु गोपवन शिग्रु बिंदु भोजन अश्ववितानु
श्यामाक कानूपापर्णि हरित किंदास वह्यस्क अर्कलूष वध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध
रथंतर गविष्ठिर निषाद मठर मृडाकु पुनर्भूः पुत्र दुहितृ ननांदृ परस्त्री परशु च
गर्गादिभ्यो यञ् गोत्र इत्येव गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति गार्ग्यः वात्स्यः
मनुशब्दोऽत्र पठ्यते तत्र कथं मानवी प्रजा गोत्र इत्यनुच्यते अपत्यसामान्ये
भवति कथमनंतरो रामो जामदग्न्यः व्यासः पाराशर्यः अर्जुनः कार्तवीर्य इति

गोत्रे ऋष्यण धारोचे णम विष्णवृति आनंत राघवत्या विवदाद्यो ऋषभो ऐ वभ विजव
जामदग्न्य; पारासर; कातवीरः गर्गः वात्सराज; संसांकृति; अजे व्याघ्रपात्
विदभृत् प्राच्ययोगि अगस्ति पुलस्ति रिभस; अग्निवेश शङ्ख शट धूम; अवटचमस
धनंजय वृक्ष विश्वावस जरमान लोहित संशित बभ्रु मंडु मक्षु अलिगु गुहलु
मन्तु लन्तु मनायी भूत कथक कष्यन्त कष्यानल्कुज लुद्दा तंड वितंड कापि कत कुरुकत
त अनडुह कखशू काल गोकक्ष अगस्त्य कुंडिनी यज्ञवल्क उभयजात विरोहित
वृषगण रहूगण शंडिल पिचुल मुद्गल मुसल पराशर जतूकर्ण कपांमिति तितिक्ष
जश्मरथ शार्कराक्ष पूतिमाष सगुग्गरस्वकू पिंगल कृष्ण गोविंद जतूक कविलो मि
ज अस्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष किन्त देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि सुलो
बजविकु जभडित भंडित दल्भ चेकित कौशिकाद्यो; मधाशूद्यात् वकु व मधुनाको
लोमन्त उक्थस्कुटीगु; मधावभ्रु वा ब्राह्मण कौशिकि वेवाच्ये माधव्यो भवति ब्रा
तु गोत्रापत्येऽयञ्र त्ययो भवति यथा मधुब्राह्मणे कौशिकि कश्चौ बाभ्रव्याः एवान्ये; बभ्रुनाचौ
लि गाश्चेति माधवः एवम्; बाभ्रवो भवति कौशिकि कश्चौ वचनं गर्गादिषु पाठो नागणा कायर्थिः सर्व
गर्गादिषु पठ्यते ततः सिद्धे नियमार्थं वचनं गर्गादिषु पाठो कपि बोधा दांगिरसे कापि बोधनू बाभ्या
गर्गादिषु पठ्यते नैमद्युति वाभ्र व्यायणी कपि बोधा दांगिरसे कापि बोधजू बाभ्या
त्रलोहितादिकन्तेभ्यः त्ययो भवति काप्यः बोध्यः आंगिरसः संकि का
आंगिरसे कोप्य त्यावि चूर्णे गोत्रे यञ्र त्ययो भवति तस्यानियमार्थं वचनं आंगिरस एव यवौ
पेयः बोधिः कापिजा बोगागादिषु पठ्यते तस्यानि यमार्थं वचनं आंगिरसे वर्तते
स्यात् लोहितादि कार्यार्थं गणे पाठ; काप्यायनी वर्तते आंगिरसइत्येव वर्तते

कौंगिरसे वात्स्यविडोबेगोत्रे यञ्प्रत्ययो भवति वातंड्यः; आंगिरस इति किं वातंडः;
किमर्थमिदं यावता गर्गादिषु यं पठ्यते शौवादिषु पठ्यते तत्रांगिरसे शिवाद्य
कारणे वचनादर्थे पुनर्वचने आंगिरसे त्वमर्थं तत्र पाठसामर्थ्यात् यञ्प्रत्ययश्च सविभे
श वति वातंड्यः; वातंडः; लुकस्त्रियां आंगिरस इत्येव वातंड्यः कौंगिरस्यां स्त्रियायं
का ज्यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति लुकि कृते शार्ङ्गरवादि पाठात् ङीन् भवति आंगिरसइ
त्येव वातंड्यायनी शिवाद्यणि ङीष् वातंडी अश्वादिभ्यः फञ् अश्वादिभ्यो गोत्राप
१२५ त्ये फञ्प्रत्ययो भवति आश्वायनः; आश्मायनः; येषां तु गोत्रप्रत्ययो नास्ति; पच्यन्ते
ते भूत्; सामर्थ्यात् यति प्रत्ययो विज्ञायते अश्व अश्मन् शङ्ख विद पुट रोहित खर्जूर
रथि जर खञ्जल भस्त्र भण्डिल भडित भण्डित प्रकृत रामोद चाल क्षीवा २ कोटाक
नागो लाहित अर्क स्वन धान पाट चक्रकुल वित्रु चपवित्र गोमिन् श्याम धूम धूमसेवा
नूविश्वानर कुट वेश आत्रेय जन्न लेड वेग विड तीक्ष्म अवक्र विश्रवा वेणुलो
लिकि दाव लनमदण्दीम कवेल्य पत्रपस्त्र नडु स्यपुलि जात अजे नशूद्रक सुमनस दु
र्मनस क्षेजस आत्रेय भारद्वाजे; भारद्वाजः; आत्रेय कुत्स आत्रव कितव शिव खदिर आ
ग्नेये गौतमे भर्गे भाकादपत्यो विडोबे त्रैगर्ते गोत्रे फञ्प्रत्ययो भवति भार्गायणो भवति
त्रैगर्ते आत्रेयनि भागिरथः; शिवादिभ्योण् गोत्रप्रतिनिवृत्त्येतत; प्रभृति साम्यस्थेन पौ
त्रप्रा विज्ञायते शिवादिभ्यो पत्येण् प्रत्ययो भवति यथा यथं इत्यादीनामपवादः शैवः;
प्रौष्ठः; तत्र न सूत्रे गोत्र पठ्यते कोहतल राणासुपी काङ्क्षे वापितेषु उपवत्स्य यस्कवा
धाने ध्वजे नाडपा; नाडायनः; गंगासुकर्ण; पठ्यते कादि किमासुभ्रादि ठकाचसेमा

वेत्रायीतन त्रौरूप्यं भवति गांगं। गांगायनिः। गांगेयः। चित्राङ्गानुकः। पवाने
कुंजादिलजातेन च न्यासमा वेत्रायी वेत्राङ्गः वेत्राङ्गायन्यः। भिवः। त्रौक्षुत्री
शिक चैडजम स्तूरि सत्विमुनि उठार अनभिम्लान कन्नूत्स्य कफोड कक्रू पाकवो
धीवरिल वर्तडन्तण कर्णा दीमू च्छदजल कुदाचिदि बिक गोकिलक जाटिलकय
पिरक मजारक वृष्ठिक लिजल साचिल वैव आले खनूविश्रवण रवण वर्तनाह
चिटक चिटाक लिजल राजिल सैव आलेखन विश्रवण रवण वर्तमाचापिटक पित
क नृत्ताक नलाक जगनाम उरुभारुगमू चोपक्रिदिति का आश्रीश्रोना स्तूपिष्ठ खिजरक
गोमयूरकर्णा। खडस्क लद्दान चैरषिबेणगणा बिबाङ्गायस्वाल खो ङ्कखो अस्थलाभ
लेदनादि स्वाद्ध भूमि कुलास पूर्ताधिचोनपो। त्रिवेणी त्रिवेणा चा भिवृक्षो भौन पी
मानुकीभ्य स्तन्नामिकेभ्यः। चोद्धे यस्या चामादि लुद्धा अवृक्षोभ्यः। इति न्नाव्यधर्मे न
दीमानुकीभ्यः। इत्यधर्मे। तेनाभेवान्द्रो कन ओति दीनामानओ गांचनामघेयानिते
भोपन्ते स्मणश्रयो भवति, क्वोबवादः। यमनयामवत्य श्रामूलः। इसावन्नाम पन्न
देसवन्नः। वेरे चोनस्न। नामेद। मानओभ्यः। त्रितिनायान्न पन्न वैतिते। शौदित। अवृ
कीभ्य इति किं चौद्धसो भागायत्रपूत्ये चाद्भमागेयः। बासवद्धोयः। नदीमान ओभ्य इति किं
सौपर्णेयः। वैनतेयः। ननो मिकाभ्य इति किं कौभनाधा। औभनेनी। श्रवोध वाचस्मिका
त्रभन्नी अरबायं। प्रतिपद्या वसिष्ठादयः। अप्रणायवृक्षपः। कुरुवः। इतिवत्रूका। अरण्यादि
हनेभ्यः। प्रापि पदिकेभ्यो बन्ये णत्रन्त्ययो भवति दन्तोपवादः। मङ्गयोदिभ्य स्तुपरत्वात् ठगादि
भिरे वमवितव्य त्र्यम्बिभ्य स्तावतेवाकुपिष्ठः। वेश्यामित्रः। गांधकेभ्यः। श्वाफल्कः। रांधसः। वृष्णि
भ्यः। वासुदेवः। प्रानिरुद्धः। कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। कथं पुनरिति त्या नाङ्गो का नाङ्गुका

गंधकादिवंशसमाश्रयणेनान्यासामपि युज्यते केचिदाहुः कथमपि काकतालीयन्या
येन कुलादिवंशे पुंसंकरेण वनकुल सहदेवादयः गांधाः सुबलः सुबलः संकल्पिताः
का तानुपादाय पाणिनि स्मृति रूपनिबद्धेति गाथया गंधेकवलि केरलवंगागति
रि नि स्या एवं ते पुयेगांधाः पांडुसेनेन कुलदेवादयः नत्र इदं प्रत्ययविधान सिद्धये
को चः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः मातृशब्दात् संख्यापूर्वात् संभद्रपूर्वाच्चापत्ये अण्प्रत्य
यो भवति उकारश्चान्तादेशः द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः त्रैमातुरः सांमातुरः आदेशार्थं
वचनं प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेनैव सिद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशो यं बाधेदोषः तेन धान्यमातु
(१२६ रपत्यं न भवति संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किं सौमात्रः शुभ्रादिपाठान्नु वैमात्रेयः कान्या
याः कानीनच कन्याशब्दादपत्ये अण्प्रत्ययो भवति ठकोपवादः तत्संनियोगेन कनीनादे
शादेशो भवति कन्याया अपत्ये कानीनः कर्णः कानीनो व्यासः विकर्णशुंगच्छगलाद्व
त्सभरद्वाजात्रिषु विकर्णशुंगच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिषु अपत्य
विशेषेषु अण्प्रत्ययो भवति वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् वैकर्णिरन्यः शौंगो भवति भार
द्वाजश्चेत् शौंगिरन्यः छागलो भवति आत्रेयश्चेत् छागलिरन्यः शुंगाशब्दं स्त्रीलिंग
मन्ये पठंति ते ठकं प्रत्युदाहरंति शौंगेय इति वयमपि चैवमनु प्रमाणमुभयथा सूत्र
प्रणयनात् पीलाया वा तन्नामिकाणो बाधको अण् च इति ठकि प्राप्ते णप्रत्ययः पक्षे वि
धीयते पीलाया अपत्यं पैलः पैलेयः ठश्च मंडूकात् मंडूकशब्दादपत्ये ठक्प्रत्ययो भ
वति चकारादाद्यवा तेन त्रैरूप्यं भवति मांडूकेयः मांडूकः मांडूकिः स्त्रीभ्यो ढक् स्त्री
ग्रहणेन नदादि स्त्रीप्रत्ययान्तानां ग्रहणं एतेभ्यः स्त्रीभ्यो ढक्प्रत्ययो भवति सौपर्णेयः वैने
यः स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यपि ग्रहणे इह न भवति इडविडः सरमः अपत्ये
स्तेनो च कृष्णवृषे विधीयते तेनापत्ये वा ढ इति भवति आग्रा कुंचाकौकि
तः क्रौंचाया अपत्यं क्रौंचः कौकिलः ... स्त्रीभ्यो ढक् स्त्रीप्रत्ययान्ते स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो

ऽपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तस्मामिकाणोऽपवादः । दत्तायाः । अपत्यं दात्तेयः । गौपेयः । अच
इति किं । यामुनः । इतश्चानिञः । स्त्रीग्रहणं निवृत्तं चकारो ऽच इत्येतस्यानुकर्षणा-
र्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिञन्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधे-
यः । इत इति किं । दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिञ इति किं । दाक्षायणः । अच इत्येव मरीचेरपत्यं मा-
रीचः । शुभ्रादिभ्यश्च । शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक्प्रत्ययो भवति यथायोग-
मिञाद्यपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आकृतिगणतामस्य बो-
धयति । गाङ्गेयः । पाण्डवेयः । इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वा-
र शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विमातृ विधवा किंकसा रोहि-
णी रुक्मिणी दिशा शालूक अजबस्ति शकन्धि लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे गोधा कृकला-
स अणीव प्रवाहण भरत भारम मुकण्ड मघष्टु मकष्टु मृकण्डु ऽर्कण्डु कर्पूर इतर अ-
न्य आलीढ सुदत्त सुचक्ष सुवदास सुनामन् कद्रु तुद दध्युक अकशाप कुमारिका किंशोरिका कु-
वेरिका जिह्माशिन परिधि वायुदत्त शकल शूबल्ल कदारम्य विका अशोका कापुद्ग-
पिंगला खडोन्मत्ता अनुदृष्टि जरतिन् बलीवर्दिन विग्रज्य बीज श्वन् अश्मन्
अश्व अजिर अनु विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । विकर्णाच्च कुषीतकाच्च काश्यपे ऽप-
त्ये वाच्ये ढक्प्रत्ययो भवति । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । काश्यप इति किं । वैकर्णिः ।
कौषीतकिः । भ्रुवो वुक्च । भ्रूशब्दादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च वुगा-
गमः । भ्रौवेयः । कल्याण्यादीनामिनङ् । कल्याणी इत्येवमादीनामङ्गानामपत्ये ढ-
क्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणं प्र-
त्ययस्य सिद्धत्वात् अन्येषामुभयार्थं कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः ।

हिनामासिं ज्ञात् इत्युभयपदवृद्धिः कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बंधकी अनुसृष्टि जर
ती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कुलटायां वा कुलान्यटतीति कु
का लटा परस्त्रियनिपातनानु कुलटायाश्च प्रत्ये ढक् प्रत्ययो भवति इनसानियो
शि गेन च वा इनङ् देशो भवति आदेशार्थवचनं प्रत्ययः पूर्वेणासिद्धः कौल
का टिनेयः कौलटेयः यानु कुलान्यटनी शीलं भिनत्ति जनः क्षुद्राभ्यो वेति पक्ष
त्वान्नु ढ्रकाभाविन वृद्धि कौलटेरः चटकाया ऐरक् चटकाया अपत्ये ऐरक्
१२७ प्रत्ययो भवति चाटकैरः चटकाच्चेति वक्तव्यं चाटकैरः स्त्रियामपत्ये लुग्व
क्तव्यः चटकाया अपत्यं स्त्री चटका गोधाया ढ्रक् गोधाया अपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो
भवति गौधेरः शुभ्रादिषु पठ्यते तेन गौधेय इत्यपि स्यात् आरगुदीचां गो
धाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति गौधारः आचार्यग्र
हणं पूजार्थं वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति आवचनमत
ये कं रकासि ज्ञात्वानु ज्ञापकं तदन्यत्र यमन्यो विभवतीति गौधेरः गौधारः क्षु
द्राभ्यो वा ढ्रगानुवर्तते नयार क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च अयथाधर्मेण न
पमिथ्यायिन्यः स्त्रीलिङ्गं प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते क्षुद्राभ्यो वापत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भ
वति ढकोपवादः काणेरः काणेयः कालेरः कालेयः दासेरः दासेयः ढक्प्रत्ययोभ
श्चाण पितृष्वसुश्छण् पितृष्वसुरपत्ये छण् प्रत्ययो भवति अणोपवादः पितृष्वसु
ढकि लोपः पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परे लोपो भवति पैतृष्वस्रीयः
यं पुनः ढकि लुग्वक्तव्यः एतदेव ज्ञापकं ढकोभावस्य मातृष्वसुश्च मातृष्वसेयः का
रिष्यते पितृष्वसुर्ये पुनर्ज्ञं मातृष्वसुरपि भवति पितृष्वसुः पितृष्वसुः आग्ये

स्य ढक्प्रत्ययः अकारलोपो भवति एवं मातृष्वसुश्च छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च मा
तृष्वस्रीयः मातृष्वसेयः चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽप
त्ये ढञ् प्रत्ययो भवति अणादीनामपवादः कामण्डलेयः शैतिबाहेयः जाम्बेयः
गृष्ट्यादिभ्यश्च । गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति अणादीनामपवादः गा
र्ष्टेयः हार्ष्टेयः गृष्टिशब्दो यः चतुष्पाद्वचनः ततः पूर्वेणैव सिद्धः चतुष्पादर्थं व
चनं गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु । राजश्वशुराद्य
त् । राजश्वशुराभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति यथाक्रमम् अणोऽपवादः श्वशुर्यः रा
जोऽपत्ये जातिग्रहणं राजन्यो भवति क्षत्रियजातिश्चेत् राजनोऽन्यः । क्षत्राद्घः । क्षत्रश
ब्दादपत्ये घप्रत्ययो भवति क्षत्रियः अत्रापि जातिग्रहणमेव क्षात्रिरन्यः । कुलात्खः । उ
त्तरसूत्रे पूर्वपदप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च गृह्यते कुलशब्दान्तात् प्रातिप
दिकात् केवलाच्चापत्ये खप्रत्ययो भवति आढ्यकुलीनः । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढ
कञौ । कुलादित्येव अविद्यमानपूर्वपदं यस्मात् तदपूर्वपदं समासेनैव विना । पूर्व
पदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यड्ढकञौ
प्रत्ययौ भवतः तस्मिन्मुक्ते खोऽपि भवति कुल्यः कौलेयकः कुलीनः पदग्रहणं किं
बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात् बहुकुल्यः बहुकौलेयः बहुकुलीनः । महाकुलादञ्खञौ
महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः अन्यतरस्यां खश्चानुवर्तते माहाकुलः माहाकुली
नः महाकुलीनः । दुष्कुलाड्ढक् । दुष्कुलशब्दाड्ढक्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यामिति

अनुवर्तते खश्च दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः । स्वसुश्छः । स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भव

ति समुदायेन चोदासितः । सपूर्वाट्ठच्वाने पाया पौत्रनामध्येन ध्या धनं नामा नेर्यो णा
का श्रीत्यर्थः । कटुकः । रेवत्यादिभ्यष्ठक् । रेवतीत्येवमादिभ्यो प्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भव-
शि ति यथायोगं ठगादीनामपवादः । रेवतिकः । अश्वपालिकः । रेवती अश्वपाली मणि-
का पाली द्वारपाली वृकवंचिन् वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्षः । गोत्र-
स्त्रियाः कुत्सने ण च । गोत्रप्रत्ययान्ता या स्त्री तदभिधायिनः प्रातिपदिकादपत्ये ण प्र-
(१४ त्ययो भवति चकाराट्ठक् च कुत्सने गम्यमाने पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्य-
स्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गार्गो जाल्मः । गार्गिकः । ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । गो-
त्रात् यूनीति युवप्रत्ययो भवतः । गोत्रमिति किं कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किं औप-
गविर्जाल्मः । कुत्सने इति किं गार्गेयो माणवकः । वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् । कुत्सने इत्येवा-
सौवीरेष्विति किं प्रकृतिविशेषणं च । वृद्धात् सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कु-
त्सने गम्यमाने भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णविन्दवस्य तार्णविन्दविकः । पक्षे यथाप्राप्तं
फक् भागवित्तायनः । पक्षे तार्णविन्दविः । आकशापेयः । शुभ्रादिष्वाकशापेयः । तस्यापत्य-
माकशापेयिकः । पक्षे आकशापेयिर्भागवृत्तचन्द्रविशिष्टे द्वितीयः । तार्णविन्दवः । तृतीय-
स्याकशापेयो गोत्रान्तु ठक् बहुलग्रहणात् । वृद्धग्रहणाद्युनीति वृत्तस्य सौवीरेष्विति किं औप-
गविर्जाल्मः । कुत्सने इत्येव भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणात् उपिवेचि स्यादय
गोत्रस्त्रियाः इत्यस्य च त्वा सो योगा लेपप्रपञ्च । कुत्सन एवमेतत् । सौवीरगोत्र एव
मुधा मो ... यपि तदेन बहुलग्रहणान्न लभ्यन्ते ... च सौवीरेष्विति च कुत्सने इ-
त्येवकारः ... किं जोगदुणा नाफिञः । बहुलादिकाग्राजिके ... पदिकात् सौवीरगो-
त्रापत्ये छ प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक् च कुत्सने इत्येव गम्यमाने यमुन्दस्यापत्यमिति

वादिमः। फिञ्। यामुन्दायनिः। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकाः। ऊं त्सेन इत्येव
यामुन्दायनिः। किं तेनादौ त्सर्गकस्याग। आगतं स्यात् दाक्षियाणिमिन इति लुक्
सौवीरेष्विति त्योवृ तेकायनिः। यमुन्दस्य मुपामाच वोक्ष्यो याणि। किं तः। स्कन्ताः। सौवीर
वृच ऊं त्सायः। द्वौ यो गौ। अवृत्ति त्सममेतत्। फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीरे
ष्वेव ऊं त्सेन इति निवृत्तं। फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीराविषयाभ्यां
फिञौ प्रत्ययौ भवतः। फाकोपवादः। गोत्याच तरस्य पूर्वानि पातोल्ल दारगका भिचार
वि कृयथा संख्यामिति न भवति। फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः। सौमतः। मैमतायनिः। सौ
वीरेष्वित्येव फाण्टाहृतायनः। मैमतायनः। फाण्टाहृतयत्रि श्रोश्रेति फाका। सैमतः। मैमतायनिः।
कुर्वादिभ्यो ण्यः। सौवीरेष्विति निवृत्तं। कुरु इत्येवमादिभ्यो
ण्यः प्रत्ययो भवति कौरव्यः। गार्ग्यः। ऊँ नादिभ्यो एव इति ऊँ कु इत्येवमादिभ्यः
प्रत्ययो भविष्यति सम्नुदाक्षियामू नवाजस त्वक। तस्य वकुप लुका भावे नत्वं आयन्
एव कौरव्याः। तिकादि पाठात् फिञपि भवति कौरव्यायणिः। स्य काम्नु दाक्षपा
यते एव निवचेन। शिवर्ति केवल। विन्कुनो स्य कारजातिका रिगा लुरव कारस्या कुदि
ये स जो वाय। हिन्द। वोशिनो त्राव्द। संयाते नस्य कोणि त्यं पुत्र वो नभवति स्त्रीप
तसद्वे गोवाय। निदेत्रा सा मध्यन्मोत्रेन छन्दसी। निष्पाते भाषायां वे न्यो राजेति छान्दसत्वा यप
तस्य वनि देत्रा भिप्रयुक्ते। वामरथ्य त्राध्य। वद्धे ते नस्य क एवादि वन्तु कायमि ष्यतेल्ल
सोदात्रु काविर्गा लुगादि कमतिदि त्यते वल्पवा मरथ्याः। स्त्रीवा मरथ्यो वामरथ्यायो
रं वा जेयि च्चा लु। वामरथ्यायनं। वामरथ्यस्य छात्रो वामरथ्याः। वामरथ्यायनि सेवा केलन दागा
नी युवा वामरथ्यायन यस्मेव भवति नाति देशु कामा। घा पा त्र त्व कोह गार्गरु मरुक
ति स्वरम्लु

ग्रुजमारक रुपकारकं यं स्फोटकं सम्राजे दात्रेये कावि मति वा कापि तर सन
का इत्यत्र जा। ते धातुजिदा मालमी गण कारि के चौ रका चि जलादि ऊट शला का मुरुप
वि रका गर्भ दर्भी कौशिनी वे नानुछ दासि शूर्वा या ण नुपायनाय चुग वरुण चुगव
का पुत्र सत्य कार वल्भीकारु वाद्रि कारु पथिको रिनु प्राकधा मूढ कत्रे कत्रे चुगाकिन
इन विडी वामस्य स्य कावादि चन्द्रस्य रक्षजे सेनात नन्दन णकापि भद्रो सेनं नानु
(२) प्रातिपदिकान्तलदोण चुपदान्त कारि वचने भ्रष्टापस्थेन णप; प्रत्ययो भवति कारि
तुर्वर्ण कारुणान्तनु जापादीनां वाच्य कां; कारिके णप; कारिके णप; लादाणप; कारिका; तत्र
वा च्छा। कौभकार्यं; नापित्य; कुदीचा सि शाणि प्राफो रू जयपर्स वेधीयन्ते सेनोजलचा रा,
कारिभ्यो प्रत्ययो नु प्रत्ययो भवति उदीच्याम तेन कारि बोणि; पारिबोणि; लादोणि; ते
नुवा सि; कौभकारि वचनस्याह च्छो देवपुत्रस्य दात्र दणलके आचार्य ग्रहणं वै चि
त्र्यार्थं नदा नूनं दुःशि वादि; तेन णायु मित्र देवा धाते नतु णप; नदाना पत्य तो दाणा; ना
दायाने कादि त्र्या; किन्तु ति कादिभ्यः; नु केभ्यो पत्य; पौत्र जुत्य योः वति नेका यतिः; के
नकायनिः; वृषभनु फेः त्रपदौ तेन स्य वृत्स्य यत्सो ति चौ तेन य कारण त्वि मिश्र तेवा
छ्रौ यानि; कौरव्य; तात्क पडाति स वैद्या त्रैवचन; ओरसशाकेन तापि यपत्यय तेन सा
एचर्यो न यल ऊर्व दिभ्यो णप लोत इत्येव भावित नवां नैषी चकार्ति याणि त्रिको यू नौ स्य
जौ पूर्वो दो हट न वौरव्य; पिता कौरव्य; पुत्र यति ति वाकिन वे संज्ञा वा लकु रवा
उमस्या प्य सैंधव य मृदरूप्या वृष ग्राम्य नाडः भीत आभित्र कुरु देवपय जेजित्
जाजेल जौरुस कोरका लाकम गोकदा भैरिकि मौलिकि चौपयन बैदकायन

सैकयम् चैजयतु धाजयतु धाजनव चंद्रमस् शुभगंगा वरेण्या वसुबंधु आर्बंधका व
दुकाकूल्यका लोमकासुयोमुनु सुपामनु ऋष्यदन्त यज्ञ कौसूल्य कामीर्याभ्याच्
कौकामीर्यं सूत्राभ्यां प्रत्यये फिञ्प्रत्ययोभवति इञोपवादः कौसूल्यायनिः कामी
र्यायणिः परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते कुशूलस्यापत्यं इति प्रत्ययसंनियोगे
नतुप्रकृतिरूपं निपात्यते तथाचसत्यनतदगुकोशूल कामीरछागवृषाणांयुह्व
दिष्टस्येति दागव्यायनिः कौसूल्यायनिः काकामीर्यायणिः छाग्यायणिः वार्ष्यायणिः
अणोद्यचः अणंतादद्यच्च प्रातिपदिकात्पत्ये फिञ्प्रत्ययोभवति इञोपवादः का
त्रीयणिः हार्त्रीयणिः अण इति किं दाक्षायणिः द्यच इति किं औपगविः त्यदादीनां
वाफिञ्वक्तव्यः त्यादायनिः त्यादः यादायनिः यादः तादायनिः तादः अणोव
प्राप्तः उदीचां वृद्धादगोत्रात् वृद्धंयत् शब्दरूपं अगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ्प्रत्ययो
भवति उदीचांमाचार्याणां मतेन आम्रगुप्तायनिः ग्रामरक्षायणिः कारिन्नावाद
पि वृद्धादगोत्राद्यत्स्वात् अनेनैव भवितव्यं नापितायनिः उदीचामिति किं आ
म्रगुप्तिः वृद्धादिति किं याज्ञदत्तिः अगोत्रादिति किं औपगविः वाकिनादीनां कुक्च
वाकिनेभ्यश्चमादिभ्यः शब्देभ्योपत्ये फिञ्प्रत्ययोभवति तत्संनियोगेन चै
षां कुगागमः यदि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेवग्रहणं अन्येषामु
भयार्थं वाकिनायनिः गारेधकायनिः इञोपवादोयोगः उदीचामपिका
रानुवर्तनेनेञ्चिभवति। वाकिनिः गारेधिः वाकिंना गारेधका कर्कपूकार्कलोपः
चर्मिवर्मिणोर्नेलोपश्च पुत्रांतादन्यतरस्यां उदीचां वृद्धादिति वर्तते पुत्रांत
पूर्वेणैव प्राप्ते सिद्धः तस्मिन्नेन कुगागमोन्यतरस्यांवि
रगोत्रामिति

विधीयते पुत्रान्तात्प्रातिपदिकात् यः फिञ्प्रत्ययः तस्मिन्नुत्पन्ने अन्यतर
स्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य तेनैवेष्टत्वं सम्पद्यते गार्गीपुत्रकायणिः
गार्गीपुत्रायणिः गार्गीपुत्रिः वात्सीपुत्रकायणिः वात्सीपुत्रायणिः वा
त्सीपुत्रिः प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् अवृद्धात्तु उक्तरूपादपत्ये फि
न्प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन ग्लुचुकायनिः अहिंचुम्बुकायनिः
प्राचामिति ग्लौचुकिः अवृद्धादिति किं राजदन्तिः उदीचां प्राचामन्यतरस्या
(१०) बहुलमिति सर्वोपाधिविकल्पार्थं तेनामेकेनैव सिध्यति तत्राचार्यग्रहणं
पूजार्थं बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थं क्वचिन्न भवत्येव दाक्षिः प्लाक्षिः मनोर्जातौ
वञ्यतौ षुक्च मनुशब्दादञ्यतौ प्रत्ययौ भवतः तत्सन्नियोगेन
च षुगागमः समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते मानुषः मनुष्यः जातिग्रहणादेतौ
अपत्यार्थे चेतौ स्यातामेव तथा च मानुषाकृति बहुषु लुगन्न भवति अपत्यविव
क्षायां त्वणेव भवति तदणि मानवी प्रजा अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृ
तः नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवकः अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं पौत्रप्र
भृति यदपत्यं तत्तद्गोत्रसंज्ञकं भवति तस्य षष्ठीवचनत्वात् अपत्यं मूलस्य
तस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृते गोत्रसंज्ञा विधीयते गार्ग्यस्यापत्यं पौत्रप्र
भृति गार्ग्यः वात्स्यः अपत्यमिति व्यपदेशार्थं संज्ञितः पौत्रप्रभृति किं अन
न्तरस्य मा भूत् कौञ्जिः गार्गिः गोत्रप्रदेशाः एको गोत्रे इत्येवमादयः जीवति
तु वंश्ये युवा अभिजनसम्बन्धो वंश्यः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः तस्मिन् जीव

ति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति। पौत्रप्रभृतीति च न समानाधि-
करणेनापत्यं विशेष्यते। किं तर्हि षष्ठी विपरिणम्यते। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमि-
ति। नेन च तृतीयादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। तुशब्दो-
ऽवधारणार्थः। युवैव न गोत्रमिति। भ्रातरि च ज्यायसि॥ भ्रातरि ज्यायसि जीव-
ति कनीयान् भ्राता म्रियतेपि पित्रादौ युवसंज्ञो भवति। पौत्रप्रभृतेरपत्यं
गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयाननुमृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीव-
ति युवसंज्ञो भवति। अवंश्यार्थोऽयमारम्भः। पूर्वजाः पित्रादयो वंश्याः ह्युच्य-
ते भ्राता तु न वंश्यः। अकारणत्वात्। गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणस्य कनीयान्
भ्राता वात्स्यायनः। दाक्षायणः। वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति॥ सप्तपु-
रुषावधयः सपिण्डाः। समर्थन्ते येषामुभयत्र दक्षिणाकोति कुलस्यान्ने न भुज्यते
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायो विनिवर्तते। इत्येवमादिकार्यात्रियाया-
मधिकारः। भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जी-
वदेव युवसंज्ञं भवति। प्रकृतं जीवति ग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणं। इदं तु
संज्ञिनः। तस्य पुनर्विशेषणं उभयोरुत्कर्षार्थं। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा
स्यात्। पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा वयसाधिके जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्या-
यणः। गार्ग्यो वा। वात्स्यायनः। वात्स्यो वा। दाक्षायणिः। दाक्षिर्वा। स्थविरतरइ-
ति किं स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव। जीवतीति किं मृते मृतो वा गार्ग्य एव भव-
ति। वृद्धस्य च पूजायाम्। अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति प्राक्संज्ञान्तरे प्रतिभावृद्धा-
नू गोत्रं वृद्धमित्युच्यते। वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति। पूजायां गम्यमानायां संज्ञा

समर्थान्नु गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनर्विशिष्यते वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशः। विचि
त्रा सूत्रस्य प्रकृतिरिति तत्रभवान्नु गार्ग्यायणः। गार्ग्यो वा तत्रभवान्नु वा
कात्स्यायनः। वात्स्यो वा तत्रभवान्नु दाक्षायणः। दाक्षिर्वा पूजायामिति किं गा
र्ग्यः। वात्स्यः। यूनश्च कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति निवृ
त्तिप्रधानो विकल्पः। युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति
प्रतिपत्ताभावान्नु गार्ग्यो जाल्मः। गार्ग्यायणो वा वात्स्यो जाल्मः। वात्स्यायनो
१२ वा दाक्षिर्जाल्मः। दाक्षायणो वा कुत्सायामिति किं गार्ग्यायणः। जनपदशब्दा
त्क्षत्रियादञ्॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ्प्रत्ययो भ
वति पंचालः। ऐक्ष्वाकः। वैदेहः। जनपदशब्दादिति किं द्रुह्योरपत्यं द्रौह्य
वः। पौरवः। क्षत्रियादिति किं ब्राह्मणस्यापत्यं पंचालिः। वैदेहिः द्वैवियासु
मानशब्दात्तु जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्तु पंचालानां राजा पांचालः। वै
देहः। मागधः। अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्बाध्यते साल्वेयगां
धारिभ्यां च साल्वेयगांधारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ्प्रत्ययो भवति जनपदशब्दौ वैतौ
क्षत्रियाभिधायिनौ। लोभ्यां सन्नपकादेर्वृद्धादिति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ्वि
धीयते। साल्वेयः। गांधारः। तस्य राजनीत्येव साल्वेयो राजा गांधारो राजा
द्व्यच मगधकलिंगसूरमसादण्॥ जनपदशब्दाः क्षत्रियाभिधायिनो
द्व्यचः। मगधकलिंगसूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति अञो
पवादः। आंगः। वांगः। सौह्मः। पौण्ड्रः। मागधः। कालिंगः। सौरमसः। तस्यराज
जनीत्येव आंगो राजा वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ जनपदशब्दात्क्षत्रिया

ड्यण्वक्तव्यः, पांड्यः; अन्यस्मात्तु पांडवः इति तस्य राजनीत्येव आंबष्ठ्यो राजा
आवंत्यः; कौंत्यः; कौसल्यः; आजाद्यः; कुरुनादिभ्यो ण्यः; जनपदशब्दात्
क्षत्रियादित्येव कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ण्य प्रत्ययो
भवति अणोपवादः; कौरव्यः; नकारादिभ्यः; नैचक्यः; नैषध्यः; तस्यैव राज
नीत्येव कौरव्यो राजा साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्; ज
नपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव साल्वाः क्षत्रियाः तन्नामिका तस्यापत्यं
घाच इति ढकु साल्वेयः; अणपीष्यते साल्वः; तस्य निवासः, साल्वो जनपदः;
तदवयवा औदुंबराः; दयः; तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानं साल्वा
वयवेभ्यः प्रत्यग्रथ कलकूट अश्मक इत्येतेभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति
अणोपवादः; औदुंबरिः; तैलखालिः; माद्रकारिः; यौगंधरिः; भौलिंगिः; शारद
ण्डिः; प्रात्यग्रथिः; कालकूटिः; आश्मकिः; तस्य राजनीत्येव औदुंबरी राजा उदुंबु
रास्तिलखला मद्रकाराः; युगंधराः; भुलिंगाः; शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः; ते
तद्राजाः; जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव माद्रयः; वत्सयः; सर्वेतोऽन्तः प्रत्य
यमनुरूपं तेन ऋतुपूर्वे गोत्रसंज्ञाः कोडेन व्यवहितानां तान् आदय तद्राजसंज्ञा
भवति तस्याचेकोदाहृत तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्ये
वमादयः; कंबोजाल्लुक् जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यनेन विहितस्य तद्राजो
लुगुच्यते कंबोजात्प्रत्ययस्य लुग्भवति कंबोजः; कंबोजादिभ्यो लुग्वचनं चो
लाद्यर्थं कंबोजः; चोलः; केरलः; शकः; यवनः; तस्य राजनीत्येव कंबोजो राजा
स्त्रियामवंति कुंति कुरुभ्यः; अवंति कुंति कुरुशब्देभ्यः उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रि
यामभिधेयायां लुग्भवति आवंति कुंतिभ्यां ञ्यङ्; कुरोर्ण्यस्य अवंती कुंती कुरू

स्त्रियामिति किं । आवंत्यः । कौंत्यः । कौरव्यः । अतश्च । स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्यय-
स्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी मद्री
का द्रुतत्र अवंत्यादिभ्यो लुग्वचनात्तु तदंतविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति आंबष्ठ्या
शि सौवीर्या । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्प-
का न्नस्य लुग्भवति अतश्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते प्राच्येभ्यः । द्राचियेभ्य-
ल्लावंतू पांचाली वैदेही आंगी वांगी मागधी भर्गादिभ्यः । भार्गी कारूशी कैकयी यौ-
२१ धेयादिभ्यः । यौधेयी शौभ्रेयी शौक्रेयी कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो
लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते पांचमिकस्य तद्राजस्याञः । पर्श्वेन तद्राजस्यादियौधेया-
दिभ्योऽणञावित्येतस्य कथं पुनरस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक्प्राप्नोति
एतदेव ज्ञापयति पांचमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेत्यनेन लुग्भवति शौनिके मे
तस्य ज्ञापने प्रयोजनं पार्श्वोघणः । स्त्रियां लुक्सिद्धो भवति पार्श्वा । असुरी । तथा
चोक्तं यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पार्श्वोघणोर्लुगिति भर्गाः । कारूष्यः । कैकयीककुमी
रसाल्वसुस्याले ऊरसा कौरव्य भार्गादियौधेये यौधेयः शौभ्रेयः । शौक्रेयः । ज्यौतेयः । मौत्रेयः ।
चार्गेयः । त्रिगर्तः । भरतः । उशीनरः । यौधेयादि । इति श्रीकाशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्याया-
यस्य प्रथमः पादः । तेन रक्तं रागात् ॥१॥ रक्तस्य वर्णांतरसंपादनमभिरंजेरर्थः । रज्यतेऽनेने-
ति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः । शब्दाद्रक्तमित्येतस्मिन्न-
र्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं । मांजिष्ठं । कौसुंभं । रागादि-
ति किं । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ उप-
मानाद्भविष्यति काषायाविव काषायौ हारिद्राविव हारिद्रौ हैपाचियाधादित्रि

ति यावत् तृतीयासमर्थे विभक्तिरनुवर्त्तते लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठ
क् लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठ
क्प्रत्ययो भवति अणोपवादः लाक्षया रक्तं लाक्षिकं रौचनिकं शाकलिकं
कार्दमिकं शकलकर्दमाभ्यामण् पीष्यते शाकलं कार्दमं नील्या अन्च ज्ञाप्यः
नील्या रक्तं नीलं च वस्त्रं पीतात्कन्वक्तव्यः पीतेन रक्तं पीतकं हरिद्रामहा
रजनाभ्यामञ्वक्तव्यः हारिद्रं माहारजनं नक्षत्रेण युक्तः कालः तृतीयासम
र्थे विभक्तिरनुवर्त्तते तेनेति तृतीयासमर्थान्नक्षत्रविशेषवाचिनः शु
द्धान्नयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योसौ युक्तः कालश्चे
त्स भवति कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते पुष्यादिसमीपस्थे च
न्द्रमसि वर्त्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति पुष्येण युक्तः कालः पुष्य
समीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः पौषी रात्रिः पौषमहः माघी रात्रिः माघमहः
नक्षत्रेणेति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः लुबविशे
षे पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुप्भवति अविशेषे नक्षत्रयुक्तस्य काल
स्य रात्र्याद्यविशेषो विधीयते यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्रस्तस्याविशे
षे लुप्भवति अद्य पुष्यः अद्य कृत्तिका अविशेष इति किं पौषी रात्रिः पौषमहः
संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् अविशेषे लुप् विहितः पूर्वेण विशेषे बाधोयमारम्भः श्राव
णशब्दादश्वत्थाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्भवति संज्ञायां विषये श्रवणारा
त्रिः अश्वत्थो मुहूर्त्तः लुबविशेष एव प्राप्तः कस्मान्न भवति निपातनान्नभवे भीषाफ
ल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः इति संज्ञायामिति किं श्रावणी आश्वत्थी रात्रिः

ह्वाछः नद्धात्र द्वंघानृ द्वंघानृ तृतीयां समर्थानु युक्तकाली छ प्रत्ययो भवति। विष्णो
र्वे वाविष्णोर्वे चा सधानुराधी आ रात्रिः। निष्पुनर्वसीय सह। अविष्णोर्वे अघरा
धानुराधीयां अघनिष्ठापुनर्वीसा वीयं लुप्तं पराच्चा वापते छ त्रं दृष्टं साम नितेति
क्र तृतीयासमर्थान्नु दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यमदृष्टं
रि साम चेद्भवति क्रौंचेन दृष्टं साम क्रौंचं साम वासिष्ठं वैश्वामित्रं कालेयेकोक
का लिशकानृतृतीयासमर्थान्नु दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति अ
णोपवादः। कलिना दृष्टं साम कालेयं साम। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः। अग्निना दृ
१२२ ष्टं साम आग्नेयं एवमन्तोभवं आग्नेरागतं आग्नेयमिति सर्वत्र ढगेव भवति। आ
र्षेय नया कालेयसिति चाति पतिक्षा दृष्टसामानि आ...वा डि दिव नीति वक्तव्यः उ
शनसा दृष्टं साम औशनसं। औशनं जाते चापये ओन्येन वाविनः पुनररणा विधीय
ते सवाडिवद्वतीति वक्तव्यं शुनभिधानि जनाजाया मद्यातोणु प्रापः। कालान्तुढाञ्जे
वाधितः संधिवेला शुनत्वमैन्द त्रभ्यः इति पुनर्विधीयते सवाडिद्वत्तीति वक्तव्यं शात
मिषजि जातः। शातभिषं। शातभिषजं। नीपादी कक्स्यार्थे वाव वक्तव्यः। द्वेतीयीका
तौ यीक द्वितीयस्तृतीयेनिद्देशार्थं। द्वितीयाविधौ गोत्रादंकवदिष्यते दृष्टं सा
मेत्यस्मिन्नर्थे औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं कापटवं गोत्रचरणानेनु नुमव
ति दृष्टे सामनि जाते वाणादि विधीयते तीयादे कुत्र विधाया गोत्रादंकवदिष्यते
वामदेवात् घनञ्जौ वामदेवन्तृ काद्रतृ तृतीयासमर्थानृ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ड्य
ड्यड्डयो प्रत्ययो भवतः। अणोपवादः। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं सामस्मिन्नर्थे ड्य
रणा किमर्थं यथनोश्चानुदर्थमिति सञ्ज्ञा तत्र ड्यो नोदात्ते त्वे विधीयमाने ड्यन योगे साम वामदेव्य
मानुबन्ध अनवंधकग्रहणापरिभाषये कानुबन्धकाग्रहणपरिभाषया चोन जोक्तिः
तिः क्रियते अ वामदेवे सिद्ध्यस्येति नो वेन कि मर्थ वय नोडि नो अ ए णमा नर्द

र्थेभ्यः वामदेव्यस्य नञ्स्वरे परिवृतो रथः ; तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्ये
तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यो सौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति वस्त्रेण
परिवृतो रथः ; वास्त्रो रथः ; काम्बलः ; चार्मणः ; रथ इति किं वस्त्रेण परिवृतः कायः ;
समन्तात् वेष्टितः परिवृतः ; उच्यते यस्य मकश्चिदवयवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः, ते
नेदं न भवति छात्त्रैः परिवृतो रथ इति ; पाण्डुकम्बलादिनिः ; पाण्डुकम्बलशब्दात्तृ
तीयासमर्थात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिप्रत्ययो भवति, अणोऽपवादः ;
पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनः ; पाण्डुकम्बलं राजास्तरणं स वर्णकम्बलस्य
वाचकः ; मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थं ; द्वैपवैयाघ्रादञ् ; द्वीपि
व्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपे वैयाघ्रे ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो र
थ इत्येतस्मिन्नर्थे द्वैपवैयाघ्रादञ् ; द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवै
याघ्रे ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भव
ति अणोऽपवादः स्वरे विशेषः ; द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपो वैयाघ्रः ; कौमारापूर्व
वचने कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते अपूर्ववचने पाणिग्रहणमा
पूर्ववचनमुभयतः ; स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् अपूर्वपतिं कुमारीं पे
ति रुपपन्नः कौमारः पतिः ; अकारान्तं कुमारी द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः ; अ
पूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः ; तृतीयान्तु कुमारी द्वितीयासमर्था
दुपयन्तरि प्रत्ययः ; अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या प्रथमासमानादि
करणात्स्वार्थे प्रत्ययः ; अपूर्वत्वे द्योत्ये कौमारी पूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते अपू
र्वत्वे यदा न स्यात् कुमार्या भवतीति ... योगः ; कुमार्या भवः ; कौमा

एवमिति तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धं तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः तत्रेति सप्तमीसमर्था-
दुद्धृतममत्रेभ्य इति चिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
पा भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते तस्योद्धरणमिति प्रसिद्धं अमत्रं भाजनं पात्रमित्यु-
त्रि च्यते शरावेभ्य उद्धृत ओदनः शारावः मालिकः कार्परः अमत्रेभ्य इति किं पाणौ
का उद्धृत ओदनः तत्रेति सप्तमीसमर्थविभक्तिः चौराः त्रितियावदनुवर्तते स्थ-
ण्डिलाच्छयितरि व्रते स्थण्डिलशब्दात् सप्तमीसमर्थाच्छयितरि अभिधेये यथा-
१२४ विहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते व्रतमिति शास्त्रितो नियमः
उच्यते स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य असौ स्थाण्डिलो भिक्षुः व्रतमिति शास्त्रितो निय-
मुच्यते स्थण्डिले शयितुं व्रतं स्थण्डिले व्रतं चारी व्रतमिति किं स्थण्डिले शेते देवदत्तः
संस्कृतं भक्षाः तत्रेति सप्तमीसमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित-
प्रत्ययः संस्कृतं भवति यत्र तत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवति विशिष्टमभिव... भक्षा इत्युच्यते सं-
प्रत्ययो भवति यत्र तत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवति ... कौमाराः भक्षा इति किं पुष्पपुटसंस्कृ-
तमुदकं ओदनसंस्कारः भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्राः कौमाराः भक्षा इति किं पुष्पपुटसंस्कृ-
तो माल्यगणः शूलोखाद्यत् शूलोखाद्यत् सप्तमीसमर्थाभ्यां संस्कृतं भक्षा इ-
त्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः शूले संस्कृतं शूल्यं मांसं उख्यं पयः दध्नष्ठक्
दधि शब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति दध्नि सं-
स्कृतं दाधिकं ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठक् इत्येव ठक् सिद्धं नहि भवति दध्नो
दधि न्यस्य संस्कृतं यस्य संस्कृतं स्यात् दधि कृतमेवोत्कर्षो भवति अन्यत्र दधिको बलमाधी-
यते तत्र संस्कारः उदश्वितोऽन्यतरस्याम् उदश्वित्
शब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भ-

वति वत्से यथा प्राप्ते ऽणेव भवति औदश्वितिकं औदश्वितं दीसत्कम् दीसत्काम् नस
दामीसमम्नां नसक्तु नभवता मुल्येन तस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति अणोपवादः दौ
ह्वैरीयवान्; सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां सेति प्रथमासमर्थान् अस्मिन्निति सप्त
म्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेत्तद्भवति इति
करणं हन्तश्च दिवदा संज्ञायामिति समुदायोपाधिः प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति
मासोर्द्धं सास्मन्संवत्सरः ग्रहणं एषा संज्ञा पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः। पौष संवत्सरः
इत्युन भवति पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चरात्र इति प्रत्ययेन च मासेन च भवति इतिक
रणस्य संज्ञा न्यायस्य चेत् तुल्यमेव कल्पयतो गानु समर्थानं तत्र किमर्थं पुनः पादीय
ते संज्ञा न्यायेन तुल्यतामिति करणं स्वसंज्ञा परिज्ञानं न च यल्लोके न याग्रासि द्धाः संज्ञार्थ
तेन सप्रवृत्तिर्ज्ञापयते यत्रोच्यते इति करणं हन्तश्च दिवदोति तदुपपन्नो भवति अप
पौर्णमासीति कायं न्यायः पूर्णो मासादण् पौर्णमासी अपवाद पूर्णमा: पूर्णमा: पूर्णमास
स्येयं पौर्णमासी सास्मिन्नुच्यते आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् सास्मिन्पूर्णमासीति सर्व
इयं पौर्ण आग्रहायणी शब्दाद् अश्वत्थ प्रथमासमर्थान् पौर्णमासः पौषिकान्
मनुवर्त्तते ठक् प्रत्ययो भवति अणोपवादः। आग्रहायणिको मासः अस्मिन्निति
ति सप्तम्यर्थे एव मास ष्ठिकः विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः फाल्गुन्यादयः पौ
संवत्सरः एव मासो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति सास्मिन्पौर्णमासे संज्ञायामिति ञेन सि
र्णमासोनु कालेभ्यो विभाषा प्राप्ते पक्षे ठक् विधीयते फाल्गुनो मासः फाल्गुनिको मासः श्रा
वणिके नित्यमणि कः कार्त्तिकः कार्त्तिकिकः चैत्रः चैत्रिकः सास्यदेवता सेति प्रथमासमर्था
गाः श्रावणिकः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
नू अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति यागे संप्रदानं देवता यस्यपदा
प्रत्ययो भवति

ग्रादेः स्वामिनीतस्मिन्नभिधेये साध्ये । प्रत्ययः इन्द्रो देवतास्येति ऐन्द्रं हविः आदित्यं वा
र्हस्पत्यं प्राजापत्यं देवतेति किं कन्या देवदत्तस्य कथं मैत्रो मन्त्रः मैत्रस्तुतिः सापि देव
का ता स्यैव चमसेति कथं माग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति उपमानाद्भविष्यति महाराजप्रोष्ठ
शि पदात्ठञ् इति यावत् सास्य देवतेत्यधिकारः सेति पुनः पुनः समर्थविभक्तिनि
देशः सञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थः कस्येत् कः ञ्जो देवतायाः प्रजापतेर्वा चकारः नेतः पूर्वेणैव का
१२५ प्रत्ययसिद्धः इकारादेशार्थं वचनं कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसंनियोगेन कायं
हविः कायमेकं कपालं निर्वपेत् शुक्राद्घन् शुक्रादृच प्रत्ययो वात् सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये घ
न्प्रत्ययो भवति अपवादः शुक्रियं हविः शुक्रियोऽध्यायः अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः
अपोनप्तृ अपांनप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये अणोऽपवा
दः अपोनप्त्रियं हविः अपांनप्त्रियं हविः अपोनपात् अपांनपादिति देवतानामधेये एतेन यो
र्गः प्रत्ययसंनियोगेन रूपमिदं निपात्यते छ च अपोनप्तृ अपांनप्तृ इत्येताभ्यां छः प्रत्य
यो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये अणोऽपवादः अपोनप्त्रीयं हविः योगविभागः संख्यातानु
देशापरिहारार्थः छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं पैङ्गाक्षीपुत्रीयः तार्णबिन्दवीय
शतरुद्रात् छश्च घश्च शतरुद्रीयं शतरुद्रियं महेन्द्राद्घाणौ च महेन्द्रशब्दात् घाणौ प्रत्ययौ भवतः
चकारात् छश्च सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं माहेन्द्रं महेन्द्रीयं सो
माट्ट्यण् सोमशब्दाट्ट्यण् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये अणोऽपवादः णकारो
वृद्ध्यर्थः टकारो ङ्यर्थः सोमो देवतास्य सौम्यं हविः सौम्यं सूक्तं सौमी ऋक् वाय्वृतु
पित्रुषसो यत् वाय्वादिभ्यः यत् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये अणोऽपवा
दः वायुर्देवतास्य वायव्यं ऋतव्यं पित्र्यं उषस्यं द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषो
मवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च द्यावापृथिव्यादिभ्यः छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च स

स्य देवतेत्यस्मिन्विषये अणोऽपवादः; शुनासीरीयं, शुनो वायुः सीर आदित्यः;
मरुत्वान्देवता अस्य मरुत्वतीयं मरुत्वत्यं अग्नीषोमीयं अग्नीषोमीयं वास्तोष्प
तीयं वास्तोष्पत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं ४।२ अग्नेर्ढक् अग्निशब्दात् ढक्प्रत्ययो
भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे अणोऽपवादः; अग्निर्देवता अस्य आग्नेयो ऽष्टाकपा
लः; प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्वक्तव्यः; कालेभ्यो भ
ववत् कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्
विषये कालान्ताद्भवतीति प्रकरणेन भवे प्रत्यया विधीयन्ते ते सास्य देवतेत्य
स्मिन्नर्थे नर्थे वेद्यन्ते तदर्थमिदमुच्यते व्याकरणे सर्वसादृश्यपरिहार्थं मासे भ
वं मासिकं आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं वासन्तं प्रावृषेण्यं तथा मासो देवता अस्य
मासिकं आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं वासन्तं प्रावृषेण्यं महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्
महाराजशब्दात् प्रोष्ठपदात् शब्दान् च ठञ्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे म
हाराजो देवता अस्य माहाराजिकं प्रौष्ठपदिकं ठञ्करणं तदस्मिन्वृद्धिकरणे तद
स्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः; कालः; पौ
र्णमासिकः; कालः; पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पूर्णमासी तिथिः; पितृव्यमातुलमातामहपि
तामहाः; पितृव्यादयः शब्दा निपात्यन्ते समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थः अनुबन्ध इति सर्वं नि
पातनात् विज्ञेयं पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यत्डुलचौ पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत्
डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते पितुर्भ्राता पितृव्यः; मातुर्भ्राता मातुलः मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्
मातरि षिच्च; ता मातामहपितृभ्यां डामहच् प्रत्ययः; पितुः; पिता पितामहः; मातुः; पिता माता
महः; मातरि षिच् मातामही पितामही अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः; अवेर्दुग्धे अविसो
ढं अविदूसं अविमरीसं तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेज्यौ प्रत्ययौ भवतः निष्फलतिला
निष्फलति
लपिञ्जः तिलपेजः; पिञ्जशब्दः सिद्धिश्चार्थः तिलपिञ्जः; तस्य समूहः; तस्येति षष्ठी समर्थात्
समूह इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं किमित्याह दाचरणं चित्तावदाचेदा त्रेणैगोत्रे यस्मिंश्च

१६६

तान्यन्त्याति पदं प्रकृतं आचित्ताट्ठकं वक्ष्यति अनुदात्तादेरञ् गोत्राद्वुञ् प्रति
पदं च केदाराद्यञ्चेत्येवमादि वत्यपरिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यं काकानां स
का मूहः काकं बाकं इतिन्त्रकाग्रचश्च इति यावत् नु समूहाधिकारः; गुणादिभ्यो ग्रामज्ज
शि वक्तव्यः; गुणाकरणग्रामः तत्त्वसङ्घ इत्याकृतिगणः; भिक्षादिभ्योऽण् भिक्षादिभ्यो इत्येवमा
का दिभ्यः नादेभ्योऽण्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये णग्रहणं बाधकबा
धनार्थं भिक्षाणां समूहो भैक्षं गार्भिणं युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य ग्रहणसामर्थ्या
२६ द्युवत्याबोधो न भवति भस्याढे तद्धिते इति युवतीनां समूहो यौवतं भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र
२३ करीष अङ्गार चर्मन् धर्मन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय
आन्त्र वृद्धादिभ्यः वुञ्: भवति वृद्धा वुञ् तरुवुञ्; वृद्धे तरुपादप गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराज
जन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येत
स्मिन्विषये अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते अपत्यमात्रं ननु चौत्रे च भूत्ये
व औपगवानां समूह औपगवकं कापटवकं औक्षानां औक्षकं उष्ट्र औष्ट्रकं औरभ्रकं
रानु राजकं राजन्य राजन्यकं वत्स वात्सकं मानुष्य मानुष्यकं अज आजकं प्रकृ
त्याके राजन्यमनुष्ययुवानुङ्य लोपो न भवति अपत्यस्य च तद्धितेनातीति वृद्धा
च्चेति वक्तव्यं वृद्धानां समूहो वार्द्धकं केदाराद्यञ्च केदारशब्दाद्यञ्प्रत्ययो भव
ति अपत्यस्य च तद्धितेनातीति वृद्धाच्चेति वक्तव्यं वृद्धानां समूहो वार्द्धकं केदाराद्य
ञ्च चकाराद्वुञ्च तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये आचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवा
दः केदाराणां समूहः कैदार्यं कैदारकं गणिकायाश्च यञ्वक्तव्यः; गणिकानां समूहः;
गाणिक्यं ठञ्कवचिनश्च कवचिनशब्दाट्ठञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मि
न्विषये कवचिनां समूहः; कावचिकं चकारः; केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः; केदा
राणां समूहः केदारिकं ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ब्राह्मणादिभ्यः; ब्राह्मणेभ्यो यन्प्रत्य

योभवति तस्य समूहः; इत्येतस्मिन्विषये तकारः स्वरार्थः; ब्राह्मणानां समूहः; ब्रा
ह्मण्यं माणव्यं वाडव्यं यन्प्रकरणे पृष्ठाद्युपसंख्यानं पृष्ठानां पृष्ठानां समूहः;
पृष्ठ्यं; अर्फः; खनकृतो अर्फाः समूहो अर्फोनः; कृतावितिकिं आर्फः; खंडिकादिषु
पर्शूनां तु अण् भवति पार्श्वाणस वक्तव्यः पार्श्वानां समूहः; पार्श्वं वातादूलो वातानां
समूहो वातूलः; ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्; ग्रामादिभ्यः; तल्प्रत्ययो
भवति तस्य समूहः इत्येतस्मिन्विषये ग्रामाणां समूहो ग्रामता जनता बंधुता
सहायता गजाच्चेति वक्तव्यं गजानां समूहो गजता अनुदात्तादेरञ्; अनुदात्तादेः
प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये कपोतानां समूहः; कापोतं
मायूरं तैत्तिरं; खंडिकादिभ्यश्च; खंडिकादिभ्यः; ञ्प्रत्ययो भवति तस्य स
मूहः इत्येतस्मिन्विषये आद्युदात्तार्थं वचनं खंडिकानां समूहः; खांडिकं वाडवं क्षौद्र
कमालवात्सेनासंज्ञायां क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति द्वंद्वः; तत्पूर्वं तो वा इति सि
द्धे वचनं गोत्रे वुञ् बाधनार्थं; ननु च परत्वादन्या बाधिष्यते न च गोत्रे समुदायो गोत्रे
नैव तदन्तविधिरस्ति एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति वृद्धिपूर्वप्रतिषेधः; सा मूढि कोप चवद
तवधेः स्त्रीति प्रयोजनं औपगवकापटवकं इति लुन्न भवति वानन्त्यादिकं गोधेन
कामिति तदन्तविधिः; क्षुद्रकमालवादित्ये तावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधः;
तदन्तविधिश्च ज्ञापितः; पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति क्षुद्रकमाल
वान्सेनासंज्ञायामेवाञ्भवति क्षौद्रकमालवी सेना क्षौद्रकमालवकमन्यत्
आसिद्धिरनुदात्तादेः; कोर्थः; क्षुद्रकमालवात् गोत्रात्तु वुञ् न च तदोत्रे तदन्ता न
सर्वत्र; ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वेतत्या चापि पूर्वविधेः सेनायां नियमार्थं च यथा बाधे
तु चानुवृत्ता खंडिकादयः क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायां भिक्षुक भुक उलूक
नु अरुन् युगवरत्रा हलबंधः चरणेभ्यो धर्मवत् चरणेन ब्रह्मचारी कठकलापप
श्वजे

ते भ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहेऽर्थेऽवन्प्रत्ययो भवति गोत्रचरणानुवृत्तिस्त्वारम्भप्रत्य
यावर्त्यं ते तत्रैवेदमुच्यते चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तेन धर्मे वदिष्यति देशु;
का क्रियते वृत्तिः सर्वसादृश्यपार्थं; काकानां समूहः; काकं छायोगपं औक्षिकं आश्ववं गात
शि ष्यासमूहेऽपि काठकं कालापकं छायोगपं औक्षिकं आश्ववं गां अचित्तहस्तिधेनोष्ठ
का क् अचित्तहस्तिधेनुभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येत
स्मिन्विषये अपूपानां समूहः; आपूपिकं शाष्कुलिकं हास्तिकं धैनुकं धेनोरनञ्
१२८ इति वक्तव्यं अधैनवं केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां केशाश्वशब्दाभ्यां यथा
संख्यं यञ्छौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः; अन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये के
147 शानां समूहः; कैशिकं अश्वानां समूहः; अश्वीयं आश्वं पाशादिभ्यो यः; पाशा
दिभ्यः शब्देभ्यो यः; प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये पाशानां समूहः पा
श्या तृण्या पाश तृण धूम वात अंगार पाटलक पिटक पिटाक शकट हल नड वन
खलगोरथात् खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विष
ये खलानां समूहः; खल्या गव्या रथ्या पाशादिपाठ इत्येतत्मात्रार्थं; इनित्रकट्यचश्च
खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यं इनित्रकट्यचः इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये खलिनी गोत्रा रथकट्या खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः; डाकिनी कुटु
म्बिनी कमलादिभ्यः; खण्डश्च भवति कमलखण्डं अम्भोजखण्डं कमलखण्डं अम्भोजष
ण्डिनी नलिनी केरवणी कुमुदादिकमलादिराकृतिगणः नरकरितुरंगाणां स्कन्धच्
प्रत्ययः; करिस्कन्धः; नरस्कन्धः; इति दूर्वादिभ्यः; काण्डच् दूर्वाकाण्डं तृणकाण्डं कर्मकाण्डं
विषयो देशे समूह इति निवृत्तं षष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्तते तस्येति षष्ठीसम
र्थाद्विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ विषयो देशश्चेत् स
सम्भवति विषयग्रहणं वक्ष्यमाणं; क्वचित्तु ग्राम समुदायेऽपि वर्तते विषयो लब्ध इति

क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये च चक्षुर्विषयो रूपमिति क्वचिदत्यन्तपरिचिते देवदत्तस्य वि
षयोऽनुवाक इति देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति क्वचिदनन्यत्रभावे मत्स्यानां वि
षयो जलमिति तत्र देशग्रहणं नानासमुदायप्रतिपत्त्यर्थं शिबीनां विषयो दे
शः शैबः औष्ट्रः देश इति किं देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः राजन्यादिभ्यो वुञ् रा
जन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थेऽणोऽपवादः
राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः दैवयातवकः आकृतिगणश्चायं मालवानां वि
षयो देशः मालवकः वैराटं राजन्यकः वैराटकः त्रैगर्त्तकः राजन्य अत्रीडवात
कः शालङ्कायन जालन्धरायण आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन
शैलूष उदुम्बर तैलखल अर्जुनायन साम्प्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ भौरिक्याद्यैषुकार्या
दिभ्यो विधल्भक्तलौ भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इ
त्येतौ प्रत्ययौ भवतः विषयो देश इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवादः भौरिकिविधं
ऐषुकार्यादिभ्यः ऐषुकारिभक्तं सारस्यायनभक्तं भौरिकि भौलिकि चैपयत चैटयत वैट
यत काणेय वाणिज भौरिक्यादि ऐषुकारि सारस्यायन चान्द्रायण द्व्याक्षायण औ
डायन खाण्डायन सौवीर दासमित्र दासमित्रायण शौद्रायण सायण्ड शौण्ड वैश्वमा
णवक वैश्वधेनव तुण्डदेव सायण्डि सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु इति
समर्थविभक्तिः अस्येति प्रत्ययार्थः आदिरिति प्रकृतिविशेषणं इतिकरणो विव
क्षार्थः छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणं सप्तमी प्रथ
मासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं छ
न्दश्चेत्तदादिर्भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति इतिकरणस्ततश्चेद्वि
वक्षा पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रागाथः आनुष्टुभः जागतः आदिरिति किं अनुष्टुप्म
ध्यमस्य प्रगाथस्य छन्दसादिति किं उदुत्यस्य शब्द आदिरस्य प्रगाथस्य प्रगाथे

षिति किं अनुष्टुप् मध्यमस्य प्रगाथस्य छंदसादिति किं उदुत्यसब्द आदिरस्य प्र
गाथस्य ॥ पंक्तिरादिरस्यानुवाकस्य प्रगाथसब्दः क्रियानिमित्तकः ऋचिदेव सं
का त्रविशेषेव वर्त्तते यत्र द्वेऋचौ प्रगायनेन प्रगायनेन तिस्रः क्रियंते स प्रग्र
शि थनात् प्रकर्षगानानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते, छंदसः प्रत्ययविधानेन नपुंसके
का स्वार्थे उपसंख्यानं त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं आनुष्टुभं जागतं संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः
सास्येति विभक्तिसमर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते प्रथमासमर्थविशेषणे
१८ प्रयोजनयोद्धारः, प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्य
श्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो स्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्य
यो भवति भद्राप्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः, संग्रामः, सौभद्रः; गैरिमित्रः; योद्धृ
भ्यः; आहिमालायोद्धारोस्य संग्रामस्य आहिमालः; स्यादित्यपाशुव, भारत; संग्रा
म इति किं सुभद्राप्रयोजनमस्य प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किं सुभद्रा प्रेक्षिकास्य
संग्रामस्य तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः; तदिति प्रथमासमर्थादस्यामि
ति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति यत्तद
स्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति, इति करणं ततश्चेद्विवक्षा दंडः प्रहरणमस्यां
क्रीडायां दांडा मौष्टा प्रहरणमिति किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां दांडा मौष्टा प्रह
रणमिति किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां क्रीडायामिति किं खड्गप्रहरणमस्यां से
नायां घञः सास्यां क्रियेति ञः; सेति समर्थविभक्तिः; अस्यामिति किं प्रत्ययार्थः;
स्त्रीलिंगः; क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणं घञिति प्रकृतिनिर्देशः; इतिकरणो विव
क्षार्थः घञंतात् क्रियावचनात् प्रथमासमर्थान्नु अस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिंगे
ञः प्रत्ययो भवति श्येनंपातोस्यां क्रीडायां श्यैनंपाता घञ इति किं श्येनपतनमस्यां वर्त्त
ते क्रियेति किं प्राकारोस्यां वर्त्तते अथ समर्थविभक्तिप्रत्ययार्थश्च कस्मान्न पुनरुपादी

यते यावता द्वयमपि प्रतीतिप्रेमसंक्रीडायामित्यनेन तत्संबंधं तदनुवृत्तौ क्रीडानु
वृत्तिरपि संभाव्येत सामान्येन चेदं विधानं दंडपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते दंडपाता
तिथिः; मौसलपाता भूमिः; तदधीते तद्वेद तदिति द्वितीयासमर्थात् अधीते वेद
इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति छंदोऽधीते छांदसः; वैयाकरणः;
नैरुक्तः; निमित्तं वेद नैमित्तः; मौहूर्त्तः; औत्पातः; द्विस्तु ग्रहणं अधीयानविदुषोः
पृथग्विधानार्थं क्रतूक्थादिसूत्रांतात् ठक् क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यः सूत्रां
ताच्च ठक् प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेद इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवादः; अग्निष्टोमम
धीते वेद वा आग्निष्टोमिकः; वाजपेयिकः; उक्थादिभ्य औक्थिकः; लौकायतिकः; सूत्रांता
त् वार्त्तिकसूत्रिकः; सांग्रहसूत्रिकः; सूत्रांतादकल्पादेरिष्यते काल्पसूत्रमधी
ते काल्पसूत्रः; अण् एव भवति उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः; यज्ञायज्ञीयात्पूर्वेण
यानि अधीयते तच्चेत्तान्यधीयते प्रत्यय इष्यते किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिके वर्त्त
मानः उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति उक्थमधीते औक्थिकः; औक्थिक्यमधीते इत्य
र्थे; औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव अनभिधानात्; विद्यालक्षणकल्पसूत्रां
तादिति वक्तव्यं वायसविद्यिकः; सार्पविद्यिकः; आश्वलक्षणिकः; मातृकल्पिकः;
पाराशरकल्पिकः; विद्या चानंगक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा; अंगविद्यामधीते आंगविद्यः;
क्षात्रविद्यः; धार्मविद्यः; सांसर्गविद्यः; त्र्यवयवा विद्या यद्वा कप्रमाणलक्षणा ताम
धीते त्रैविद्यः; आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठक् वक्तव्यः; आख्यानाख्यायिकयोर
र्थग्रहणं इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणं यावक्रीतिकः; वासवदत्तिकः; सौमनो
त्तरिकः; ऐतिहासिकः; पौराणिकः; सर्वसादेर्द्विगोश्च लुक् सर्वतंत्रः; सर्ववेदः; सवा
र्त्तिकः; ससंग्रहः; द्विगोः; द्विवेदः; पंचव्याकरणः; अनुसूलक्ष्यलक्षणे अनुसूर्नाम ग्रं
थः; तमधीते आनुसुकः; लाक्षिकः; लाक्षणिकः; इकन्वक्तव्यः पदोत्तरपदात् पदोत्तर

पदात्। पदोत्तरपदिकः। गृह्णाति ष्ठ्यः। लिकन्यष्ठिवकुलं गृह्णाति पष्ठिकः। गृह्णाति पष्ठिकीष
ष्ठिपष्ठिकः। ष्ठिपष्ठिकी वकुल अग्रहणं दण्डप्रभवितिति ञ्ज्ञानपथ्यः। उक्तलोका
का यपतन्यासन्यासनमित्यः। पुनरुक्तं। यनुधर्मे क्रमे नमः श्लदृणा सांहितापदक्रम
त्रि संघ इ वृत्तिसंग्रह गुणगुण आयुर्वेद विद्या लक्षणं कल्पसूत्रोनार्देवक कल्पादे।
।विद्याचानडुः। ञत्रधर्म संसर्गेत्रिपूर्वा आख्याख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चाद्विप
दात्। ज्योतिषमनुपदमनुकल्पगृह्णाति ष्ठ्यः। पष्ठिलिकानद्यकुलं छकन्। पदोत्तरप
(३९) दात्। पदोत्तरपदिकः। अनेन तु पदोत्तरात्। पाषाद् इति व्याचक्षते समस्ते पूर्व
पदिकः। क्रमादिभ्यो वुन्। क्रम इत्येवमादिभ्यः। तद्धेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधी
ते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये अणोपवादः। क्रमकः। क्रमः। पदात्। शिक्षा मीमांसा सामन्
अनुब्राह्मणादिनिः। अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदइत्य
स्मिन्विषये अणोपवादः। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी
अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः। वसन्तादिभ्यष्ठक्। वसन्त इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्र
त्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये अणोपवादः। वसन्तसहचरितो ग्रन्थः। वस
न्तः। तदधीते वासन्तिकः। वार्षिकः। वसन्त। ग्रीष्म। हेमन्त। शिशिर। प्रथम। गुण। चरम
अनुगुण। अपर्वन्। अथर्वन्। प्रोक्ताल्लुक् प्रोक्तसहचरितः। प्रत्ययः। प्रोक्तः। प्रोक्त
प्रत्ययान्ता देशेभ्यश्च। उत्पन्नस्य लुग्भवति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तदधी
ते पाणिनीयः। आपिशलः। स्त्रियां लुग्विशेषः। पाणिनीया ब्राह्मणी। सूत्राच्च कोपधा
त्। सूत्रवाचिनः। ककारोपधादुत्पन्नस्य लुग्भवति अप्रोक्तार्थमारम्भः। पाणिनीय
म् अष्टकं सूत्रं तदधीयते अष्टकाः। शब्दपरिमाणमेषां संख्यायाः। अतिशदन्तायाः
कन्। तदधीयते पाणिनीयाः। दशकाः वैयाघ्रपदीयाः। त्रिकाः। काशकृत्स्नाः। संख्याप्र
कृतेरिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। माहावार्त्तिकसूत्रमधीते माहावार्त्तिकः। कालापकः

मधीते कालापकाः कोपधादिति किं चातुष्टयमधीते चातुष्टयः छंदोब्राह्मणानि च
तद्विषयाणि प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते छंदांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि
तद्विषयाण्येव भवंति अधीतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि अन्यत्रभावो निअयार्थः
तेन स्वातंत्र्यमुपाध्यंतरयोगो वाच्यं च निवर्त्तते कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः मो
दाः पौप्पः लावाः आर्चाभिनः वाजसनेयिनः ब्राह्मणानि खल्वपि ताण्डिनः भाल्ल
विनः शाट्यायनिनः ऐतरेयिणः ब्राह्मणग्रहणं किं तावता छंद एव तद्ब्राह्म
णविशेषः प्रतिपत्त्यर्थः इत्येतद्विषयता माभूत् यज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्म
णानि याज्ञिवल्कानि सौलभा विचकारो नुक्तसमुच्चयार्थः कल्पे काश्यपिनः छं
दोब्राह्मणानि इति किं पाणिनीयव्याकरणं पैङ्गी कल्पः तदस्मिन्नस्तीति देशे त
न्नाम्नि तदिति प्रथमासमर्थे विभक्तिः अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः अस्तीति प्रकृत्य
र्थविशेषणं इतिकरणो विवक्षार्थः देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणं तदि
ति प्रथमासमर्थात् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्र
थमासमर्थो अस्ति चेत्तद्भवति यत्तदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति
प्रत्ययान्तनाम इति करणात् तत्र औदुम्बराः अस्मिन् देशे सन्ति औदुंब
रो देशः बाल्वजः पार्वतः मत्वर्थीयापवादो योगः तेन निर्वृत्तः तेनेति तृतीयास
मर्थान्निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमा
ने देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु संबध्यते सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा
कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीयासमर्थविभक्तिः
तस्य निवासः तस्येति षष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्य

१५०
यो भवति देशनामधेये गम्यमाने निवसंत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावानां निवा
का सो देशः आर्जुनावो देशः । शैवः । औदिष्टः । अदूरभवश्च पूर्वास्समर्थविभक्ति
शि रनुवर्त्तते तस्येति षष्ठी समर्थात् अदूरभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्य
यो भवति विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं हैमवतं चकारः पूर्वेषां त्रयाणा
१५० मर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोप्यर्थाः संबध्यन्ते ओरञ् चत्वारो
र्थाः नुवर्त्तते उवर्णान्तात्प्रातिपदिकात् यथायुक्तं विभक्तियुक्तादञ्प्रत्ययो भव
ति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु अणोपवादः । अत्र मतौ अनधिकारः । प्राक्सु
वास्त्वादिभ्योणः । मतोश्च बह्वजङ्गात् बह्वच अङ्गं यस्य स बह्वजङ्गो मतुप् तदं
तात्प्रातिपदिकात् अञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । एतदेवातः सै
ध्रकावतं बह्वजङ्गादिति किं आहिमतं यावमतं अंगग्रहणं बह्वजि निनादिशु
षयां यथा विज्ञायते मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति मालवतां निवासो माला
वतं बह्वचः कूपेषु बह्वचः प्रातिपदिकात् अञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कू
पेष्वभिधेयेषु अणोपवादः यथासंभवमर्थाः संबध्यन्ते दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः
दैर्घवरत्रः कापिलवरत्रः उदक् च विपाशः विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधे
येषु अञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः अबह्वजर्थ आरंभः दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दा
त्तः गोप्तः उदगिति किं दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वणेव दात्तः गौप्तः स्वरे विशेषः
महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सकलादिभ्यश्च कूपेष्विति निवृत्तं संकल इत्येवमा
दिभ्यो प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः अणोपवादः यथासंभवमर्थसंबंधः संग
तः कलः सकलेन निर्वृत्तं सांकलं पौष्कलं संकल पुष्कल उडुप उदुप उत्प

ऽरंभ निधान सुदत्त सुदत्त सुभूत सुनेत्र सुपिंगल सिकता पूतीक पूलास कूलास
पलास निवेश गवेष गम्भीर इतर शर्मन् अहन् लोमन् वेमन् वरुण बहुल स
द्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् गृहभृत् भल्ल माल स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु देशे
तन्नाम्नोन्त्यस्य विशेषणं सौवीरादयः स्त्रीत्वं च ग्रामपूर्वा प्रातिपदिकाद् ठञ्प्रत्ययो भ
वति चातुरर्थिकः अणोपवादः सौवीरेषु स्त्रीलिंगो देशो वाच्यः साल्वेषु प्राक्षु च सौवी
रेतावत् दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी साल्वेषु विधूमाग्निना निर्वृत्ता वै
धूमाग्नी नगरी प्राचि खल्वपि कर्कन्देन निर्वृत्ता काकन्दी माणिचरी जारूषी सुवा
स्त्वादिभ्योऽण् सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः अत्र उवर्णान्त
लक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवं वार्णव
अणग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थं सौवास्तवी नदी सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्डु सेवालि
न् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त्त कर्कश शटीकर्ण कृष्ण कर्क कर्कन्धुमती गोह्य अहिस
क्थ रोणी रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः यथासंभवमर्थसंबंधः कूप
लक्षणस्य अञोऽपवादः रोणीति कोऽयं निर्देशः यावता प्रत्ययविधौ च मीयुक्ता
लक्षणस्य रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति
सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थं एवमुच्यते रोणः आजकरोणः सैंहकरोणः कोपधाच्च ककारोपधाच्चेत्प्राति
केवलस्य तदन्तस्य पदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः यथासंभवं मर्थसंबंधः कूपलक्षणस्या
ञोपवादः कर्णछिद्रकेण निर्वृत्तः कार्णछिद्रकः कूपः कार्णवेष्टकः कृके
वाकुना निर्वृत्तः कार्ककवाकवं त्रैशंकवं वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्
फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाश
बलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः सप्तदश प्रत्यया अरीह
णादयोऽपि सप्तदश प्रातिपदिकगणाः आदिष्टाः प्रत्येकमभिसंबध्यन्ते यथा

सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदशप्रत्यया भवंति चातुरर्थिकाः अणो
पवादः यथासंख्यं संबंधः अरीहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति आरीहणक
का द्रौघणकं अरीहण द्रुघण खदिर भगल उदंदल उलद सांपरायण क्रौष्ट्रायण भा-
शि स्त्रायण मैत्रायण त्रैगर्तायण रायस्पोष विपथ विपाश उद्दंड उदंचन खाडायण
को खंडवीरण काशकृत्स्न जाबवत शिंशप किरण रैवताविल्व सौमतायन सौसा-
यन शांडिल्यायन [illegible] शिरीष बधिर अरीहणादिः कृशाश्वादिभ्यश्छण्प्रत्ययो
१४ भवति कार्शाश्वीयः आरिष्टीयः कृशाश्व अरिष्ट अरिश्व वेश्मन् विनता सुचनन
विकुट्या सा अरूस अवयास मौद्गल्य कृशाश्वादिः ऋश्यादिभ्यः कप्रत्ययो भवति
ऋश्यकं ऋश्य न्यग्रोध शिरा निलीन निवास निधान निवात निबद्ध विबद्ध परि-
गूढ उपगूढ उत्तराश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह परिवंश वेणु वीरण ऋश्या-
दिः कुमुदादिभ्यष्ठच्प्रत्ययो भवति कुमुदिकं नार्करिकं कुमुद नार्कर न्यग्रोध इत्कट
कंकट संकट गर्त बीज अश्वत्थ बिल्वज परिवाप शिरीष यवाष कूप विकंक-
त कुमुदादिः काशादिभ्य इलच्प्रत्ययो भवति काशिल वाशिल काश वास अश्वत्थ प-
लाश पीयूक्ष विश तृण नरु चरण कर्दम कर्पूर कर्कंद गुहा काशादिः तृणादिभ्यः
सप्रत्ययो भवति तृणस नडस तृण नड चूल पर्ण वर्ण वरण अर्जुन बल-
जादि प्रेक्षादिभ्यः इनिप्रत्ययो भवति प्रेक्षी फलकी प्रेक्षा फलका बंधुका धूपका
दपका न्यग्रोध इक्कट कर्कप संवद सुपरी इत्यादिः अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति अश्म
र यूष रूप अश्मन् कूट ऊष सीर चंद्र मंदुरा [illegible] अश्मादिः सख्या-
दिभ्यो ढञ्प्रत्ययो भवति साखेयं साखिदत्तेयं सखि सखिदत्त वायुदत्त गोहिल
भल्ल पाल चक्रपाल चक्रवाक छगल अशोक करवीर सीकर सकर सरस
समल सुरस इत्यादिः संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति सांकाश्यं कांपिल्यं
(सांकाश्यं कांपिल्यं) संकाश कांपिल्य समीर कश्मर सूरसेन सप्सुपिन सुविच यूपजे